

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 1

Хмельницький
2014

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Протокол №11 від 20.11.2014 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор.

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова).

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України (співголова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України (відп. секретар);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України;

Синиця Надія Миколаївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;

Стрельбицька Наталія Іванівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України;

Телячий Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2014. – Вип. 1. – 194 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Шановні друзі-краєзнавці і всі ті, хто залюблений у свою маленьку батьківщину, в свій рідний край!

Перед Вами перший випуск нового науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» – омріяної мрії, яка нарешті стала здійсненим проектом, всіх членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України. Нині наш краєзнавчий осередок має потужний науковий і творчий потенціал: в його складі 4 доктори наук, 21 кандидат наук, 20 освітян, 17 представників культосвітніх установ, 2 держслужбовці, 2 священнослужителі – кандидати богослов'я (водночас вони є викладачами кафедри теології і українського православ'я Хмельницького інституту МАУП), 26 членів осередку молодші 40 років, лише 8 переступили 60-річний поріг. За останні роки опубліковано майже 2 тисячі наукових праць, видано 95 монографій, підручників, навчальних посібників, проведено біля 100 історико-краєзнавчих конференцій різних рівнів та низку інших заходів, спрямованих на дослідження та вивчення історії, культури, етнографії, мови, релігії, традицій та обрядів, самобутності українців славного Поділля-Хмельниччини. Адже наш рідний чарівний край – це споконвічна земля хліборобів і ремісників, козаків і поетів, бунтарів і вчених, державних мужів і священнослужителів – відомий світові із сивої давнини.

Наша благодатна земля подарувала людству видатних релігійних діячів Кирила II – митрополита Київської Русі (родом із Бакоти), Іоанікія Полонського – першого архіпастиря Подільської православної єпархії (родом із Полонного), Блаженнішого Володимира – митрополита Київського і всієї України (родом із с. Марківці Летичівського району), родину Смотрицьких, знамениту Роксолану і Ісайю Кам'янчанина, Арсенія Сатанівського і Устима Кармалюка, Степана Руданського і Владислава Зарембу, Василя Зеньковського і Костя Місевича, Миколу Бажана і Миколу Островського, Володимира Беляєва і Володимира Булаєнка, Святослава Федорова і Михайла Павловського, Миколу Федунця і Броніслава Грищука, Миколу Мазура і його сина Богдана, Валентину Степову та Марію Ясенівську, Миколу Балему та ін.

Хочу сказати й добре слово про тих, хто досліджував і досліджує історію нашого краю. Це такі відомі краєзнавці як Михайло Орловський, Євфимій Сіцінський, Степан Бабишин, Степан Гуменюк, Віктор Прокопчук, Євген Назаренко, Анатолій Сварчевський, Лев Баженов, Олександр Завальнюк, Олександр Байдич, Анатолій Філінюк, Петро Слободянюк, Сергій Єсюнін та десятки інших.

Надіємось, що активними учасниками творення нових випусків науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» стануть як знані науковці і аматори-краєзнавці, так і освітяни, працівники закладів культури, журналісти, правники, ветерани, митці, члени Малої Академії наук, студентських наукових об'єднань та всі ті, хто любить свій рідний край. Чекаємо ваших нових і цікавих краєзнавчих матеріалів та сподіваємося на творчу співпрацю.

Блажевич Ю.І.,
*голова правління Хмельницької міської організації
Національної спілки краєзнавців України,
кандидат історичних наук, доцент*

НАШІ ЮВІЛЯРИ

СТРЕЛЬБИЦЬКА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

Григоренко О.П.

м. Хмельницький

НАТАЛІЯ ІВАНІВНА СТРЕЛЬБИЦЬКА – ТАЛАНОВИТА ДОСЛІДНИЦЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ

У статті йдеться про життєвий шлях та наукові здобутки Наталії Іванівни Стрельбицької, історика, науковця, члена НСК України з Хмельниччини

Ключові слова: *Стрельбицька Наталія Іванівна, Поділля, Південно-Східна Волинь, історичні знання, археологія, дослідження, міське самоврядування, наукові статті.*

Наталія Іванівна Стрельбицька народилася 1 грудня 1974 року у м. Хмельницькому, у дружній, працьовитій родині Івана Семеновича та Антоніни Михайлівни. Працюючи на ниві культури, вони прагнули виховати свою дочку на кращих традиціях українського народу. Доброю і щирою людиною, вихованою на принципах християнської моралі, виростило подружжя Стрельбицьких доньку Наталію. Вона перейняла від своїх батьків їх найкращі людські якості, а головне – жадібність не до багатства, а до знань, творчої праці, здатність зрозуміти ближнього і готовність прийти йому на допомогу. Батьки прищепили їй почуття гідності, віру в людину, щедрість, доброзичливість, принциповість. Навчалася Наталія в Хмельницькій середній школі №21. В 1990 році розпочала навчання в Хмельницькій гімназії №1, в історичному класі. Під час навчання брала участь в історичних олімпіадах, займала призові місця, зацікавилася археологією. Певний вплив на формування інтересу учениці до археологічних розкопок мав Олег Григорович Погорілець (в даний час директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»). Залюблений в історію рідного краю, володіючи енциклопедичними знаннями О.Г. Погорілець в 1990-1992 рр. керував в гімназії учнівським науковим гуртком. Олег Григорович організував участь учнів в археологічній експедиції в Меджибізькому замку в серпні 1991 року. Саме він рекомендував активній гімназистці ні за яких обставин не полишати захоплення історією. Керував експедицією відомий археолог, київський науковець Юрій Іванович Толкачов, який і в наш час продовжує досліджувати фортецю та околиці літописного Меджибожа. Напевно, перші археологічні розкопки та знахідки, перші наукові розвідки вплинули на обрання подальшого життєвого шляху Наталії. Коли постало питання про обрання навчального закладу, вибір був однозначним – історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного

інституту ім. В.П.Затонського (тепер – Кам’янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка)

В 1992 році, успішно здавши вступні іспити, Наталія Стрельбіцька стала студенткою першого курсу. Швидко промайнули роки навчання. Будучи студенткою п’ятого курсу, Наталія розпочала трудову діяльність на посаді вчителя історії та права у Хмельницькій загальноосвітній школі №18. Закінчила Наталія Стрельбіцька Кам’янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка у 1997 році за спеціальністю «Історія». Продовжувала працювати вчителем історії. В 2004 році закінчила з відзнакою магістратуру Кам’янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка за спеціальністю «Історія». Під часу захисту магістерської роботи на тему: «Діяльність Кам’янець – Подільської міської думи та управи в 1870-1914 роках» відбулася активна дискусія, що засвідчила ґрунтовні знання молодій дослідниці з актуальних проблем сучасної української історіографії та джерелознавства. У вересні 2003 року Н.І. Стрельбіцька перейшла на роботу в Хмельницький інститут соціальних технологій відкритого Міжнародного університету розвитку людини «України» на посаду викладача історії та методиста з виховної роботи. З вересня 2005 року переведена на посаду старшого викладача кафедри загальноосвітніх дисциплін. Протягом 2005-2007 років керувала роботою наукового товариства «Вертикаль» цього вишу. З січня 2006 року керувала роботою студентського наукового товариства. Неодноразово нагороджувалося грамотами ректорату ВНЗ.

З 2003 року Н.І. Стрельбіцька є членом громадської організації «Меджибіж 2000». У квітні 2005 року вона обрана вченим секретарем Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України при Кам’янець – Подільському національному університеті ім. І.Огієнка. Подальші наукові дослідження Наталія Іванівна продовжила як науковий співробітник відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Вона входить також до складу науково-методичної ради історико-культурного заповідника «Самчики».

З 2007 року Наталія Іванівна вдало поєднує краєзнавчу та наукову діяльність з роботою в туристичній галузі (вона є директором туристичної агенції «НІКА-ТУР-ВОЯЖ») За час роботи в галузі туризму зарекомендувала себе творчим, ініціативним, з великими організаційними здібностями працівником. Має великий досвід роботи екскурсовода (з 1997 року), широко використовує історичну освіту, активно займається науково-краєзнавчою роботою. Бере активну участь в наукових конференціях, семінарах, присвячених питанням розвитку туризму на Поділлі. Є автором понад сімдесяти науково-краєзнавчих статей, присвячених туристичним маршрутам Подільського та Волинського регіонів в цілому, та Хмельницької області, зокрема.

Н.І. Стрельбіцька володіє високим рівнем професійної майстерності. Завжди сумлінно ставиться до своїх обов'язків директора турагенції та гіда-екскурсовода. Спеціалізується, в основному, по розвитку внутрішнього туризму. Широко пропагує інтерес туристів до історії рідного краю, звичаїв, традицій нашого регіону. Постійно працює над підвищенням рівня своєї професійної майстерності.

В березні 2010 року читала лекції для майбутніх фахівців туристичного супроводу на курсах при кафедрі теорії та практики туризму Хмельницького інституту МАУП. З грудня 2012 року Стрельбіцька Н.І. є членом Національної спілки краєзнавців України.

Наталія Іванівна бере активну участь у підтримці та розвитку музейної справи. Відзначена дипломом «Меценат року» обласного форуму «Музейний простір Хмельниччини» управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації. В даний час Н.І. Стрельбіцька продовжує активну наукову діяльність, бере участь в регіональних, Всеукраїнських та міжнародних конференціях. Заслуженно користується повагою та авторитетом серед колег. Наталія Іванівна практично завершує дисертаційне дослідження на тему: «Діяльність органів міського самоврядування на Поділлі в 1870-1914 роках». Керівником дисертаційного дослідження є видатний історик сучасності, авторитетний представник наукової еліти нашої держави, директор Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І.Огієнка, людина високого благородства душі і серця, доктор історичних наук, професор Лев Васильович Баженов. Знайомство з цією людиною справило вирішальний вплив в творчій долі Наталії. Її кришталева чесність, порядність, щире прагнення допомогти у виборі творчих пошуків імponує багатьом молодим дослідникам. Він не шкодує ні часу, ні зусиль для допомоги у вирішенні багатьох питань.

Вже впродовж тривалого часу Н.І.Стрельбіцька підтримує ділові і творчі контакти з такими відомими на Поділлі і в усій країні істориками, як з В.Смолієм, В.Даниленком, С.Кульчицьким, О.Реєнтом, О.Гуржієм, В.Сергійчуком, О.Головком, С.Баженовою, С.Копиловим, В.Газніним, В.Степанковим, В.Нечитайлом, В.Прокопчуком, В.Лозовим, П.Брицьким, В.Марчуком, І.Романюком, Ю.Степанчуком, О.Завальнюком, К.Завальнюком, А.Філінюком, Ю.Блажевичем, П.Слободяннюком, Ю.Телячим; доктором технічних наук, професором, членом-кореспондентом НАПН України, лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, ректором Хмельницького національного університету М. Скибою; народними депутатами України С.Мельником і О.Лукашук; народними артистами України М.Ясіновською і В.Зінкевичем; докторами наук, професорами, заслуженими діячами науки і техніки України М.Войнаркомом і В.Ройзманом; Олімпійським чемпіоном,

Почесним громадянином міста Хмельницького С.Нагорним; директором державних історико-культурних заповідників «Межибіж» і «Самчики» О.Погорільцем та Б.Пажимським; директором державного архіву Хмельницької області, кандидатом історичних наук В.Байдичем; поетом, директором меморіального музею графа-реформатора Ігнація-Сцібор Мархоцького, керівником Центру Мархоцькознавства В.Захар'євим; провідним науковим співробітником Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидатом історичних наук, заслуженим працівником культури України С. Єсюніним; головою Хмельницької обласної (крайової) організації Народного Руху України І. Ключом; публіцистом і гуманістом, редактором Хмельницької міської газети «Проскурів» Б.Теленьком та іншими громадсько-політичними, культурно-освітніми і науковими діячами.

Н.І. Стрельбіцька живе повноцінним, сповненим щоденних турбот і сподівань життям. З своїм чоловіком Володимиром Петровичем познайомилася під час навчання на історичному факультеті. Русявий, блакитноокий, стрункий юнак відразу впав в очі красуні Наталії. Кохання було взаємним. Одружилися у 1999 році. З плином часу, за суетою суєт, в бурхливому житейському морі, вони не розгубили своїх почуттів. Навпаки, з кожним днем вони стають ще більш романтичнішими і ніжнішими. Наталію Іванівну поєднує з чоловіком духовне багатство, радість спілкування, єдине розуміння подолання проблем, що неминуче виникають в подружньому житті. Вони живуть дуже насиченим, але надзвичайно цікавим життям. Особливо радують Наталію Іванівну і Володимира Петровича доньки Аделіна і Вероніка. Старша Аделіна навчається у 8 класі в колегіумі ім. Козубняка. Неодноразово брала участь у Всеукраїнському конкурсі знавців української мови ім. П.Яцика і Всеукраїнському літературознавчому конкурсі ім. Т.Г.Шевченка, за що нагороджувалась дипломами та похвальними листами. Ці нагороди зберігаються в родинному архіві як дорогі реліквії, якими особливо пишаються бабусі і дідусі.

Н.І.Стрельбіцька відзначена грамотами:

2006 рік - Грамота Хмельницького міського голови С.І. Мельника «За вагомий особистий внесок у дослідження історії міста Хмельницького та за активну наукову діяльність».

2006 рік – Грамота ректорату Хмельницького інституту соціальних технологій відкритого Міжнародного університету розвитку людини «Україна».

2007 рік – Грамота управління освіти виконавчого комітету Хмельницької міської ради.

2007 рік – Грамота ректорату Хмельницького інституту соціальних технологій відкритого Міжнародного університету розвитку людини «Україна».

2008 рік - Грамота адміністрації Державного історико-культурного заповідника (музею - маєтку) «Самчики».

2010 рік – Грамота Хмельницького обласного управління культури, туризму та курортів.

2010 рік – Грамота Хмельницького міського центру зайнятості.

2011 рік – Грамота Хмельницького обласного управління культури, туризму та курортів.

2012 рік – Грамота Хмельницької обласної Ради.

2013 рік – Подяка Хмельницької обласної державної адміністрації.

2013 рік – Диплом «Меценат року» обласного форуму «Музейний простір Хмельниччини» управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації.

2014 – Грамота управління інфраструктури та туризму Хмельницької обласної державної адміністрації

2014 рік – Грамота адміністрації Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

2014 рік – Грамота Хмельницького інституту МАУП «за вагомий внесок у розвиток туризму».

Основні наукові праці Н.І.Стрельбицької:

1. До питання благоустрою та забудови міста Кам'янець-Подільського в другій половині XIX – початку XX ст.// Матеріали XI Подільської історико – краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2004.-С.448-454.

2. До історії державно-конфесійних взаємовідносин на Поділлі в другій половині XIX – початку XX ст.//Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга I. – Львів, 2005.-С.567-574.

3. До історії діяльності органів міського самоврядування Правобережної України на початку XX ст.// Бердичів древній і вічно молодий. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції.(8-11 черв. 2005р.).- Житомир, 2005.-С.30-34.

4. До історії фінансової діяльності органів міського самоврядування Правобережної України в другій половині XIX ст.//Стан і проблеми трансформації фінансів та економіки регіонів у перехідний період. Наукові праці III Міжнародної науково – практичної конференції. 12 травня 2005 року. (У 2-х частинах).-Ч.2. – Чернівці, 2005.-С.610-613.

5. Діяльність органів самоврядування на Поділлі в 1905-1907 роках// Історія України. Маловідомі імена, події, факти.(Збірник статей). Випуск 32. – К., 2005.- С.155-163.

6. До історії діяльності органів статистики місцевого самоуправління Правобережної України XIX – початку XX ст.// Кам'янець – Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків. Збірник наукових праць за підсумками Другої Міжнародної науково – практичної конференції «Кам'янець

– Подільський у контексті українсько – європейських зв'язків» (14-15 травня 2005 року). – Кам'янець – Подільський, 2005-С.148 – 152.

7. До історії періодики органів міського самоврядування Правобережної України в другій половині ХІХ-на початку ХХ ст.// Українська періодика: Історія і сучасність . Доповіді та повідомлення дев'ятої Всеукраїнської науково – теоретичної конференції. Львів, 28-29 жовтня 2005р.-Львів, 2005. –С.245-251.

8. Діяльність органів самоврядування Правобережної України і Поділля, зокрема в полі соціального захисту інтересів населення//Студії Кам'янець – Подільського Центру дослідження історії Поділля. - Т.1.- Кам'янець-Подільський.-С.295 – 308.

9. До історії місцевого судочинства Правобережної України наприкінці ХУІІІ – початку ХХ ст.// Хмельниччина. Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. - Кам'янець-Подільський, 2005. - №1-2.-С.37-40.

10. Місцеве і міське самоврядування на Поділлі наприкінці ХУІІІ – на початку ХХ ст.: хроніка становлення // Матеріали У Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. У двох томах. - Том 1: Історія України. Краєзнавство. – Чернівці, 2005.-С.116 -122.

11. До історії діяльності земського поштового зв'язку на Поділлі в ХІХ -на початку ХХ ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип.10. Серія: Історія. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. - С.26-35 (в співавторстві з В.Халайцаном).

12. До історії діяльності органів міського самоврядування міста Могилів-Подільського в ХІХ-на початку ХХ ст.//Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський-Кам'янець-Подільський, 2006. - С.96 – 101.

13. До історії навчальних закладів Старокостянтинова//Кобудь – Костянтинів - Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник «Велика Волинь». – Старокостянтинів, 2006. - С.60 – 65.

14. Історичні аспекти зародження, розвитку і діяльності міського самоврядування міста Проскурова (70-ті р. ХІХ – 20-ті р. ХХ ст.) // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький - Кам'янець-Подільський, 2006.- Т.2.- С.62 – 71.

15. Завальнюк К.В., Стрельбицька Н.І., Стецюк Т.В. Атаман Семен Заболотний – новітній козак–чорноморець з роду Заболотних // Матеріали науково – практичної конференції до 140 – річчя від дня народження Д. К. Заболотного. -Вінниця, 2006.- С.20 – 31.

16. Визволення Проскурова від німецько-фашистських загарбників // Місто Хмельницький в контексті історії України.-Хмельницький-Кам'янець-Подільський, 2006.-С.110-113.(у співавторстві з В.Моздіром)

17. Джерельна база дослідження діяльності органів міського самовря-

дування на Поділлі в другій половині XIX – на початку XXст.// Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. - Вінниця, 2007. -С.179-188.

18. Духовні навчальні заклади Поділля II половини XIX – початку XX ст.//Історія релігій в Україні: науковий щорічник. Книга 1.-Львів, 2007. – С.845-854.

19. Історичні аспекти зародження, розвитку і діяльності міського самоврядування міста Житомира в ХУ – XIX ст.// Проблеми українського державотворення: історія і сучасність.- У 2-х т. – Т.І. -Житомир, 2007. - С.231-239.

20. До історії діяльності органів міського самоврядування міста Вінниці в XIX – на початку XX ст.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.-Вип.12. Серія:Історія. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007.

21. Тенденції розвитку туризму на Бердичівщині.// Бердичівська земля в плині часу.- У 2-х т. – Т.ІІ. – Житомир, 2007.- С.232-237.

22. Міський голова Проскурова Микола Вікентійович Сікора// Видатні постаті міста Хмельницького. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». - Кам'янець-Подільський, 2007.-С.262 – 268.

23. Джерельна база дослідження діяльності органів міського самоврядування на Поділлі в II половині XIX – на початку XX ст.// Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження.-Вінниця, 2007. - С.179 – 188.

24. Особливості запровадження міського положення від 16 червня 1870 року в містах Подільської губернії// Матеріали XII Подільської історико- краєзнавчої конференції. - Т.1.-Кам'янець – Подільський, 2007.- С.320-328.

25. Феномен «Миньковецької держави» //Миньківці на Ушиці. Краєзнавчий збірник до 600-річчя села.-Кам'янець – Подільський, 2007. - С.11 – 20 (у співавторстві з К.Завальнюком, Т.Стецюк).

26. Особливості соціалістичного будівництва на Поділлі в 20-40-х роках XX століття//Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: соціально – економічні та економіко-правові аспекти. Збірник наукових праць. – Хмельницький, 2007. - С.80-84(у співавторстві з В.Моздіром).

27. Тенденції розвитку туризму на Староконстянтинівщині // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник.-Вип.1. Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми вивчення, збереження і використання» - Самчики, 2007.-С.125-131. (у співавторстві з В.Халайцаном).

28. Вклад педагогів Хмельниччини в процес реформування освіти України//Професійна підготовка кадрів в умовах інноваційної перебудови української національної освіти: сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку. Матеріали Міжвузівської науково-практичної конференції (11

жовтня 2007 р.).- Хмельницький, 2007.-С.57-59.

29. Діяльність Івана Стешенка у формуванні української освітньої системи//Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917 – 1921 рр.). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Хмельницький, 2008.- С.108-113(у співавторстві з А. Власовчуком).

30. Перспективи розвитку туризму в Антонінах//Антонівський край у просторі і часі.-У 2-х т. – Т.І. – Житомир, 2008. – С.232-237.

31. Вплив народних ремесел на формування художньо-естетичних смаків молоді//Виховний потенціал українського народного мистецтва, фольклору, обрядовості та звичаїв у роботі навчально-виховних закладів. Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (12 березня 2008р.). – Хмельницький, 2008. – С.272-275(у співавторстві з В. Халайцаном).

32. Перспективи розвитку туристичних маршрутів «Стежками козацької слави Поділля»// Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями.- Хмельницький, 2008.-С.254 – 259.

33. До історії діяльності органів міського самоврядування міста Бара в ХУІ – на початку ХХст. // Бар. Барська земля крізь призму століть. Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. - Бар, 2008. -С.74 -80.

34. Оборонні храми Поділля//Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне».-Вінниця,2008.- С.256-259.

35. Релігійно-культові споруди оборонного типу XIV – XVIII століть на Поділлі// Міжнародна науково - теоретична конференція «Історія релігій в Україні». 12-14 травня 2009 року.- Львів, 2009. - С.324-328 (у співавторстві з В.Халайцаном)

36. Відомий діяч освітнього простору Хмельниччини М.М.Дарманський // Четверті педагогічні читання пам'яті М.М.Дарманського: професіоналізм педагога в контексті європейського вибору України. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 2 квітня 2009 р.) – Хмельницький, 2009. – С.12-15(у співавторстві з В.Халайцаном)

37. Розвиток туристичних маршрутів Південно-Східної Волині: проблеми та перспективи //Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики».-Вип.2. Матеріали круглого столу «Маєткове (палацово – паркове) мистецтво XVIII – XIX століть: актуальні проблеми вивчення, охорони, збереження й використання». - Самчики, 2009 – С.152 – 163 (у співавторстві з В.Халайцаном).

38. Проблеми розвитку туризму на Летичівщині//«Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України». Науковий вісник:«Межибіж». Матеріали ІІ науково-краєзнавчої конференції.-Ч.2.-

Меджибіж-Хмельницький, 2009.— С.311-317.

39. Перспективи розвитку туристичних маршрутів на Старокостянтинівщині //Болохівщина: осягнення історії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800 – літтю міста Старокостянтинова. (17 – 18 вересня 2009 р.). – Старокостянтинів, 2009.- С.141-148.

40. Тенденції розвитку сучасного туризму на Вінниччині//Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII історико-краєзнавчої конференції. 22 жовтня 2009 року. – Вінниця, 2009.- С.533-539.

41. Благоустрій та забудова міста Кам'янець-Подільського в другій половиніXIX-на початку XX ст.//Літопис Хмельниччини-2010: краєзнавчий збірник.-Хмельницький.2010.- С.113-120.

42. Особливості диференціації процесу формування сучасної ландшафтної композиції//Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики». - Самчики.2011. - С.132-138.

43. Археологічна плеяда міста Хмельницького//Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я.Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції.-Кам'янець-Подільський, 2012. - С.227-231. (у співавторстві з В.Захар'євим).

44. Особенности формирования садово-парковых комплексов Подолья и Юго-Восточной Волини//Доклады ТСХА:Сборник статей.Вып.284. Часть 1.-Москва,2012.- С.570-573. (в соавторстве с В.Халайцаном).

45. Жінки – археологи та їхній внесок у дослідження минулого Хмельниччини //Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник, 1'2012. – Хмельницький, 2013. –С.176-183.

46. Внесок археологів Хмельницького у дослідження на Деражнянщині//«Деражнянщина: минуле і сучасне». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 2013. – С.546-553. (у співавторстві з В.Захар'євим).

47. Туристичний потенціал Миньковеччини//Наукові записки Центру Мархоцькознавства. - Хмельницький,2013.- С.97-101. (у співавторстві з В.Халайцаном).

48. Зображення Акту Злуки як прояв національної свідомості в сакральній творчості Юліана Буцманюка//День Соборності України: історико-політологічні дискусії. Збірник наукових праць.-Вип.1-Хмельницький, 2014.- С.81-87.

49. Особовий склад міського самоврядування Поділля (1870-1914 рр.):соціально-політичний аспект//Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник.-Вип.6.-Кам'янець-Подільський, 2014.-С.78-84.

Вагомі наукові здобутки молоді дослідниці Н.І.Стрельбицької, безумовно, ще попереду. Адже вона тільки вступає в zenit своєї творчої наукової діяльності.

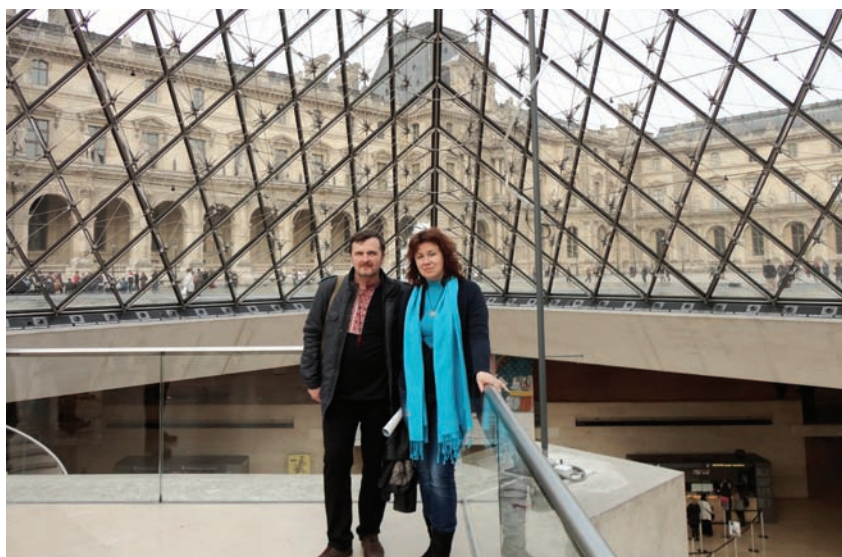

У родинному колі

У колі науковців

Подорожі як фах та хобі: у Парижі з коханим чоловіком

Подорожі як фах та хобі: з донькою у Венеції

Завальнюк К.В.

м.Вінниця.

Стецюк Т.В.

м.Вінниця

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ПОРТРЕТ Н. І. СТРЕЛЬБИЦЬКОЇ В ЕЗОТЕРИЧНОМУ АСПЕКТІ

У кожної людини на Землі є своя особлива місія, своє призначення, дане їй Всевишнім і яке реалізується поступово в ході життєвої та духовної еволюції. Своєрідними маяками та провідниками їй на цьому тернистому шляху виступають різні “знаки” - підказки, через які Тонкий Світ постійно спілкується із нами. До числа таких “знаків” ми насамперед відносимо найвеличніші та найзагадковіші із них, - зорі та числа. Відомо, наприклад, що про красу та містичну силу небесних світил писали не лише поети, але й відомі вчені, а про величезну роль чисел у світобудові визначний давньогрецький вчений та філософ Піфагор (VI ст. до н.е.) відзначав: “Світ керується числом і мірою”. У свою чергу, загадковий навіть для своїх сучасників Гермес Трисмегіст, якого вважають батьком “герметичних” наук (магія, алхімія тощо) писав: “Що знизу, те і вгорі, як на землі, так і на небі”. Цим самим він підкреслював симетричність світобудови та взаємозв’язок усіх фізичних явищ, зокрема, макро – та мікросвіту, а також принцип аналогії, що лежить у його основі.

Керуючись цими самими принципами та враховуючи досягнення сучасних послідовників давніх езотериків, ми спробували дати психологічну та духовну характеристику Наталії Іванівни Стрельбицької, талановитої, творчої, духовно багатой людини, відомої дослідниці історії Поділля, зокрема, туристичної галузі, а також архітектурно-паркових ансамблів нашого краю. Своє невеличке дослідження нам хотілося б розпочати із характеристики імені, яке містить у собі чимало корисної інформації.

Почнемо з того, що природа і причини впливу імені людини на її характер та долю до цих пір остаточно не встановлені, проте факт такого причинного зв’язку відомий дуже давно. Ось, зокрема, як трактують прихильники цього вчення особистісні характеристики носіїв імені давньоримського походження Наталія (у перекладі – рідна): “Наталія – добра і життєрадісна. Заміж виходить рано без особливих вагань. Гостинна і любить мандрувати. Гонориста дружина, легко роздратовується через різні дрібниці та зауваження чоловіка”[1].

Все ж, як вважають астрологи, представники однієї з найдавніших наук на Землі (згідно апокрифічної “Книги Єноха”, основи астрології були

принесені нашим далеким предкам бунтівними “ангелами”, зокрема, одним із них на ймення Кокабеель), найглибинніші риси нашого характеру та поведінки визначаються положенням світил на небі у момент зачаття людини. Ось що, зокрема, пишуть адепти найпоширенішої у нас, західної астрології, про людей, які народилися під астрологічним знаком Стрільця (23.11 – 23.12): “Ті, хто народився під знаком Стрільця, йдуть по життю відважно і впевнено, їх стихія – рух, активна діяльність. У відношенні до близьких Стрільці ширі, відкриті і сердечні. Їм чужі штучність, рутинерство, педантичність і підступність. Відзначаються незвичайним почуттям справедливості, їх ображають підлість і обман. Стрільці вірні в дружбі, щедрість – їх невід’ємна риса. Веселі й балакучі, вони легко зав’язують нові знайомства, охоче перебувають у великому товаристві і до похилого віку користуються успіхом у представників протилежної статі. Стрільцям притаманні душевний спокій, житейський оптимізм та безтурботність. Щодо грошей, інтересів, то у Стрільців до них легка рука, в цьому плані вони виявляють кмітливість, бойовитість і вміння мислити масштабно. Всі ці риси з особливою силою проявляються у Стрільців, народжених між 3 і 13 грудня, а ті з них, що з’явилися на світ у листопаді, виявляють велику врівноваженість, витримку і частіше за інших поринають у світ книжок і знань. Несприятливе розташування планет у момент народження, як і у інших знаків, перетворює переваги Стрільця в його вади. Тоді народжуються люди неприборкані, хворобливо честолюбні, гордовиті, розпусники. Стрільці добиваються успіхів у юриспруденції, у військовій справі, а також у мистецтві і літературі.

Стрільці невгамовні в пошуках пригод. Вони хочуть бачити, знати, скуштувати, понюхати буквально все на світі.

Найбільш імовірні хвороби у Стрільців: розтягнення суглобів, м’язів, захворювання вен, печінки.

Стрільці-чоловіки мало цікавляться сім’єю, їх легше завоювати, ніж втримати.

Стрільці-жінки – це прекрасні подруги життя з безтурботною веселою вдачею і яскравим темпераментом, однак їхні вимоги до партнера нерідко надто завищені.

Стрільці повинні остерігатись народжених під знаком Близнят і Тільця, сприятливі шлюби з Левом, Скорпіоном і Дівою. Щасливий день – четвер, місяць – червень, число – 8, щасливі кольори – всі відтінки фіалкового і зеленого, талісман – топаз і аметист.

Відомі люди, які народились під знаком Стрільця: Фрідріх Енгельс, Г. В. Плеханов, О. В. Суворов, Дж. Толанд, Й. В. Сталін, Жюльєн Офре де Ламетрі, М. П. Огарьов, М. П. Старицький, Ольга Кобилянська, Григорій Сковорода, Генріх Гейне” [2, с. 4].

Заради справедливості, потрібно відзначити, що за останній час традиційні уявлення про природу зодіакальних сузір'їв значно змінилися. Так, Королівське астрологічне товариство Британії вважає, що за дві тисячі років кут нахилу вісі планети Земля по відношенню до зодіакальних сузір'їв дещо змінився. Тому їх повинно бути не дванадцять, як всі ми звикли, а тринадцять. Нове сузір'я, яке має увійти до зодіаку – сузір'я Змієносця (30 листопада – 17 грудня). В такому випадку межі Стрільця дещо зміщуються: 18 грудня – 18 січня.

Точних свідчень, які б окреслили основні риси характеру, властиві Змієносцям, поки що немає. Передбачають лише, що це сузір'я магів. А ще воно пов'язане з медициною [3].

До речі, символ сузір'я Змієносця – це змія, яка кусає себе за хвоста. Деякі окультино налаштовані астрономи вважають, що це та сама чорна діра, яка в кінцевому підсумку проковтне не лише хвіст змії, але й усю нашу галактику. Так що, “кровожерливий оптимізм” – це немов би фірмовий знак цього періоду [4].

На відміну від європейських астрологів, східні віщуни передбачають долю та характер людини не за Сонцем та Зодіаком, а за Місяцем та місячним циклом. За переказом, одного разу Будда скликав напередодні Нового року усіх тварин, пообіцявши їм нагороду за слухняність та вірність. Лише дванадцять тварин з'явилося на це новорічне побачення, і щоб віддячити їм за відданість, Будда кожному вручив подарунок – рік. “Звіриний цикл” має такий порядок чергування: Пацюк, Бик, Тигр, Кіт (Кролик), Дракон, Змія, Кінь, Коза (Вівця), Мавпа, Півень, Собака, Свиня. Люди, народжені у певний рік 12-річного циклу, мають і типові риси характеру цієї тварини. У нашому випадку це рік Тигра, який розпочався 23 січня 1974 року[5,с.24]. Його стихією є дерево, кольором – синій, талісманом – срібло.

Щодо психологічної характеристики людей, народжених у рік Тигра, то це “мислитель. Основний недолік-надмірна драгієлюбність. Не терплять над собою влади, тому часто конфліктують з начальством або старшими. У цілому це мужні і сильні люди.

а) ідеально підходять як друзі чи супутники життя: Кінь, Дракон, Собака;

б) підходять більш чи менш: Пацюк, Віл, Кролик, Тигр, Вівця, Півень, Кабан;

в) абсолютно протипоказані і можуть принести нещастя: Змія, Мавпа”[6, с. 5].

Свої особливості має також індійська ведична астрологія джьотіш, яка, на відміну від західної астрології, використовує зовсім інший зодіак. Знаків у ньому також 12, називаються вони так само, але розташовуються

на зодіакальному колі у точній відповідності з однойменними сузір'ями, розташованими на небесній сфері. Цей зодіак називається сидеричним, або зоряним. Сучасні ж західні астрологи використовують тропічну зодіакальну систему координат, яка давно втратила реальний зв'язок із зорями і не відповідає астрономічному розташуванню планет. На сьогоднішній день тропічний зодіак відповідає астрономічній картині двохтисячорічної давнини, а точка весняного рівнодення на зодіакальному колі перемістилась приблизно на 24 градуси, з нульового градусу Овна у 5-й градус Риб [7, с.24].

Скорпіон (16.11-15.12).

Найскладніший і найзагадковіший знак. Народжені у цей час люди все життя намагаються знайти рівновагу та стабільність, причому не стільки в матеріальному плані, скільки на глибинному психологічному рівні. Вони виключно розумні, проникливі та сприйнятливі, але діяти схильні задулісно. В Скорпіоні приховано переконання, що життя-це безкінечна боротьба між світлом і темрявою. Тому багатьох із них можна побачити в числі послідовників різних окультних вчень [7, с.25].

Чимало своїх прихильників має і одна з найдавніших, авестійська астрологія, яку представляють такі відомі астрологи, як Павло і Тамара Глоби. В авестійському календарі новий рік, так само як і астрологічний, розпочинається у день весняного рівнодення – 21 березня. Кожен місяць відповідає перебуванню Сонця у Зодіакальному знаку. Наприклад, 1-й місяць відповідає місяцю Овна, 2-й- Тільця і т. д. Кожен місяць і день носять імена певного Божества. Дні місяців рахуються не від 1-го числа, а від початку Зодіакального місяця. День, що співпадає з назвою місяця, вважається святковим днем. Він підкреслює значення людини, народженої такого дня. До речі, 1-го грудня за авестійським календарем припадає на 9-й день Атар (це – син Бога-отця Ахура-Мазди, Небесний вогонь, божественне світло). Таку ж назву має і місяць авестійського календаря, що відповідає нашому Стрільцю, – Атар (“Вогонь”). Ось що говорить про цей знак Тамара Глоба: “Божество Космічного Вогню або Вогонь Жерців. Атар – покровитель релігії, “вогню” в душі людини, він охоронець віри та розумного устрою суспільства. В кожній сім’ї є свій вівтар, в кожному храмі (і в храмі вашої душі) горить вогонь жерців – Небесний Вогонь Атар. В кожному явищі та живій істоті присутня його частина. Атар втілює на Землі небесні ідеали.

Ваша дитина народилася під покровительством Атара. Ви зобов'язані виховати в її душі істинну віру, справедливість та чистоту. Дивіться, щоб ваше дитя не втратило свого “вогню”, інакше на нього чекає доля честолюбної, авторитарної та примітивної людини” [8, с. 16].

Досить популярним на Заході є також галльський гороскоп, пов'язаний

із віруваннями стародавніх кельтів. Жерці, пророки кельтських племен, називалися друїдами. Гороскоп друїдів налічує більш як дві тисячі років. Кельти населяли колись територію Ірландії, Галлії, Британії, яка поросла густими первісними лісами. Деревам, серед яких їм доводилося жити, друїди надавали великого значення. Вони знаходили зв'язок людських характерів з деревами, твердили, що кожна людина, як і дерево, має свої певні риси, переваги і недоліки, кожна потребує своїх умов життя.

За гороскопом друїдів, людям, народженим 1 грудня, відповідає таке дерево, як ясен (25.05-03.06; 22.11-01.12). “Це чудове могутнє дерево. Має приємний вигляд, стрункий силует, елегантний і вільний в рухах. Подобається собі. Однак постійно жити з ним нелегко. Має жвавий характер і дуже вимогливий. Прагне до того, щоб про нього турбувались, думали і жили так, як йому найбільше подобається, робили тільки те, що йому хочеться. А оскільки прагне до самостійного і незалежного життя, не всі добре переносять це.

Сміється над життєвими труднощами, що створює враження безвідповідальності й безвілля. Але це тільки видимість. ЯСЕН дуже добре знає, чого хоче, і ще краще – чого не хоче. Самолюбивий в усьому, що стосується власного успіху і благополуччя.

У прагненні до власного щастя настільки егоїстичний, що може розтоптати все, що заважає йому на шляху до мети. Егоїст, але не скнара. Щедрий, ділиться всім.

Ця вередлива натура в сфері кохання проявляє зовсім інші риси: буває обережним, постійним, передбачливим. Власне, у цій сфері ЯСЕН має найбільші успіхи і вміє добре вибирати, зважувати всі “за” і “проти”. Його шлюб по любові водночас буває і шлюбом з розрахунку. Рідко помиляється і докладає багато зусиль, щоб організувати сімейне життя, і це йому часто вдається. Його розум ґрунтується, в першу чергу, на інтуїції. Оригінальний і сповнений фантазії. Так само, як ГОРОБИНА, ВЕРБА і ГОРІХ, ЯСЕН має незвичайний дар проникливості. Нерідко любить забавлятися грою в пророка і, коли справджуються його передбачення, то слава його розуму і проникливості ще більше зміцнюється.

ЯСЕН завжди трохи грає з долею. Але це дерево надійне, не бійтесь сховатися в його тіні”[9, с. 8].

Чимало сучасних гороскопів присвячено якійсь окремій сфері людської діяльності. Так, астрологи А. Іванова та Є. Решетиллова свого часу відзначалися шлюбними гороскопами. Для жінок-Стрільців вони дають такі поради: “Чимало жінок цього знаку залишаються самотніми або розлучаються, тим не менше їхнє життя ніколи не буває нудним та одноманітним. Найголовніше, що ви повинні знати, наважуючись на шлюб: вам категорично протипоказаний чоловік з обмеженим світоглядом,

ревнивий, з яскраво виявленими власницькими інстинктами. У шлюбі з Тільцем та Скорпіоном можливі важкі конфлікти, оскільки ці чоловіки хочуть, щоб їхня супутниця належала їм повністю. Зі знаками Рака та Козерога можливі розбіжності через те, що Раки і Козероги найчастіше всього бувають домосідами, чого не можна сказати про Стрільців. З Дівами можливі розходження через різний стиль життя. Уявити собі жінку-Стрільця, яка живе за визначеним розкладом, важко. Це буде пригнічена, сумна та журлива істота. Здавалось би, що Стрільцю повинен підійти інший Стрілець. Але це буває не завжди. З іншими вогняними знаками – Овном та Левом – ви можете бути дуже щасливі. Овен та Лев з розумінням поставляться до ваших багаточисленних інтересів і будуть поважати ваше прагнення до свободи. Вдалиий союз із Рибами теж можливий, оскільки чоловік – Риба здатний ставитися до вас поблажливо. З Водолієм та Терезами – повітряними знаками – є всі можливості для щастя, особливо з Водолієм. Найцікавіший випадок – це союз із Близнятами, протилежним знаком, з яким ви володієте взаємовиключаючими, але й взаємодоповнюючими якостями. Це – основа і для конфліктів, і для взаємозбагачуючого спілкування”[10, с. 16].

А ось що говорить про жінку-Стрільця еротичний гороскоп: “Прекрасна партнерка для тих чоловіків, які люблять розумних, веселих, влюбливих жінок. В сексуальному плані знадлива та невтомна. Вона вмє цінувати життя у всіх його проявах – чи це стосується роботи, мистецтва, спорту або сім’ї. Секс для неї – засіб відчутти повноту буття, і вона прагне дістати з нього максимально можливу насолоду. Гомінлива, життєрадісна, сповнена фантазій. Ці якості властиві їй в інтимній близькості. Обирає партнерів подібних до себе, тому що буває по-справжньому щаслива лише після повного задоволення своїх бажань. Знаючи собі ціну, до зрад чоловіка ставиться досить спокійно, як, між іншим, і до своїх також. Сімейне життя для неї річ серйозна, але вона не завжди вмє його зробити гармонійним, оскільки спрага нових вражень часто забирає від сімейного вогнища, біля якого залишається розгублений чоловік ” [11, с. 5]

Не можна не зупинитися і на кулінарному гороскопі, який про знак Стрільця пише наступне: “Це найвеселіший знак Зодіаку. Його патрон – Юпітер, планета, яка дарує Стрільцю щастя, робить його відкритим, сповненим енергії, оптимізму, бадьорості. Символ Стрільця – стріляючий з лука Кентавр, напівкінь-напівлюдина. Його “людська половина” прагне до високої мети, до пізнання оточуючого світу, а “кінська частина” не дає сидіти вдома. Люди, народжені під цим знаком, терпіти не можуть жодних шор та упряжі, їхнє серце гаряче та чуйне.

Жінка-Стрілець компанійська та гостинна, вона чудова домогосподарка. Але часто Стрільці віддають перевагу жвавим та пишним ресторанам,

розташованим де-небудь на вершині пагорба, з прекрасним краєвидом, бажано з палаючим каміном.

Стрільцям рекомендується: печінка, птиця, велика риба, фрукти, буряк, цибуля, редиска, спаржа, пастернак, помідори, ріпа, пшениця, ячмінь, кедрові горішки, грецький горіх, абрикоси, чорниця, аніс, кориця, мускатний горіх, гвоздика, м'ята, тим'ян, шафран.

Варто також згадати і про взаємозв'язок між знаками Зодіаку та рослинами. Ось що пише про це, зокрема, французький журнал “Твоя краса і здоров'я”: “Стрілець (23 листопада – 21 грудня). Вразливі місця – стегна і область стегон. Дерево – дуб. Знімає втому, повертає молодість. Рослина – шалфей. Очищує печінку, піднімає енергію. Сіль – двооксид кремнію. Допомагає позбавитись втоми, покращує пам'ять, усуває неухважність” [14].

Із квітів Стрільцю симпатизують бегонії, герань, нагідки і червоні троянди. А повій, жоржини, гладіолуси, півники і нарциси – ні [15].

І, нарешті, після короткої і далеко неповної характеристики найпоширеніших типів гороскопів зупинимося на портретній галереї кішок, які відповідають тому чи іншому знаку Зодіаку. У нашому випадку більшість людей знаку Стрілець віддають перевагу коням або собакам, але якщо хтось, всупереч цьому, вирішить пригріти кішку, то обере собі щось особливе, на зразок безхвостої кішки з острівця Ман. Вона грайлива, пустотлива і самовпевнена [16, с. 24].

Характеристика будь-якої особистості буде зовсім неповною також без звернення до такої езотеричної науки, як нумерологія, котра велику увагу надає прихованій, містичній силі чисел. Згідно нумерологічних розрахунків дізнаємось, що у попередньому житті Наталія Іванівна мешкала у Румунії (рік народження – 1550). Можливі професії – філософ та дослідник, мандрівник. Про психологічний тип особи маємо такі дані: “Таких людей привертає все нове або відмінне від знайомого. При цьому любов до змін, в тому числі в мистецтві, музиці, кулінарії, танцях та іншому”. Відповідно до попереднього життєвого досвіду завдання теперішнього життя таке: “Ви прагнете вирішувати проблеми забруднення середовища, правильного використання відходів, матеріальних джерел” [17].

На відміну від попередньої нумерологічної системи, яка видається далеко не беззаперечною, постать відомого давньогрецького математика та філософа Піфагора є вельми шанованою у науковому світі. Його формула розрахунку людського “Я” розкриває характер людини, особливості його здоров'я, величину біополя, нахил до гуманітарних наук, наявність інтуїції, зв'язок із космосом, відповідальність, розумовий розвиток, а також відповідає на питання, чи є у вас ангел-охоронець. Для того, щоб розібратися із цією системою, нам необхідно насамперед додати усі цифри дати народження: $1+1+2+1+9+7+4=25$. Тепер додаємо отриману суму: $2+5=7$. Потім

першу цифру дня народження множимо на 2: $1 \times 2 = 2$ (це проміжна дія, її цифри пізніше не враховуються). Наступна дія: від першої суми (25) віднімаємо другий результат (2): $25 - 2 = 23$. Тепер додамо цифри в отриманому числі: $2 + 3 = 5$. Після цього креслимо квадрат з дев'ятьма клітинками, куди вписуємо виділені жирним шрифтом цифри від 1 до 9.

Що ж означають вказані цифри?

“1” – ваш характер. Кількість “1” свідчить про силу характеру. Чим їх більше, тим жорсткіший характер. Наявність трьох-чотирьох “1” говорить про потенційного лідера, людину рішучу і сильну духом.

“2” – свідчить про ваше біополе. Якщо у вас вийшло три “2”, значить, ви володієте сильним біополем і можете притягувати до себе людей зі слабким біополем.

“3” – говорить про ваші нахили до гуманітарних наук.

“4” – говорить про стан вашого здоров'я. Якщо ж “4” немає взагалі, вам необхідно уважніше ставитися до свого здоров'я.

“5” – ця цифра говорить про вашу інтуїцію.

“6” – найцікавіша і найзагадковіша цифра, яка свідчить про ваш зв'язок із космосом.

“7” – щасливе число, воно говорить про наявність у вас ангелів-охоронців.

“8” – ця цифра говорить про вашу відповідальність.

“9” – цифра, яка говорить про ваш розумовий розвиток [18].

Згадаємо також і про стародавню індуську систему числознавства, за якою людина може гадати про можливі хвороби за датою народження. Це так зване число душі, яке обов'язково мусить бути однозначним (наприклад, $29 - 2 + 9 = 11$, потім $1 + 1 = 2$). У нашому випадку це буде число 1.

“Люди цього числа схильні до серцевих хвороб та гіпертонії. У них можливі також проблеми з очима. Часто хворіють у жовтні, грудні та січні. Цілющі продукти: ізіум, ромашка, шафран, гвоздика, шавель, лаванда, апельсини, лимони, фініки, ячмінь (ячмінний хліб), мед” [19].

Заслуговує на увагу і давньояпонська система цифрології. За нею, шляхом множення дати свого народження потрібно вирахувати “цифру життя” (нулі при цьому викидаємо). $1 \times 1 \times 2 \times 1 \times 9 \times 7 \times 4 = 504$. Потім зводимо отримане число таким же шляхом множення до однієї цифри. Виходить особиста цифра життя — 2. “Тим, хто народжений під цифрою “2”, ваша планета — Місяць. За характером тактовні й дипломатичні. Люди, народжені під цією цифрою, відзначаються щирістю, можуть добре контактувати, сміливо беруться за вирішення важких завдань. Життєрадісність приваблюють своє оточення. “Двійки” здатні вселяти в інших оптимізм. Не прикладаючи зусиль, добиваються успіху” [20].

Таким чином, на основі розрізних езотеричних джерел ми спробу-

вали дати психологічну та духовну характеристику яскравої, непересічної постаті, якою є Н. І. Стрельбіцька. При цьому, незважаючи на отримані результати, ми повинні твердо пам'ятати відомий астрологічний постулат: “Зорі не визначають долю, а лише попереджають”.

Джерела та література:

1. Баранова Н., Ястребов О. Имя и характер женщины // Ведомости Daily.- 1997. -14 июня.
2. Західний гороскоп // Факт.- 1992.-26 грудня.
3. Зотов М. Під сузір'ям Змієносця // Подільська зоря.-1999. – 28 жовтня.
4. Встречаем знак Стрельца // Дев'ятий Вал.-2001.-№47.-21 листопада.
5. Заблоцкий В. То, что вы еще не знаете о Петухе// Киевские новости.- 1993.- № 4.
6. Східний гороскоп /Факт. – 1992. -26 грудня.
7. Хвьяля М. Судьба на пальмовом листе// Тайны XX века.-2014.-№ 1-2.-Январь.-С.24-25.
8. Человек родился! // Киевские новости.-1992.-№ 15.
9. Гороскоп друїдів // Факт. - 1992. – 26 грудня.
10. Какие мужчины нужны женщинам? // Киевские новости. – 1993. - № 10.
11. “Интерес” о здоровье, любви, семье... – Белая Церковь, 1991. – 16 с.
12. Кулинарный гороскоп. Стрелец (23 ноября – 21 декабря) // Ведомости Daily.- 1997. – 6 мая.
13. Не пей, козленочком станешь // Независимый курьер. – 2002.- № 52.- 25 декабря.
14. Рослини і знаки Зодіаку // Третій поверх.-1993.-№ 14.
15. Які квіти вас люблять// Подолія.- 1999. – 28 травня.
16. Черные кошки – друзья Козерогов, а сибирские- Водолеев...// Киевские новости.- 1993.- № 17.
17. Что, где, когда (спецвыпуск газеты “Слово”). – 1992.- № 3.- 16 с.
18. А у вас есть ангел-хранитель? // Тумба.- 1998.-№ 17.
19. Ястебов О. Дата рождения укажет на склонность к болезням // Факты и комментарии.- 2000. – 23 июня.
20. Бузовський В.Під якою цифрою ви народилися? // Панорама.- 1995. – 15 лютого.

МАНДРИ – ЦЕ ПОКЛИКАННЯ

Не знаю, ким за фахом має бути гід-екскурсовод. Істориком чи географом? Чи, може, мовником? Не переконаний, що він повинен здобути освіту на відповідному факультеті чи відділенні: за нинішньої якості роботи наших вишів – це сумнівна «корочка». Але впевнений, що людина, з якою ви рушаєте у мандри, має бути веселою та доброзичливою, закоханою у свою справу та освіченою, приязною та компанійською.

Це переконання з'явилося після першого ж знайомства з Наталею Іванівною Стрельбіцькою, першого ж екскурсійного туру з нею. Хоча, зауважу, якимось не вдається звертатися до неї настільки офіційно: щирість цієї чарівної пані вимагає іншого звертання. Наталя. Або Наталка. Саме вона прищепила любов до мандрів років зо сім тому, коли агенція, «Ніка-тур» здається, була лише у задумі, а була просто Наталка-туристка. Молода та захоплена цією справою дівчина-аматор, що вміла своє захоплення дивними місцями України передати оточуючим. Бо до знайомства із нею мої туристичні маршрути були окреслені доволі виразно: квартира – робота і у зворотному напрямку.

Саме Наталя розворушила чи пробудила прагнення побачити принади України. Що вже казати про дальні маршрути, якщо ліньки було навіть заїхати у Старокостянтинів чи Меджибіж, Самчики чи Кам'янець-Подільський. Про що кажу? До знайомства із нею навіть і не знав, що Самчики -це туроб'єкт. Здавалося, стоїть собі той Кам'янець і ще сотні років постоїть – навіщо поспішати? Що там оглядати? Виявилось, що будь-яка подорож, особливо у супроводі чудового екскурсовода, стає вкрай приємною маленькою пригодою. Виявилось, що мандрувати у вихідні непогана альтернатива диванно-телевізійному способі життя.

І вже за кілька років знайомства з Наталею взяв, що фортеці є не тільки в Кам'янці чи Луцьку, а й в Збаражі та Зборові, Хотині та Мукачевому. Була ще фортеця, виявляється, у Львові, але, як розповіла екскурсовод, тут побував знаний козацький полковник часів Богдана Хмельницького Максим Кривоніс. От і немає львівської фортеці як об'єкта для оглядів туристами. Знову ім'я козацького старшини сплигло у Кременці, коли Наталя вказала на височенький пагорб, де виднілись залишки давніх фортифікаційних споруд. Століттями стояла кременецька твердиня, ніхто її не спромігся захопити, поки не прийшов час козаччини. «Але оглянути її все рівно варто, вид з вершини Замкової гори вразить Вас своєю мальовничістю», - додала вона для туристів, які не вперше подорожують із нею.

А скільки палаців і замків вдалося оглянути «під керівництвом» Наталі. Важко уявити, як багато старовини залишилося на західних теренах України. Що згадувати про вже загально відому «Золоту підкову» Львівщини. Резиденції Великих князів Литовських та королів Речі Посполитої-

легендарні замки в Золочеві, Олеському та Підгірцяхсправляють не менше враження, ніж західноєвропейські. Аскільки чудових об'єктів тішать око допитливого туриста на Закарпатті! Розкішний палац австрійських герцогів Шенборнів у Чинадієво, неприступна фортеця «Паланок» у Мукачево із захоплюючими наталчиними історіями про угорську національну героїню Ілону Зріні. Й навіть не знаєш, що цікавіше: її боротьба із усілякими турками-австрійцями, а може, любовні історії цієї жінки, якій була притаманна неабияка пристрасть. До речі, усі такі оповіді, особливо в одному ще не відреставрованому замку Сент-Міклош, де небо прозирає крізь отвір у даху, додають особливої перчинки Наталі як екскурсоводу. Хто ще поінформує, що саме під цим напівзруйнованим дахом Ілона переховувалася зі своїм коханим, про їх жагучу пристрасть. Ні, місцевим це відомо – недарма ж саме сюди приходять закарпатські молодята після офіційної церемонії у РАГСі. А чого варті не менш палкі та неймовірно цікаві розповіді про життя та кохання польської королеви Бони Сфорци д'Арагоні... Але це ми трошки порушили динаміку оповіді, звернувши увагу на запальну натуру Наталі, запальну у найкращому розумінні цього слова, бо вона вміє розпалити багаття цікавості та жаги до нових подорожей у будь-якого туриста.

І це не прості слова, бо, почавши роботу із груп бюджетників Хмельницького, вона швидко вийшла на загальноукраїнський рівень. Столичні туристи, гості зі Сходу держави стали частими гостями на Поділлі-Галичині-Буковині-Закарпатті. Мають же вони знати, що, окрім шахт, териконів та домен, існує інша Україна, Україна багата на історію та природні принади. Але треба знати Наталю, аби зрозуміти, що лише на вітчизняних туристах вона не зупиниться. Нашадки угро-фінів з Москви почали знайомитися з історією своєї колишньої метрополії – славної Київської Русі. Бо що вони знають про справжню історію? Більшість міст, якими вони мандрують у Західній Україні значно старші за їхню Москву. Звісно, війна, яку розв'язав Кремль проти нашої держави, призупинила цю співпрацю. Але за кілька років, так здається, вони ще приїжджатимуть до нас спокутуючи гріхи свого навіженого лідера та милуватимуться місцевістю до якою наразі увійшли із мечем та «Градами».

Наразі східний туристичний потік пересох, але хмельничанам є ще багато чого подивитися, бо Наталя невтомна у вигадуванні нових маршрутів. І хоча мандрували родиною із нею неодноразово, доїхавши до найвіддаленіших закуточків заходу України – Шацькі озера на Волині, Берегове на Закарпатті, є ще чимало куточків, до яких не вдалося зазирнути. Тараканівський форт – неприступна фортеця, яку за ці роки так і не вдалося «узяти», Галич – древня наша друга столиця – також ще не відвіданий об'єкт. Врешті-решт поки що не вдалося, але в планах на найближчий час

є візит до наталчиного кума Богдана Пажимського на справжню «волинську юшку» та огляд палацово-паркового комплексу у Самчиках. Є ще де помандрувати, тим більше, що в неї, окрім «старих» друзів та інститутських колег, миттєво з'являються нові друзі та знайомі – натура вже, компанійська та щира.

І будемо сподіватися, що її донечки виростуть такими ж. Бо старшу Аделіну вона вже потроху втягує в свою орбіту – була нагода подорожувати із двома Стрельбіцькими – мамою та донею. А те що поважний та солідний науковець Володимир – чоловік Наталі вже давно утягнений у цей броунівських рух подорожей, екскурсій – ні для кого не секрет. Між іншим, він виявився чудовим гідом, обізнаним і красномовним. А що казати? Два чоботи – пара! Тому залишається побажати їм сімейного щастя у сімейній роботі-науці, бо щось непомітно, аби ця родина своє захоплення історією розділяла на працю та задоволення. Це в них гармонійно поєднуються, так само як гармонійно Наталка улилася в туристичне середовище Поділля, ставши на ньому яскравою зіркою. Зіркою, яка манить у мандри.

Костянтин ЗВАРИЧ,

турист мимоволі, заввідділом економіки «Подільських вістей».

НАУКОВІ СТАТТІ

Блажевич Ю. І.

м. Хмельницький

Блажевич О. І.

м. Хмельницький

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРАФІЯЛЬНИХ РЕЛІГІЙНИХ БРАТСТВ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЄПАРХІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Складна суспільно-політична, соціально-економічна та духовно-моральна атмосфера, що склалася в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії фактично в усіх сферах і галузях життя, призвела до заострення протиріч між самодержавною владою і новими капіталістичними виробничими відносинами, між багатими і бідними, між містом і селом, між віруючими різних конфесій і їхніми церковними структурами. Особливо ускладнилась ситуація на селі, адже переважна більшість населення імперії, зокрема й Подільського краю, проживала в сільській й місцевості. Селянське господарство ґрунтувалося на особистій праці селянина і членів його сім'ї. Переважна більшість селянських дітей залучалася до насильної праці з 4-5 років, а з 10 років повністю включалася у нелегку селянську роботу. Босоноге дитинство було наповнене напруженою працею спочатку в домашньому господарстві (догляд за птицею, свинєю, коровою, телям, кролями тощо), а потім на городі і в полі. Типовий селянин був універсалом. Змалечку батьки передавали йому всі трудові навички і уміння. Від цього залежав його добробут. Він повинен був знати і уміти все, що стосувалося господарювання: орати, сіяти, косити, збирати і зберігати вирощене, доглядати за домашньою живністю, кіньми, уміти лагодити реманент, збрую, будувати та ремонтувати оселі, господарські споруди. Майже всі селяни знали якийсь промисел чи ремесло: шевство, гончарство, чинбарство, стельмаство, мисливство, рибальство тощо. Селянки вміли прясти, шити, ткати і вишивати. Фактично селяни були справжніми трударями, які жили за рахунок важкої повсякденної праці. На якісь розваги і навіть на школу не вистачало часу, тому, наприклад, Подільська губернія мала нерозвинену мережу навчальних закладів. Відсоток дітей, охоплених школою, був досить низьким. У краї де, проживало близько 5 млн. осіб, не було жодного вищого навчального закладу. Водночас на селі була й напружена морально-психологічна обстановка. Безграмотність, забитість, непосильна праця, пияцтво, бійки, сварки, жорстокість, зло-

дійство, поміщицький гніт, інші прояви негативу характеризували побут і сімейне життя селян. Певним «духовним оазисом» на селі були церква і церковна школа. Однак парафіяни були благочестивими тільки під час церковних свят, а після цього все верталось на «круги своїх». Складними були стосунки селян із священиками і церковним причтом (дяками, дяконами, паламарями, читцями, дзвонарями, проскурницями). Зрозуміло, що в цих стосунках основна складова частина припадала на особу священика. Якщо він зверхньо ставився до сельчан, примушував працювати на себе, вимагав непомірної плати за церковні потреби (хрещення, шлюби, похорони тощо), байдуже ставився до щоденних прохань і скарг парафіян, то селяни відповідали аналогічно, хоча під час богослужінь вони намагалися бути привітними й побожними. Однак поза церквою не раз повторювали: «Нікому так не добре як, попові і котові», або « Як кому яке щастя: тут працюєш, не розгинаючи спину, а тобі ні честі, ні пожитку. А піп тільки в церкві послужить, а йому все йде: земля, жалування, хліб, печене і варене... Добре бути батюшкою» [1,с.465]

Якщо ж священик, а відповідно й причт, ревно ставились не тільки до своїх прямих обов'язків, а й до повсякденних клопотів і життєвих негараздів своїх підопічних, постійно дбали про їхнє благочестя, підтримували у добрих начинаннях і в горі, наставляли на шлях істини – це було для парафіян свідченням чистоти промислів і дій священнослужителів та церковнослужителів. Водночас варто зазначити, що на служителів культу покладалося ведення різноманітної документації – метричних і сповідальних книг, фінансових звітів, щомісячних інформацій і повідомлень на адресу статистичних комітетів, поліцейських чинів і повітових землемірів, військових органів, медичних установ, пожежних команд тощо. Загалом духовенство у церквах виконувало близько 30 видів канцелярських повинностей, кожна з них займала чимало часу [2, с. 19-30]. Священиків і причетників залучали до перепису населення [3, арк. 355-356], проведення щеплень проти віспи та кору [4, арк. 2-44], протипожежних заходів у церквах [8, арк. 2-20; 9, арк. 1-6], ліквідації наслідків пожеж [10, арк. 5-6]. Під час епідемій священики служили літургію окремо для хворих і причащали їх окремими ложками. Чимало служителів культу мали аптечки, ліки з яких продавалися мирянам за символічну плату. Для духівництва, яке займалося такою діяльністю, у часописі «Керівництво для сільських пастирів» було опубліковано цілу низку статей і матеріалів, корисних порад з медицини та інших сфер побуту [11,с.201-217].

Духовенству доводилося часто співпрацювати з військовими установами, освячувати рекрутів, займатися призовом дітей священнослужителів на військову службу. Вони були присутніми при розслідуванні церковних справ цивільними слідчими. Призначав їх архієрей за поданням благочин-

них [12, арк. 1-14]. Частина духовенства приводила до присяги підсудних і свідків. Нерідко парафіяльні священники примирювали ворогуючі сторони, особливо у випадках дрібного хуліганства, пияцтва, бійок тощо. Селяни знали, що звернення до земельного суду вимагало значних витрат, і тому священники, дяки чи церковні старости виконували функції «швидкої допомоги» та самостійно відновлювали громадський порядок [13, с.445-446].

Як бачимо, для того, щоб заробити авторитет і повагу потрібно було самовіддано служити громаді, враховувати їх злиденні статки, знати подробиці сімейного побуту кожної православної родини, вникати в деталі спірних стосунків між окремими сусідами, бути об'єктивним арбітром у житейських справах. Тільки при такому розкладі народ підтримував священнослужителів, йшов за ним, як за поводитирем і духівником. Ми знаємо чимала прикладів такого самовідданого служіння православної громаді. Це священник Михайло Орловський, один з фундаторів подільського церковно-історичного краєзнавства, який півстоліття священствував в с. Глядки Проскурівського повіту (нині Волочиський район), вірою і правдою стояв за своїх парафіян; це протоієрей Василь Гречулевич, який, закінчивши Подільську духовну академію, 50 років обіймав парафію в с. Ганнополі біля Тульчина на Вінниччині. Він не тільки проводив проповіді українською мовою, а й протягом багатьох років був захисником інтересів простого люду в судах, його авторитет настільки був високим, що власті не наважувалися відкрито виступати проти нього [15, арк. 17]. Це священник Микола Машкевич (с. Юрківка Ямпільського повіту), вихованець Тульчинського духовного училища і Подільської духовної семінарії, майже 30 років священствував у вищеназваному населеному пункті і завоював незаперечний авторитет як серед селян, так і серед духівництва повіту і єпархії. Він жив турботами своїх парафіян, був, як говорили селяни, батьком для старих і малих, їх покровителем і духівником. Маючи десять своїх дітей, він не забував про інших, в його будинку завжди перебувало декілька сиріт тощо. В холодний березневий день його тіло селяни несли на руках декілька верст від залізничної станції до с. Юрківки, 12 священників взяли участь в похоронах, і пам'ять про Миколу Машкевича ще довго зберігалася в селі і повіті [14, с.884-890].

Таких прикладів можна було б наводити ще багато, і всі вони свідчили б про жертвне життя в ім'я Господа Бога, Церкви і людей десятків та сотень служителів культу, їх постійні молитви за своїх вірян, за їх благополуччя, здоров'я і благочестя. Тільки при такому розкладі священнослужителям легко було організувати селян на відкриття недільних шкіл для батьків та дітей, а також на створення парафіяльних релігійних братств. У більшості такі братства отримували назву імені святого Івана Богослова. Кількість братчиків коливалась від 80-100 осіб до 200-250, залежно від

кількості православного люду, що проживав у відповідному населеному пункті. Рішення про створення такого об'єднання приймалося на зборах сільської громади, або під час великих богослужінь чи церковних свят. Відповідно священиком пропонувався орієнтовний проект Статуту.

Після обговорення змін та доповнень Статут приймався відкритим голосуванням, і братство отримувало офіційний статус. Згідно з Статутом у братство св. Івана Богослова мали право вступати всі парафіяни за власним бажанням. Членський внесок складав не менше 20 коп. в рік. Восени, після збирання врожаю зернових, кожен член братства жертвував на святі справи товариства один сніп, який в народі називали «Божим снопом». Зібрані кошти витрачалися на передплату релігійних листків, на оновлення і облаштування храму Божого, а також на допомогу бідним, сиротам, інвалідам, які проживали в парафії. Братська чаша для таких пожертвувань зберігалася в церкві перед іконою св. Івана Богослова. Релігійно-моральні листки і видання передплачувалися для членів братства і для роздачі тим парафіянам, які ще не стали членами братства [1, с. 468-469].

Цікаві розповіді про земне і небесне життя Ісуса Христа, Його Богоматері, святих угодників, праведників православ'я, читання святих передань, морально-етичної літератури тощо проводилися священиком в недільні і святкові дні, найчастіше в осінньо-зимову пору, коли закінчувалися сільськогосподарські роботи. На такі зібрання приходили не тільки братчики, а й всі бажаючі родичі й сусіди, а також молодь (для дітей та підлітків проводилась недільна школа).

Братство керувалося, як це вже зазначалося, священиком, якому допомагав псаломщик. Однак із числа братчиків вибиралася рада із трьох-чотирьох осіб, які відповідали за розподіл зібраних коштів та інші поточні питання. Для вирішення найважливіших питань збиралися загальні збори об'єднання. Кожен братчик носив великий нашійний хрестик із розп'яттям Спасителя, як символ того, що «без Бога ні до порога, а з Богом - все життя!». Кожен член цього товариства повинен був служити взірцем благочестя, без нагадувань відвідувати богослужіння, брати участь в хресних ходах, інших церковних заходах тощо. Особливо братчики любили відвідувати зібрання церковного хору і піснеспіви під час богослужінь та божественної літургії, на Великодні свята, Різдво, Святу Трійцю, богородичні свята. Зазвичай, на літургії, а також на великі церковні свята, в день поминання Івана Богослова обов'язково згадувалися всі живі члени братства – за здоров'я, а також померлі – за упокій. Покійники – братчики обов'язково вносились в церкву, де відбувалась поминальна панахида, а всі присутні запалювали свічки і з ними проводжали померлого до місця вічного покою [1, с.470-471].

Храмовим святом для парафіян було 26 вересня кожного року – день

Івана Богослова, а також – день жінок-мироносиць. На честь Івана Богослова всі братчики, а також бажаючі, збирались на урочисте богослужіння і молебні, проводили хресний хід тощо. У день жінок-мироносиць всі сестриці самі співали, читали на клиросі, продавали і запалювали свічки, дзвонили в дзвони і несли хоругви під час хресного ходу навкруг церкви.

Водночас члени братства св. Івана Богослова повинні були в святкові та недільні дні відвідувати хворих і немічних, надавати їм посильну допомогу, читати і просвіщати їх словом Божим, проводити бесіди на церковні і побутові теми тощо. Братчики також були зобов'язані постійно працювати з дітьми і молоддю, залучати їх до читання релігійно-моральної літератури, проводити бесіди щодо викорінення пагубних звичок (пияцтва, паління, крадіжок тощо), запровадження в повсякденне життя основ християнської моралі, навчати азам православ'я (як правильно складати хресне знамення, щиро молитися, як поводити себе в храмі і в побуті, яким святым ставити свічки, як молитися дома тощо) [1,с.470-471].

На загальних зібраннях вирішувалися, як вже зазначалося, найважливіші питання, насамперед щодо придбання нових ікон, витрат на церковні потреби, на передплати релігійних журналів «Кормчий», «Троїцьке Слово», «Тверезе Життя» та релігійно-моральних листків, що видавалися Троїцькою і Києво-Печерською лаврами та призначались для роздачі тим, хто сповідався і причащався, про покаяння і молитовні звертання до Бога, а також тим, хто брав шлюб або хрестив дітей, хоронив близьких та знайомих. Важливим моментом у зміцненні довірливих стосунків між братчиками і священником було встановлення ними нормальної ціни на церковні потреби (шлюб, хрестини, молебні, панахиди, похорони, елеєосвячення тощо). Так, наприклад, за шлюбний обряд необхідно було заплатити 2-3 рублі, за хрестини – 30 коп., за похорони – 1 руб., за елеєосвячення – 1 руб., молебень – 30 коп. Зрозуміло, що такі мінімальні розцінки привели до скорочення доходів священника і причту, однак довіра парафіян стала набагато дорожчою ніж особиста вигода. Це дозволяло духовенству на недільних зібраннях досягати більшого розуміння парафіян щодо таких негативних явищ як пияцтво, мазюкання, сварки, злочинство, наговори, неповага до старших, помста тощо [1,с.473-475].

Таким чином, непомітно, крок за кроком, священнослужителю вдавалося переламати уяву віруючих щодо ролі і місця духовенства в повсякденному житті парафіян, утверджувати через релігійне братство св. Івана Богослова православні цінності і чесноти в душах і серцях людей, направляти їх на істинний шлях – шлях до Бога, шлях до пізнання самого себе, як божого створіння.

Джерела та література:

1. Приходское братство // «Православная Подолия» (еженедель-

ник Подольской епархии). – Кам-Под.: Тип. Свято-Троицкого Братства, 20.05.1912. – №20 – с. 564-575.

2. Горский-Платонов П. Антука. Очерк быта православного духовенства / П. Горский-Платонов П. – М.: Сергиев Посад, 1893. – 50 с.

3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.315. – Оп.1. – Спр.340. – 365 арк.

4. ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.294. – 51 арк.

5. ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.295. – 4 арк.

6. ДАХМО. – Ф.739. – Оп.1. – Спр.91. – 23 арк.

7. ДАХМО. – Ф.592. – Оп.1,2. – Спр.2. – 234 арк.

8. ДАХМО. – Ф.739. – Оп.1. – Спр.13. – 21 арк.

9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.1. – Спр. 3053. – 6 арк.

10. ЦДІАУК. – Ф.442. – ОП.35. – Спр.561. – 11 арк.

11. Врачебные, санитарные, ветеринарные, сельскохозяйственные заметки/Руководство для сельских пастырей. – 1882. – №43. – С.201. – 217.

12. Державний архів Вінницької області. – Ф.Д-799. – Оп.1. – Спр.13. – 14 арк.

13. Сельский пастырь в роли мирового судьи // Руководство для сельских пастырей. – 1886. – №50. – С.445-446.

14. Памяти священника Николая Ивановича Машкевича // «Православная Подолия» (еженедельник Подольской епархии). – Кам.Под.: Тип. Свято-Троицкого братства, 23.09.1912. – №38. – С. 882-893.

15. ДАХМО. – Ф.739. – Оп.1. – Спр. 123. – 42 арк.

СКЕЛЬНІ МОНАСТИРИ ПОДІЛЛЯ – ОБ'ЄКТИ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

В статті на основі історичних та документальних матеріалів, публікацій періодичних видань висвітлено історію виникнення та функціонування скельних (печерних) монастирів на території Поділля, в основному в Подністров'ї, їх духовної і культурно-освітньої діяльності як осередків християнських морально-етичних цінностей і оберегів історичної спадщини наших слов'янських предків. Обґрунтовано також роль таких монастирів (їх залишків), як об'єктів релігійного туризму.

Ключові слова: *Поділля, православ'я, скельні (печерні) монастирі, монахи, релігійний туризм, екскурсії, історико-духовна спадщина.*

Актуальність теми і стан її дослідження. Масштабні зміни, які відбулись на межі ХХ-ХХІ ст. у всіх сферах суспільного життя України і її регіонів, зокрема й в духовно-культурній галузі зумовили підвищений інтерес до минулого православної церкви, яка була і є невід'ємною частиною історії українського народу упродовж останнього тисячоліття. На всіх етапах суспільного поступу ця духовна інституція відіграла і нині відіграє визначну роль у розвитку нації і української державності. Важливою складовою частиною церковно-духовного життя церкви були і залишаються монастирі – чернечі обителі, які століттями були осередками науки і освіти, оберегами християнських морально-етичних цінностей. Тут складали літописи, створювали церковні школи, засновували друкарні, здійснювали відправи з нагоди вінчання, хрестин, похорон, сповідали і причащали вірян, а також на прохання віруючих освячували оселі та будівлі, колодязі тощо.

Подільська земля здавна славилася своїми скельними або печерними монастирями, які виникали, в першу чергу, на крутих берегах Дністра та його приток. На жаль, час і богоборча компанія епохи СРСР, по-варварськи знищили багато таких сакральних об'єктів, які віками були притулком і захистом не тільки для ченців, але й для простого люду в часи татарських та турецьких набігів. Значну роль у дослідженні цих релігійних центрів Поділля зіграли такі вчені і краєзнавці як В.Антонович, Є.Сіцінський, М.Яворовський, М.Орловський, П.Батюшков, І.Винопуд, П.Горішній, С.Єсюнін, В.Артюх, Т.Божук, А.Мацкевич, О.Миханчук, А.Ровінський, А.Трембійський, автор цієї статті та ін.

Виклад основного матеріалу. Монастир – у багатьох релігіях – осно-

вна форма організації життя і діяльності громади ченців (монахів), які проживають спільно за правилами і нормами, зафіксованими в монастирському статуті, а також комплекс культових, житлових і господарських приміщень, обнесених огорожею чи муром. Перші монастирі, до речі, виникли в Єгипті та Римській імперії, поширилися в Греції (Афон), та в інших християнських державах. Зрозуміло, що монастирі були різними – від невеликих скитів та пустиней до визначних церковних та культурних центрів, що були твердинями християнства, оберегами духовності наших пращурів.

На теренах України і нашого краю монастирі почали засновуватися після прийняття християнства та його поширення серед людей. Частина з них виникали в великих містах, біля княжих теренів і церков, частина, особливо на окраїнних землях, в густих лісових хащах, гірських природних печерах та в печерах скелястих берегів річок, що висікалися людськими руками. Поява таких скельних монастирів зумовлювалася декількома причинами – постійною загрозою нападів різних поневолювачів, яких як магнітом, притягувала чудова Подільська земля, багата чорноземами, лісами та мінералами; наявність водних артерій, особливо річок басейну Дністра, як хороших транспортних шляхів; розташуванням значних населених пунктів на берегах великих рік (Бакота, Буша, Лядава, Нагоряни, Студениця, Сокілець тощо), що сприяло розповсюдженню православної віри; оборонним характером цих культових споруд.

Водночас це цікаві релігійні туристичні об'єкти, деякі з яких потроху відроджуються, сюди пролягають стежки екскурсантів, туристів, дослідників, вірян і паломників. Адже, дуже часто християнські скельні монастирі виникали на місцях колишніх язичницьких капищ та осередків. Результати історико-археологічних досліджень, літописні дані свідчать, що більшість з них використовували древні релігійні центри язичників. Так в кінці ХХ ст. було досліджено скельний об'єкт у Тернопільській області, безпосередньо в урвищі лівого берега Дністра біля с. Стінка Бучацького району. Тут обстежено вирубане в скелі приміщення, що інтерпретується як церква. У вівтарній частині збереглося зображення солярного знака у вигляді свастики, а поряд – напис із 5 знаків, що нагадують літери глаголиці. На західній стінці зафіксовано тамгоподібні знаки, а на південній – стилізоване зображення стрибаючого звіра. Водночас на стінках непогано збереглися зображення хрестів. Під час зачистки площадки перед цією скельно-печерною спорудою виявлено уламки глиняного посуду доби Київської Русі [1, с.42-43].

Найбільше скупчення таких скельних споруд спостерігається на великій ділянці Дністровського каньйону біля сіл Бакота, Горасівка й Комарів. Відомий ранньохристиянський храм у с. Міжгір'я знаходиться не-

далеко від вищезазначеного об'єкта с. Стінка.

Подібним прикладом є Бакотський скельний монастир. Вчений-археолог І.С.Винокур доводить, що в мікрореєоні Бакоти, починаючи з епохи бронзи, в період раннього залізного віку аж до середини 1-го тисячоліття н.е., діяли язичницькі капища – жертovníки і жертovní місця. Оскільки взагалі пам'ятки концентруються навколо і на самій Білій горі (на якій знаходиться храм), то можна довести, що скельний печерний монастир давньоруського часу виник у досить розвинутому релігійному язичницькому осередку [2, с.209].

З літописного тексту випливає, що монастир у Бакоті існував задовго до приходу Коріатовичів. Він виник, очевидно, в той час, коли формувалася Бакота, яка стала адміністративним та вічевим центром тієї частини Поділля, якою управляли давньоруські князі. Це датується X – XI ст. Одним з дослідників Поділля П.Батюшков зазначав: «перші достовірні відомості про дністровські скельні монастирі зустрічаються у литовсько-русських літописах Даниловича і Биківця, які, розповідаючи про зайняття Подолії князями Коріатовичами в другій половині XIV ст., повідомляють і про Бакотський монастир...» [3, с.54-56].

Для туристів, екскурсантів і паломників надзвичайно цікавими є факти і матеріали, які приводять у своїй книзі відомі археологи-дослідники Бакоти. Так, наприклад, у монографії І.Винокура та П.Горішного «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» підкреслено: «Говорячи про місце розташування урочища «монастирско», укажемо, що Дністер у своїй середині течії, від впадіння в нього Збруча і до міста Ямполь, тече у досить глибокому руслі, яке проклала річка через нагірне підвищення Карпатської горної гряди. Русло Дністра пролягає майже постійно серед прямовисних скель третинного силурійського вапняку. Урочище «монастирско» розташоване на Білій горі. Біла гора підноситься над лівим берегом і літнім рівнем води в Дністрі на 120-130 м. Вона займає площу разом понад 2 га і являє собою вапнякову скелю, яка особливо добре виділяється на висоті біля 50 м від вершини, а далі йде крутий укіс від Дністра. На висоті приблизно 70 м від літнього рівня води Дністра у скелях і розташовано майданчик на площі якого в печерах знаходяться рештки давньоруського монастиря».

Згідно з написом на скелі стало зрозуміло, що монастир був заснований на честь святого Михайла. Що ж стосується приписки, зробленої дрібнішими літерами, то в ній зазначається, що засновником монастиря був Григорій [2, с.201].

Бакотський монастир продовжував функціонувати і у післямонгольський час, в період, коли Поділля захопили в 60-70 роках XIV ст. литовські феодали. І.Винокур припускає, що цей печерний чоловічий монастир було

спустошено, а братія розсіяна в той час, коли розорення спіткало й місто Бакоту (біля 1431 р.). Після цього спустошення монастирські скелі, печери й усипальня, очевидно, ще довго стояли порожніми, можливо, вони були піддані грабежам. Через багато років пізніше обвал верхньої скелі сховав під собою рештки давніх монастирських споруд.

У 1893 р. на місці давньоруської церкви Бакотського монастиря було споруджено нову дерев'яну церкву Всемилоствішого Спаса. Церкву було відновлено з ініціативи та підтримки єпископа Подільського Димитрія та на пожертви мирян і духовенства. Ця церква простояла до 60-х років ХХ ст. На черговій хвилі атеїстичних утисків радянської епохи проти релігії та церкви ця православна споруда була розібрана і скинута з кручі в Дністер. Нині тут зареєстрована і діє релігійна громада Української православної церкви, яка спільно з Кам'янець-Подільським єпархіальним управлінням УПЦ та низкою громадських організацій розпочала роботу з відродження цієї давньоруської християнської святині. Щорічно на свято Першого Спаса (Маковей) 14 серпня сюди збираються, як і колись, віруючі з навколишніх сіл і районів, тут проводиться богослужіння, освячуються дари природи, квіти, люди причащаються цілющою водою з трьох джерел, що б'ють поряд з гори. На горі, що здіймається над залишками скельного монастиря, вирують ярмарки, виставки, лунають пісні і музика [4, с.108-109].

Для бажаючих подумки і наяву можна помандрувати вниз за течією Дністра від Бакотського монастиря і дібратися до ще одного скельно-печерського монастиря у Лядові, що знаходиться на території Могилів-Подільського району Вінницької області. Дуже цікавою і трагічною є його доля. Київський професор Антонович, що в кінці ХІХ ст. досліджував численні печери в скелях по середній течії Дністра, розділяв ці печери на дві групи: печери природні, зі слідами обробки їх людиною з ознаками перебування тут в первобутні часи, і печери, висічені штучно в більш близький для нас час. Лядавські печери, як і Бакотські, київський вчений відносить до другої групи, вважаючи що Лядавський монастир є найцікавішим із усіх подністровських скельних споруд. На думку вченого, Бакотський і Лядавський монастирі виникли в один і той же період. Можливо навіть були засновані одними і тими ж людьми [3, с.63].

За переказами монастир був закладений у 1013 році преподобним Антонієм Печерським. Саме тут він зупинився в одній з печер над Дністром, коли йшов з Афону до Києва. Перезимувавши поблизу Лядави, він рушив далі на Київ, де незабаром вже на Дніпровських схилах заснував печерний монастир, відомий нині як Києво-Печерська Лавра. Тим часом, на дністровських скелях, поблизу печери Антонія, з'явилося ще декілька печер ченців.

Чернече життя в Лядаві переривалося неодноразово, однак монастир постійно відроджувався. Свого розквіту монастирське життя набуло у XIX столітті, коли на терасі Лядавської гори у монастирських келіях мешкала понад сотня насельників. Найбільше постраждала обитель в радянські часи, коли за наказом безбожної влади вибухом винищили головний печерний храм із дзвіницею та келіями. Хотіли підірвати й келію з храмом преподобного Антонія, але сталося диво Господнє – келія після потужного вибуху не постраждала, так само як й храм.

Нині монастир відновлює своє життя – монахи на чолі з ігуменом Антонієм упорядковують та відбудовують святиню. В монастирський комплекс входять три печерні храми, з яких нині діє поки лише Святого Антонія Печерського. Відновлені вже келії, трапезна, упорядковані братська костниця (там зберігаються кістяки померлих ченців), три чудотворні джерела. До речі, ці джерела вважаються особливо благодатними для тих, хто страждає захворюваннями очей [5, с.5].

Найменш дослідженою є історія Соколецького монастиря. Він тільки згадується в книзі Батюшкова П.Н. «Подолія» в перлікумонастирів, а також в вищезазначеній роботі «Праці Подільського єпархіального історико-статистичного комітету». Більш деталізував цю інформацію Ю.Сіцінський, визначний дослідник історії нашого краю. Він записав: «... в двох верстах від м. Сокілля Ушицького повіту, на річці Ушиці, із північно-східної сторони, в лісі під горою на скелястому майданчику знаходиться джерело, здавна відоме людям як цілюще і благодатне («Свята криничка»). Біля підніжжя скелі є сліди печер відлюдників. За народними переказами тут колись був православний монастир» [6, с.405]. До речі, в державному архіві Хмельницької області збереглася справа «Про виконання прибутків, одержаних від церковного колодязя на утримання Ушицького духовного правління, церкви і священика с. Сокілець Ушицького повіту, 1798-1804 рр.» [7, арк.21-23]. Справа в тому, що на Трійцю (в народі – Зелені свята), біля цього цілющого джерела в XIX ст. збиралося декілька тисяч людей з навколишніх сіл і повітів, щоб зцілити хвороби та недуги, запастись живою водою тощо. Цим користувались православні священики і католицькі ксьондзи (адже в Сокіллі був і католицький монастир), які під час свята проводили богослужіння, продавали іконки, хрестик, свічки, освячували і причащали мирян тощо [7, арк.23-27]. Такі ж проблеми щодо «цілющих» джерел і колодязів були в XIX ст. у селах Юзефівка Балтського повіту [8, арк.2,4-5], Джурин Гайсинського повіту [9, арк.1-5], Росоша Проскурівського повіту [10, арк.1-2], Любомирка Ольгопільського повіту [11, арк.1,32] та ін. На жаль, в XX ст. на місці, де були печери самітників і келії ченців, активно видобувалося каміння типу «травертин» для будівельних і оздоблювальних потреб, тому й сліди цих

печер були остаточно зруйновані.

До малодосліджених і сильно зруйнованих печерних споруд можна віднести також Нагорянський скельний монастир та Колубаївське монастирище. В «Працях Подільського епархіального історико-статистичного комітету» записано: «Біля с. Нагоряни Могилівського повіту, в скельній печері на Дністром, за народними переказами, колись тут жили самітники, десь в той же час, коли існував монастир і в Лядові, який знаходився від Нагорян десь біля двох верст» [12, с. 322].

Про Колубаївське монастирище відомо також небагато. Зокрема те, що тут колись знаходився такий скельний монастир, який був зруйнований одночасно з Нагорянським, як це відзначається в народних переказах, «солодким Буняком», певно що з появою цукроваріння на Поділлі, вапнякові скелі були знищені робітниками, які займалися видобутком цього каменю для потреб цукрових заводів

Унікальною пам'яткою старовини є Бушанський скельний храм. Він розташований на правому березі річки Вушанки на відстані біля одного кілометра від її злиття з Мурафою. Пам'ятка знаходиться на висоті 25 м над рівнем річки, де тягнеться смуга піскових скель. Вона стала відома завдяки наскельному рельєфу, відкритому В.Б.Антоновичем ще у 1883 році [13, с.112]. Більшість вчених віднесла цю цікаву пам'ятку до категорії давньослов'янського язичницького храму, хоч існують розходження у його більш-менш точній хронології (рід I століття нової ери – до кінця XII-XIII ст.).

Ще у 1868 році О.Формозов висловив думку про те, що скельний храм у Буші почав функціонувати не раніше XVI ст. дослідник зв'язав його з історією пізньосередньовічного м. Буша XVI-XVII ст. Однак всі висловлені ним припущення базуються на чисто візуальному сприйнятті. Лише завдяки розкопкам, проведеним в 1961 р. В.Даниленком, пам'ятку можна віднести до VI-VII ст. н.е., а творцями її вважати східнослов'янські племена тиверців. Сам наскельний рельєф відносить пам'ятку до кінця IX – початку X століття н.е., тобто до часу князювання Олега та Ігоря. На думку вчених, храм використовувався протягом досить тривалого часу. Він був започаткований у часи черняхівської культури II-V ст. н.е., функціонував в епоху Київської Русі IX-XIII ст., і нарешті у пізньому середньовіччі – XVI-XVII.

Одним з найцікавіших туристичних маршрутів є знайомство подорожуючих з Маліівцями Дунаєвського району – куточком Франції на Поділлі. Адже з давніх часів тут був широко відомий скельний православний монастир, який в середині XVII ст. був зруйнований (всі документи згоріли під час нападу) і біля 60 років тут, як і в селі взагалі, не було жодної людини. Лише на-початку XVIII ст. цю місцину було надано ордену ва-

силіан, які взяли за його відродження. Так православний заклад став уніатським. Сюди направлялися духовні особи, на покарання за провини, на так звану «реколекцію». Василіани заснували тут латинську школу, пансіонат для дітей дворянського походження. Макіївський уніатський монастир проіснував до 1810 р. Проте монастирська церква була забрана ще в 1795 році і передана православній громаді [6, с.319-323].

В Ю.Сіцінського ми знаходимо чудовий опис цієї церкви, яка була збудована на майданчику схилу високої гори. З північно-західного боку церкви знаходились руїни монастирського корпусу. З самого краю, над прямовисною скелею була побудована дзвіниця. В самій прямовисній скелі одна над іншою знаходилися дві печери, вирубані у вапняковій гонті людськими руками. В одній з них знаходилася статуя преподобного Онуфрія. Зверху над входом в печери був влаштований штучний водоспад, який закривав водяною сіткою вхід до них [6, с. 320].

В наші дні від кам'яних та дерев'яних споруд монастиря не залишилося ніяких слідів. В 60-х роках ХХ ст. тут проводилося інтенсивне видобування вапняку, що й призвело до руйнування печер.

Як свідчить Ю.Сіцінський, печерний православний монастир був в містечку Студениця колишнього Ушицького повіту, на його північно-західній околиці, яка здавна називалась «Монастирсько». Тут же була гора, яка носила назву «Горошкової». Згідно народних переказів, в цій горі була велика печера, розмальована фарбами. Про її величину говорить те, що під час дощу діти заганяли туди цілу отару овець [6, с. 406].

Біля підніжжя гори, як це вже зазначалось, знаходилося цілюще джерело, місцевість навколо нього одержала назву «Каліччя», бо тут збирались каліки, які лікувалися живою водою та одержували допомогу продуктами харчування від монастиря.

Біля с. Субоча, що розташувалося вище по течії Дністра від містечка Студениця, в скелях було дві печери, вирубані із вапняку людськими руками. До печер вела дуже вузька, крута, зигзагоподібна стежина. Недалеко від печер існувало джерело цілющої води. Тут жило кілька самітників, які підтримували зв'язки із селянами, обмінюючи полотно (а вони були вмілими ткачами) на продукти харчування. Цікавим був спосіб спілкування з селянами. Зазвичай вони приносили пряжу звечора до гірського джерела, залишали її там, а через декілька днів вони брали готове полотно, залишаючи взамін харчі або гроші. Проте самітники ніколи грошей не брали [6, с. 408].

Ще одне чарівне місце Поділля, яке як магнітом притягує туристів, екскурсантів та мирян – це монастир у Слобідці-Сатанівській. За два кілометри від Сатанова на самій вершині гори, серед обривистих скель і лісів розташована одна з найстаріших культових споруд – Свято-Троїцький мо-

настир. Його| руїни видно здалеку. Вони надають синім горам таємничої привабливості і надзвичайної мальовничості. Чимало цікавого ховають у собі руїни монастиря. Багато різноманітних розповідей з його історії передається з покоління в покоління.

В історичних джерелах дату заснування монастиря відносять до XI ст. Більш відома історія монастиря з кінця XVI ст., після Брестської унії, коли православна церква в Україні була офіційно підпорядкована церкві католицькій. У 1707 році Сатанівський монастир був захоплений уніатами і тільки після 1793 року знову був підпорядкований православній церкві. В 1770 році ігумен Сатанівського монастиря Модест Сільницький вирішив вести монастирський літопис. Він зібрав різні відомості серед монахів і старожилів навколишніх сіл про основні події, які відбувались в районі Сатанова, і записав їх. В 1770 році монахи пам'ятали, що стара дерев'яна церква знаходилася біля підніжжя гори, на якій тепер стоїть новий кам'яний храм. Коли її в 1744 році за старістю розвалили, на її куполі знайшли напис «1600 рокь».

Ця церква розташувалася впритул до висічених в скелі печер саїтників, які зрозуміло, з'явилися ще в ранньохристиянські часи, служили притулком і схованкою від різних поневолювачів. Значно пізніше тут розбудовувалися різноманітні культові споруди. Десь в XV-XVI ст. були збудовані основні приміщення монастиря, що розмістився на гористій височині Медоборів. Монастир на століття став духовною опорою навколишнього населення. За деякими даними саме в цьому монастирі розпочинав свій подвижницький шлях подільський просвітитель і вчений Арсеній Сатанівський. Із зміною геополітичної ситуації цей духовний заклад з 1793 року стає православним чоловічим, а з 1899 – жіночим монастирем.

Кампанія масового гоніння на релігію, що широко розгорнулася наприкінці 20-х – початку 30-х років XX ст. до певного часу обминула Сатанівський монастир. Не зачепила його й війна. На щастя, збереглися корпуси, храм, допоміжні приміщення. Монастир продовжував функціонувати як жіночий до кінця 50-х років XX ст. Потім він був закритий, майно поступово було розібране, будівлі без догляду стали поступово руйнуватися [14, с. 38-40]. В роки незалежності монастир знову почав діяти, була реставрована і почала діяти православна церква, поступово йде відродження святині.

Відомо також, то біля с. Окниця колишнього Ольгопільського повіту на південному схилі гори знаходилася низка печер, вирубаних у скелі. В народі ця місцевість одержала назву «монастирище». На стінах деяких печер були зображення хрестів та написи [6, с. 333]. З раннього середньовіччя в них жили саїтники, а пізніше тут формувався монастирський комплекс, який ймовірно був знищений в результаті нападів кримських татар та турків. Такі

ж скупі дані є й про Черченський скельний монастир. Село Черче колишнього Кам'янецького повіту існувало ще до монголо-татарської навали. За переказом, у ньому був скельний монастир, зруйнований нападниками в 1240 році. Досі в лісі є гора, яка носить назву «Монастирище».

Як відзначав Ю.Сіцінський, природні і висічені руками самітників печери довгий час служили притулком і захистком для ченців і навколишнього населення [6, с. 410].

Висновки. Таким чином, як бачимо, історія скельних монастирів Поділля надзвичайно захоплююча і багата на радісні та трагічні події. Такі видатні центри релігійного життя і святі місця притягують до себе потоки віруючих-прочан, релігійних туристів, екскурсантів, дослідників та краєзнавців.

Варто зазначити, що релігійний туризм та релігієзнавчі екскурсії – відносно нові напрями туристично-екскурсійної діяльності у сучасній Україні, зокрема й на Хмельниччині. Мета таких заходів – допомогти кожному, хто прагне зрозуміти духовну культуру, хто цікавиться історією церкви і релігійної думки; сприяти вихованню громадян у дусі терпимості, толерантності до будь-якої релігії, зокрема й через особисту причетність та відповідальність за створення міжконфесійної злагоди в суспільстві [15, с. 31-32, 63, 82].

Вважаємо, що наданий матеріал стане значною підмогою для туристичних бюро і агенцій, тур-операторів та широкого загалу читачів, освітян, дослідників і краєзнавців у їхньому бажанні пізнати історичну і духовну спадщину наших предків, взяти на озброєння здобутки минулих поколінь для побудови нової незалежної Української держави.

Джерела та література:

1. Артюх В., Мацкевич А. Нові печерні культові пам'ятки Дністровського каньйону / В.Артюх, А.Мацкевич // Історія релігії в Україні. Тези повідомлень Міжнародного круглого столу. Т.1. – К.– Львів, 1995. – С. 42-43.
2. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Подніззя / І.С.Винокур, П.А.Горішній // Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1994. – 582с.
3. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание / П.Н.Батюшков. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1891. – XXXI. – 264 с.
4. Блажевич Ю. До історії скельних монастирів Поділля / Ю.Блажевич // Релігія і церква в Подільському регіоні: історія та сучасність. Науковий збірник. [За заг. ред. В.М.Олуйка, А.М.Колодного]. – Хмельницький: Вид-во Хмельн. ін-ту регіонального управління та права, 2002. – С. 100-110.

5. Єсюнін С.. Лядава – диво у скелі / Єсюнін С. // Є Поділля. – 12 серпня 2010 р. – № 32.
6. Сецинський Е. Матеріали для історії монастирей Подольської єпархії / Е.Сецинський // – Каменец-Подольськ: Тип. С.В.Кульженко, 1891.– 234 с.
7. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф.315. – Оп.1. – Спр.3578. – 131 арк.
8. ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр. 76. – 7 арк.
9. ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр. 1145. – 6 арк.
10. ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр. 208. – 31 арк.
11. ДАХМО. – Ф.315. – Оп.1. – Спр. 1365. – 33 арк.
12. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Под редакцией Н.И.Яворовского. Выпуск 5. – Каменец-Подольськ: Тип. Подольск. губерн. правления, 1890-1891. – 560с.
13. Винокур І.С. та інші. Буша. Історико-краєзнавчі нариси / І.С.Винокур та ін. // Хмельницький: Доля, 1991. – 164 с.
14. Гавришук А.П. До історії Свято-Троїцького монастиря в Слобідці Сатанівській / А.П.Гавришук // Городоччина: минуле й сучасне у контексті історії Поділля. – Городок: Городоцька районна друкарня, 1994. – С. 35-40.
15. Божук Т.І. Релігійний туризм. Термінологічний словник-довідник. Науково-навчальне видання / Т.І.Божук. – Львів: Український бестселер, 2010. – 152 с.

ПЕРЕДУМОВИ ВІЙНИ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ З УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ В 1917 Р.: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

В статті висвітлюються передумови та причини збройного протистояння радянської Росії із Українською Народною Республікою в 1917 р., аналізуються та проводяться паралелі з сучасною агресією Російської Федерації.

Ключові слова: *війна, УНР, радянська Росія, більшовики, С. Петлюра, Україна, Російська Федерація.*

У процесі становлення та трансформації суверенності України потребують перегляду взаємовідносини із сусідніми державами. Сьогодні, коли Росія розв'язала чергову війну проти України, звернення до досвіду взаємовідносин двох держав у 1917 р. є досить актуальним. Тепер існує об'єктивна потреба у їх глибшому дослідженні.

Деякі аспекти проблеми частково висвітлювались в працях В. Савченко [1], В. Вериги [2] та ін. Проте сьогодні прослідковуються окремі історичні паралелі на які потрібно звернути увагу, та які раніше не були відомі авторам.

Лютнева революція 1917 р. в Росії дала могутній поштовх до розгортання національно-визвольного, демократичного руху. Надзвичайно сильно він проявив себе в Україні. Причини конфлікту між Українською Народною Республікою і радянською Росією були закладені у відношенні більшовицької партії, її лідерів, центральних органів і місцевих організацій до українського національного руху в період з березня-жовтня 1917 р. Більшовицький переворот у Петрограді започаткував якісно новий етап взаємовідносин між Росією та Україною. Передусім це впливало з докорінних відмінностей у політиці, яку проводили більшовики і Українська Центральна Рада.

Для України з її задалегідь „зросійщеним” пролетаріатом встановлення більшовицької влади означало б ліквідацію тих здобутків на шляху відновлення національної державності, які на той час вона вже досягла. Тому суперечності між більшовицькою Росією і УНР охопили цілий комплекс взаємовідносин: економічних, соціальних, політичних, національно-державних, які врешті-решт призвели до вибуху конфлікту [3]. Росія прагнула й надалі отримувати задарма донецьке вугілля, криворізьку залізну руду, нікопольський марганець, запорізьку та херсонську пшеницю, експлуатувати торгові порти Північного Причорномор'я. Без них комуністи не уявляли собі Росії як наддержави.

В Україні у жовтневі дні більшовикам вдалось захопити владу тільки в Луганську, Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу і в окремих містах прифронтової смуги Подільської і Волинської губерній, де дислокувались розпропаговані більшовиками військові частини². Коли 25 жовтня звістка про події в Петрограді досягла Києва і постало питання про владу в місті і по всій Україні, єдиним реальним претендентом на цю владу була Українська Центральна Рада. За її ініціативою в ніч на 26 жовтня був створений Крайовий комітет по захисту революції, в який разом з членами УЦР увійшли представники українських і загальноросійських партій [4].

27 жовтня Мала Рада на надзвичайному засіданні визначила своє відношення до подій в Петрограді та прийняла резолюцію про владу в країні: „Визнаючи, що влада, як у всій державі, так і кожному окремому краю повинна перейти до рук революційної демократії і рахуючи недопустимим перехід всієї влади в руки рад робітничих і солдатських депутатів, які лише частина організованої революційної демократії, Центральна Українська Рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде рішуче боротися зі всіма спробами підтримки цього повстання на Україні” [5]. Політична платформа Української Центральної Ради зводилась до створення в Росії замість скинутого Тимчасового уряду центрального органа з представників всіх соціалістичних партій, але без кадетів і інших буржуазних, цензових елементів. За таку владу в Росії виступали партії есерів, меншовиків, Всеросійський виконавчий комітет профсоюзу залізничників (Вікжель), а також частина лідерів РСДРП(б) – Л. Каменев, Г. Зінов'єв, А. Риков, А. Шляпніков. Таким чином, позиція Української Центральної Ради визначилась повністю. Її попередні дії свідчили, що вона не буде підтримувати Тимчасовий уряд, тепер вона засудила захоплення влади більшовиками.

Київський комітет РСДРП(б) на чолі з Г. Пятаковим твердо притримувався ленінського курсу передачі всієї влади радам, які представляли лише частину трудящих (пролетаріат, солдат, сільську бідноту). Відмова УЦР підтримати більшовицький переворот в Петрограді незадовільнила київських більшовиків. Вони негайно залишили Крайовий комітет по охороні революції і Малу Раду та заявили, що УЦР виступила проти влади робітників, солдат й хоче перемоги контрреволюції. У той же день більшовики зібрали об'єднане засідання Київських рад робітничих і солдатських депутатів з представниками військових частин, профсоюзу і фабзавкомів. На ньому було підтримано повстання в Петрограді і обрано в Києві ревком, якому передбачалось передати владу. У склад ревкому увійшли більшовики Я. Гамарник, А. Горвиц, В. Затонський та ін. [6].

За наказом Київського військового округу 28 жовтня було оточено Маріїнський палац, заарештовано членів ревкому. Потім, на протязі 29-31

жовтня в місті відбувались збройні сутички. Вони були здебільшого спонтанні, мали локальний характер. В основному навколо заводу „Арсенал”. Досить швидко війська підконтрольні штабу КВО капітулювали [7]. У цей час в Києві проходила сьома сесія УЦР. Вона прийняла резолюцію від 29 жовтня, яка засудила дії прихильників поваленого Тимчасового уряду [8].

У листопаді 1917 р. для більшовиків серйозну загрозу становила армія. Тому значна увага їх була прикована до фронтів. За ініціативи більшовиків було прийнято рішення про розпуск армійських комітетів і створення замість них військово-революційних комітетів, які мали бути під їх контролем. Якщо на Північному і Західному фронтах їм вдалось досить швидко досягти успіху то на Південно-Західному і Румунському вони зіткнулись з серйозною протидією армійського командування, УЦР і військових місій Антанті.

21 листопада С. Петлюра доповів Генеральному Секретаріату про свої переговори з командуванням Південно-Західного і Південного фронтів і їх згоду на створення Українського фронту. У військовому відношенні підпорядкованого командуванню, а в політичному – УЦР. 23 листопада Генеральний Секретаріат прийняв постанову про створення українського фронту (командуючий генерал Д. Щербачов) [9]. Не підпорядкування двох фронтів більшовицькій Ставці, створення Українського фронту, самостійне заключення перемир'я викликали занепокоєння в Петрограді. Більшовики швидко зрозуміли, що подальша українізація армії посилює позиції УЦР і тому всіма засобами намагалась не допустити перекинення українізованих військ в Україну. Майже через століття, в 2014 р. коли відбулася чергова агресія Російської Федерації проти України, ще заздалегідь до події та і після неї російська влада робила все для того аби ослабити, знищити та дискредитувати українські збройні сили. Україна знову опинилась у досить небезпечному геополітичному трикутнику як „буферна зона” [10].

Серйозним чинником майбутнього конфлікту 1917 р. став соціально-економічний фактор. УНР не мала власної фінансової і грошової системи і тому їй потрібно було звертатись в банківські заклади Росії. Цим остання вирішила скористатись. Обіцяних грошей Україна не отримала. Гроші могли лише бути в обмін на визнання РНК [11]. У відповідь на це українська сторона взяла під свій контроль поставки продуктів харчування в Росію. Спроби більшовиків самочинно взяти хліб в Україні наштовхнулись на опір місцевої влади, а тому й провалились. Припинення поставок з України викликало різке погіршення продовольчого становища в Росії, що теж стало причиною майбутнього конфлікту.

Не отримавши визнання зі сторони Української Центральної Ради Раднарком розпочав кампанію по її дискредитації. Перші спроби відсторонити

ти її від влади були зроблені через місцеві більшовицькі організації і ради. Як зазначає О. Юрченко, більшовики діяли у двох напрямках: легальному (агітація і пропаганда з метою дискредитації української влади) і підпільному (підготовка збройного скинення Української Центральної Ради) [12].

Документи свідчать, що Раднарком вже в листопаді розробив план озброєної боротьби з Каледіним і Українською Центральною Радою. Як відзначав в своїх „Записках” колишній нарком військових справ В. Антонов-Овсієнко, особливе значення надавалося озброєнню робітників, Червоної гвардії Донецького басейну.

З Північного і Західного фронтів, з гарнізонів Петербургу, Москви і інших міст почалась відправка вільних загонів солдатів, матросів і червоногвардійців на південь – Гомель, Брянськ і далі до Бахмачу, Харкова. Для боротьби з УЦР і Каледіним передбачалося використовувати дислокований в районі Жмеринки 2-й гвардійський корпус російської армії. До Севастополя був відправлений військовий комісар А. Шерстобітов. Він мав залучити до боротьби матросів Чорноморського флоту [13]. Група моряків балтійського флоту, яка направлялась з ним була прийнята Леніним, який роз’яснив їм мету їх поїздки [14]. Основною формою реалізації воєнно-політичних інтересів Російської Федерації стосовно України на сучасному етапі, як показали останні місяці, є «гібридна» війна, яка поєднує в собі елементи інформаційної, торговельної, газової війн, воєнної агресії, окупації, тероризму, активізації криміналітету, партизанської, диверсійної та громадянської війн. Агресор також використав тактику із залученням розвідувально-диверсійних груп і найманців, направлених та озброєних сучасною зброєю у східні та південні області України, АР Крим, проводив довготермінову роботу представників із значною кількістю громадян з організації дестабілізації ситуації в Україні [15].

Розв’язуючи громадянську війну, проти якої виступала майже половина членів ЦК РСДРП(б) і Раднаркому, Ленін як і в дні жовтневого перевороту, виправдовував її необхідністю самооборони. На засіданні ВЦВК 4 листопада 1917 р. він говорив: „Нікчемна купка почала громадянську війну... До Москви підступають каледінці... Ми не хочемо громадянської війни... Якщо, проте, вона продовжується, то що ж нам робити?”. І це мовилося в той час, коли у Каледіна на Доні окрім запасних полків іншої озброєної сили, що більшовизуються, не було і на Москву він не наступав. А на всеросійському з’їзді військового флоту 22 листопада 1917 р., виступаючи перед матросами, він відверто заявив: „Нас обсипають градом звинувачень, що ми діємо терором і насильством, але ми спокійно відносимося до цих випадів... З нашої сторони завжди послідує заходи примушення у відповідь на безнадійні спроби чинити опір радянській владі” [16]. Таким чином, терор і насильство, класовий геноцид проголошувалися державною політикою.

Радянські історики не хотіли помічати суперечності цієї заяви вождя більшовицької партії і Раднаркому Росії. З одного боку, він як би визнавав право українського народу на створення своєї державності, влаштувати своє життя за власним розсудом. А з другого боку, слідувало попередження: радянська Росія надасть братську допомогу українським робітникам, тобто невеликої частини цього народу для боротьби з українською буржуазією, затвердження більшовицької влади. А оскільки Українська Центральна Рада в ці дні була оголошена Раднаркомом „буржуазною”, то йшлося про непримиренну боротьбу з нею – керівником українського національного руху. На відміну від першої, декларативної частини ленінської заяви про права українського народу, друга – про братську допомогу українським робітникам – здійснювалася їм негайно. З початку 2014 р. російська влада також активно пропонувала „братську допомогу” та говорила про необхідність захисту ображеного російського населення, застосовувала подвійні стандарти та тлумачення понять на свою користь.

В 1917 р. безпосереднє керівництво наступом військ з Гомеля на Бахмач було доручене командирі Мінського революційного загону поручику Р. Берзіну. Йому ставилося завдання координувати свої операції з С. Кудінським, який за наказом Раднаркому в ті дні концентрував більшовицькі частини в Брянську, Орлі і Курську для захоплення Харкова і створення там „польового штабу” [17]. Це перекидання більшовицьких військ підносилося як наступ проти бунтівного Дону, Каледіна, хоча заняття міст і вузлових станцій України військами Раднаркому позбавляло влади перш за все Українську Центральну Раду.

У збройній боротьбі з УЦР найважливішу роль Раднарком відводив розташованим в Україні російським арміям Південно-Західного фронту – 7-й – (район Жмеринки – Вінниці – Проскурова), 11-й (Староконстантинів – Новоград-Волинський) і особливо – в напрямку Рівне-Луцьк. Із Ставки в Жмеринку, де знаходився ВРК 2-го гвардійського корпусу, був направлений начальник розвідувального відділу Феєрабєнд. Йому доручили зняти з фронту гвардійський корпус і організувати його рухи на Київ, потім через всю Україну на Дон. Малось на увазі з його допомогою відразу покінчити і з Українською Центральною Радою, і з Каледінін. Для організації озброєної боротьби з УЦР в ті дні Раднарком направив на Південно-Західний фронт Г. Чудновського, на Румунський – С. Рошалья. По первинному плану, розробленому Р. Берзінін з участю наркома Антонова, передбачалося нанесення ударів з Гомеля на Бахмач, з Курська на Харків, з Воронежа на Лисички – Новочеркаськ. З півдня повинні були наступати матроси Чорноморського флоту, із заходу, від Жмеринки – загопи Феєрабєнда [18].

У середині листопада член ЦК РСДРП (б), секретар Донецько-Криво-

різького обкому партії Артем звернувся з листом в Московський ВРК видати представникам Харківського ВРК 5 тис. гвинтівок, 460 револьверів, 25 кулеметів, 1,5 млн. патронів. Прибувши до Тули харківські більшовики отримали декілька десятків вагонів із зброєю, в т.ч. 5 тис. гвинтівок, 300 кулеметів, 5 вагонів з патронами. Всього в листопаді-початку грудня більшовики Донецько-Криворізької області отримали з Росії не менше 20 тис. гвинтівок, 1,5 тис. револьверів, 40 кулеметів, 12 млн. патронів [19]. Досвід постачання зброєю терористів у східних регіонах України використала і Російська Федерація на сучасному етапі протистояння.

Вже 6 листопада, напередодні проголошення УНР, Генеральний писар А. Лотоцький і діяч УЦР Д. Дорошенко підписали в Ставці із Загальноармійським комітетом і Главковерхом генерал-лейтенантом Духоніним військову угоду. Д. Дорошенко писав, що «відбулася угода про утворення Українського фронту» (тобто об'єднанні Південно-Західного і Румунського фронтів). Про це було повідомлено фронти і штаби військових округів [20].

Не тільки Раднарком і Ставка, але і безпосередньо ЦК РСДРП (б) брав участь в ескалації громадянської війни. У зв'язку з бойовими операціями, що почалися, проти Каледіна і Центральної Ради 26 листопада ЦК РСДРП (б) направив термінову телеграму в 49 міст України, також до Бердичева, де знаходився штаб Південно-Західного фронту. Текст цієї телеграми не знайдений. Мабуть він підлягав знищенню. Але судячи з порядку денного конференцій РСДРП(б) в Одесі, Києві, Харкові, що відбулися в кінці листопада-початку грудня 1917 р. йшлося про мобілізацію сил і засобів на боротьбу з Українською Центральною Радою.

Ленін вказував, що Раднарком лише тоді визнає Українську Республіку, коли там буде радянська влада, а не Українська Центральна Рада [21]. Вже тоді Ленін, його соратники діяли за принципом: хто не з нами – той ворог, контрреволюціонер. 3 грудня 1917 р. на порядку денному було записано: „Питання про Українську Раду”. Після перерви: „Українське питання. Проект маніфесту до українського народу”. На денному засіданні до перерви Раднарком ухвалив: „Випустити особливий меморандум українському народу і послати Раді ультиматум. Доручити комісії: Ленін, Троцький, Сталін скласти проект ультиматуму”.

Дійсно, ленінський „Маніфест до українського народу”, як і всі декрети вождя більшовицької партії і радянської держави, перш за все мав пропагандистське значення. У ньому декларувалося право нації, зокрема української, на самовизначення аж до відділення від Росії. Хоча більшого противника виходу народів з складу Росії, ніж більшовицька партія, тоді не було. Адже залишалася у силі резолюція VII Квітневої конференції РСДРП(б) з національного питання про недоцільність відділення, виходу

народів з Росії на користь загальної боротьби за соціалізм. Відхилення від цієї резолюції вважалося б опортунізмом.

Не витримували критики і всі чотири пункти ультиматуму Раднаркому Українській Центральній Раді [22]. В першому РНК вимагав від неї відмовитись від переміщення українських частин з Північного і Західного фронтів. Але передислокація українських частин здійснювалась Генеральним секретаріатом не самочинно, а відповідно угоди з Ставкою верховного головнокомандування (ще тоді, коли главнокомом був Духонін). У другому пункті ультиматуму Раднарком вимагав від Української Центральної Ради не пропускати козацькі частини з фронту через Україну на Дон і в інші місця без дозволу Главковерха прапорщика М. Криленко. У третьому пункті Раді нав'язувалося „сприяння” більшовицьким військам в боротьбі з „кадетсько-каледінським повстанням” – всіма, хто не визнавав владу Раднаркому. Останній пункт ультиматуму вимагав від Центральної Ради „припинити всі спроби роззброєння радянських полків і робочої Червоної гвардії на Україні, повернути зброю тим, у кого її відняли”. І ця вимога повністю схвалювалася радянськими істориками, оскільки вважалося, що більшовицькі частини і Червона гвардія були опорою Рад України. Але майже всі ради України, в т.ч. Київська, разом з Центральною Радою в листопаді 1917 р. виступали за однорідно-соціалістичну владу, проти однопартійної влади більшовиків. Трагічною для України була завершальна частина „Маніфесту”, в якій йшлося: „У разі неотримання задовільної відповіді на ці питання в перебігу сорока восьми годин Рада Народних Комісарів рахуватиме Раду в стані війни проти радянської влади в Росії і на Україні”. З неї зрозуміло, що Раднарком визнає і підтримує тільки (більшовицьку) владу рад на Україні, якої там ще не було, оскільки майже всі ради висловлювалися за однорідно-соціалістичну владу з участю міських дум і всіх соціалістичних партій, в т.ч. українських. Декларуюче в преамбулі „Маніфесту” право Української Республіки і українського народу на незалежність перекреслювалося вимогою затвердження радвлади на Україні. Ленінський ультиматум Раді означав: або не заважайте нам встановлювати радянську, більшовицьку владу на Україні, або – війна.

4 грудня Генеральний Секретаріат обговорив ультиматум і дав офіційну відповідь Раднаркому. У ньому відмічалось, що не можна одночасно визнавати право на самовизначення навіть до відокремлення, і в той же час грубо зазіхати на це право нав'язуванням своїх форм політичного устрою самовизначеній державі. Претензії Раднаркому на керівництво українською демократією не можуть мати ніякого виправдання, коли по вині більшовицького керівництва „у Великоросії розвивається анархія”, а українська демократія підтримує Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат. Далі Генеральний Секретаріат заявляв, що роззброєнню

підлягали лише ті російські війська, які робили заколоти і загрожували розв'язати в Україні братовбивчу війну. Вину за розвал фронту він поклав на Раднарком, який знімав частини для боротьби з Каледіним. Генеральний секретаріат відмовився підтримувати боротьбу Раднаркому з автономною областю Війська Донського. Замість війни Генеральний Секретаріат пропонував досягти згоди всіх країв і областей для створення центральної влади в Росії на наступних умовах: уряд повинен бути однорідним-соціалістичним та федералістичним. Стан війни Генеральний Секретаріат вважав вбивчим для справи революції [23].

Таким чином, причини війни Раднаркому з УНР були закладені ще влітку 1917 р. Різне бачення політичного майбуття не могло не призвести до початку протистояння, яке загострилось одразу ж після встановлення більшовиками влади в Петрограді. Передумови війни охоплювали цілий комплекс взаємовідносин і інтересів у соціально-економічних та суспільно-політичних напрямках. Відношення до більшовиків Центральна Рада визначила як негативне. Серйозну загрозу Раднаркому становила армія, тому з його боку докладалися всі зусилля для того, щоб завадити її посиленню. Раднарком висунув ультиматум, його зміст можна охарактеризувати як відкрите і нахабне втручання російського радянського уряду у внутрішні справи України з претензіями на контроль за діями її державних органів. Проте Центральна Рада його не прийняла та дала свою обґрунтовану й аргументовану відповідь. Підготовлений грудневий путч у Києві провалився, а збільшовичені відділи 2 гвардійського корпусу, що прямували з фронту на допомогу заколотникам були роззброєні частинами 1-го Українського корпусу під командуванням генерала П. Скоропадського і вислані до Росії. Не зумівши ліквідувати незалежність України силами «рускоязычных» українофобів, російський уряд вдався до прямої воєнної інтервенції. Хоча події в 1917 р. розвивалися із своїми особливостями, проте прослідковуються схожі історичні паралелі із сучасною агресією та «неоголошеною війною» Російської Федерації проти України. Це і проникнення «відданих людей» агресору на територію Донбасу, забезпечення їх зброєю, фінансування, кроки з дестабілізації політичної ситуації, використання російською владою подвійних стандартів тощо. На сьогодні існує велика необхідність перегляду істориками взаємовідносин, історичних фактів, подій, явищ між Росією та Україною, колонізаційних процесів українських земель в XVIII-XXI ст. та нав'язаної «зверху» імперіалістичної термінології (типу „Новоросія” та ін.).

Джерела та література:

1. Савченко В. А. Дванадцять войн за Украину. Время и судьбы / А. В. Савченко. – Харьков: Фолио, 2005. – 414 с.

2. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914 - 1923 рр. / В. Верига. – Львів: Б.в., 1998. – Т. 1. – 524 с. + іл.; Т. 2. – 502 с. + іл.
3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – С.127-128.
4. Українська Центральна Рада. Док. і мат. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1. – С. 359-360.
5. Там само. – С. 363.
6. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К.: б.в., 1928. – С. 324-325.
7. Робітнича газета. – 1917. – 29 жовтня; Нова Рада. – 1917. – 2-10 листопада.
8. Українська Центральна Рада. Док. і мат. Т.1. – С. 374.
9. Нова Рада. – 1917. – 26 листопада.
10. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1639-18>.
11. Українська Центральна Рада. Док. і мат. Т.1. – С. 577.
12. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті / О. Юрченко. – Філадельфія, б.в., 1972. – С. 120-123.
13. Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсієнко. – В 3-х т. – М.: б.в., 1924. – Т.1. – С. 22-27.
14. Там само.
15. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1639-18>.
16. Антонов-Овсієнко В. Вказ. праця. – С. 29.
17. Там само. – С. 25-29.
18. Там само. – С. 28-30.
19. Гарчав П.І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад / П. І. Гарчав. – Харків: Вд-во Харківського університету, 1969. – С. 139-146.
20. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. В 2-х т. Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – С. 128.
21. Антонов-Овсієнко В. Вказана праця. – С. 39.
22. Історія українського війська (1917-1995) / Упоряд. Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – С. 33.
23. Українська Центральна Рада. Док. і мат. Т.1. – С. 513.

*Григоренко О.П.
м. Хмельницький*

РЕКТОРИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ С.М. ГАНЖУРОВ І Р.І. СІЛІН – УЧАСНИКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено життєвий і науковий шлях учасників Другої світової війни ректорів Хмельницького національного університету С.М. Ганжурова і Р.І. Сіліна. Проаналізовано внесок кожного з них у становлення і розвиток першого в місті Хмельницькому вищого навчального закладу.

Ключові слова: *Друга світова війна, С.М. Ганжуров, Р.І. Сілін, інститут, вища школа, вчений, доктор наук, професор, кафедра, педагог, Поділля, ректор, університет.*

За більш як півстолітню історію Хмельницького національного університету його очолювали С.М. Ганжуров, М.І. Карпиленко, Р.І. Сілін і нині діючий ректор доктор технічних наук, професор, видатний представник наукової еліти нашої країни, вчений-енциклопедист М.Є. Скиба. Незважаючи на свої юні роки С.М. Ганжуров і Р.І. Сілін були учасниками Другої світової війни.

На початку 1960-х років місто Хмельницький був єдиним обласним центром України, що не мав вищого навчального закладу. Ситуація змінилася в 1962 р., коли було прийнято постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої заочної освіти в республіці». Міська і обласна влада звернулися до керівництва України з проханням про відкриття в м. Хмельницькому загальнотехнічного факультету одного з вищих навчальних закладів[1, с.273]. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти України відкрило в Хмельницькому загальнотехнічний факультет Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова[2, с.19].

Спочатку загальнотехнічний факультет розташовувався у переобладнаному приміщенні колишньої обласної друкарні по вул. Леніна (тепер Проскурівська) 13. Але вже через кілька місяців переселився у нову споруду – нинішній перший корпус університету[3, с.2]. У той час це була околиця міста. Не було сусідніх нині торгівельно-економічного коледжу і хлібзаводу, «Катіону» і радіозаводу. Не було й згадки про вулицю Інститутську, де нині розташовані головні навчальні корпуси. Завдяки турботі міських та обласних підприємств, організацій та установ навчальні аудиторії, кабінети поступово насичувалися необхідним обладнанням, інвентарем. Завдяки їх сприянню вже на початку першого навчального року

діяли добре обладнанні лабораторії хімії, механіки і молекулярної фізики, оптики, електрики. Очолював роботу факультету вмілий організатор, випускник і старший викладач Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова Семен Михайлович Ганжуров[4, арк.17]. Згодом він стане кандидатом технічних наук, доцентом, першим ректором Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування. Семен Михайлович – білорус. Він народився 17 лютого 1927 р. в сім'ї хліборобів села Шихов Стретинського району на Гомельщині. До війни встиг закінчити 7 класів. З серпня 1941 до листопада 1944 р. разом з батьками проходить випробування під час фашистської окупації. Був членом партизанського загону. Звільнення села від окупантів принесло круті зміни в життя 17-річного хлопця – він став матросом військово-відбудовчого загону №3 Дніпродзінського басейнового управління шляху. Дисциплінованого і працелюбного юнака помітили, його посилають до Москви на курси водолазів. Якийсь час працював водолазом у військово-відбудовчому загоні.

Кмітливого юнака, мабуть, не зовсім влаштувала посада водолаза, і він у 1947 р. вступає до Львівського поліграфічного технікуму. Вчиться жадібно. Паралельно з технікумом закінчує вечірню середню школу і стає студентом Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. Його знову помітили. Після отримання диплома з відзнакою молодого інженера-механіка залишають в інституті на науково-педагогічній роботі. Семен Михайлович поринає в громадські справи інституту. Тут він виконує, як зазначається в характеристиці від 20 жовтня 1954 р., «ряд серйозних наукових робіт».

Поєднання наукової і громадської діяльності сприяло зростанню кваліфікації молодого вченого, накопиченню ним досвіду вирішення найрізноманітніших проблем, спілкування й управління все більшим колективом. І коли перед керівництвом інституту виникла проблема, кого послати в м. Хмельницький для організації окремого загальнотехнічного факультету, вибір упав саме на С.М. Ганжура. Саме завдяки його наполегливості і працездатності стало можливим створення творчого колективу однодумців, котрі з не меншим ентузіазмом дбали про майбутнє нового вищого навчального закладу.

В перший рік функціонування загальнотехнічного факультету навчалось 250 першокурсників. Навчання проводилося за вечірньою і заочною формами. На допомогу місцевим викладачам читати лекції приїжджали професори і доценти з Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. Ректор цього навчального закладу В.Г. Шпиця взяв факультет під власну опіку. Він систематично відвідував Хмельницький, підтримував тісні зв'язки з керівниками міста та області, часто виступав перед студентами і викладачами, ділився своїм багатим педагогічним досвідом, особисто добирив і дбав про кадри викладачів[5, с.3].

З року в рік міцніла матеріальна база, зростав колектив. У 1965-1966 навчальному році на факультеті нараховувалось 900 студентів. Їх навчало 22 викладачі. Назріло питання про дальше організаційне зміцнення факультету. В січні 1966 р. він був реорганізований у філіал Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. 1 вересня 1966 р. на філіал прийшло перших 90 студентів стаціонарного відділення.

Поступове розширення і зміцнення матеріально-технічної бази філіалу, якісний і кількісний ріст викладацького складу за рахунок власних кадрів, а також запрошених науковців з Києва, Львова, Одеси, Івано-Франківська, Кам'янка-Подільського – все це створило реальні передумови відкриття повноцінного технічного вищого навчального закладу.

28 вересня 1967 р. уряд України прийняв постанову «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення в Українській РСР». На її виконання Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти України видало наказ № 593 від 29 вересня 1967 р. про організацію в м. Хмельницькому на базі філіалу Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування з 1 жовтня 1967 р.[6, арк.1-2]. З 2 жовтня С.М. Ганжуров приступив до виконання обов'язків ректора інституту[7, арк.1]. На цій посаді Семен Михайлович перебував до 30 червня 1969 р.

У рік заснування Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування (ХТІПО) навчалось понад півтори тисячі студентів, працювало 60 викладачів. В арсеналі інституту було два навчальних корпуси та гуртожиток на 180 місць.

13 березня 1968 р. в обласному музично-драматичному театрі ім. Петровського відбулися урочисті збори представників громадськості міста і області, присвячені офіційному відкриттю єдиного в обласному центрі і в усій Україні інституту такого профілю підготовки спеціалістів[8, с.1]. Новий вищий навчальний заклад почав свою біографію.

Всі, хто працював з С. М. Ганжуровим в тепер уже ті далекі роки на початку становлення ВНЗ, залишили про нього теплі і яскраві спогади. Він постійно наголошував викладацькому складу життєву необхідність постійно знайомитись з передовим педагогічним досвідом, запроваджувати його у себе, всебічно підтримувати те нове, що народжувалося у власному колективі. Перший ректор підтримував творчий настрій викладачів молодого ВНЗ, дух інтелектуального піднесення, устремління в майбутнє. Це поширювалося і на контингент студентів. Семен Михайлович органічно поєднував такі цінні для керівника такого масштабу риси характеру як працездатність, принциповість, вимогливість, об'єктивність, ввічливість.

Відмінна пам'ять, начитаність, енциклопедичні знання, тонке розуміння гумору приваблювали до нього не тільки викладачів і студентів, а й

всіх, хто з ним спілкувався. Багато викладачів хотіли бути на нього подібним. С.М. Ганжуров вмів вести розмову: був одночасно офіційним і дружнім, ставив запитання делікатно, тактовно не помічав невизначеності відповіді, підбадьорював. Розмовляти з ним було легко і просто. Його манера спілкування викликала довіру і симпатію. Надзвичайно чуйно ставився до особистих прохань працівників, уважно вникав у суть проблеми і намагався завжди вирішити їх справедливо. З висоти сьогоднішнього дня особливо помітною є заслуга С.М. Ганжура, який ще в 1962 р. поставив перед колективом факультету доленосне завдання: зробити все можливе, щоб із факультету перерости в самостійний ВНЗ. Це було єдине правильне рішення, адже, як показав час, згодом переважна більшість факультетів в країні були розформовані.

На початку 1968-1969 навчального року в ХТІО працювало понад 90 викладачів. На 11 кафедрах навчально-виховний процес здійснювали 22 кандидати наук. В складі інституту функціонували механічний і технологічний факультети і два загальнотехнічних: Хмельницький і Кам'янець-Подільський[9, арк.4-12]. В червні 1969р. С.М. Ганжуров подав заяву на звільнення. Помер в Києві, не доживши до свого 60-річного ювілею кілька днів[10, с.7].

На думку провідного українського філософа М.Поповича, еліта формується з найбільш обдарованих і сильних особистостей, які пробиваються нагору через соціальні перешкоди завдяки творчим і організаційним здібностям, культурним і моральним характеристикам[11, с.11]. Це й підтверджує біографія Р.І. Сіліна, досить таки характерна для колишнього СРСР. Народився Р.І. Сілін 27 вересня 1931 р. в м. Курську (Російська Федерація) в сім'ї службовців. Дитинство його було обпалене війною: життя майбутнього ректора університету в Хмельницькому на той час відраховувало неповних десять років. Чорним крилом зачепив хлопчика 1941 рік, вразив його в саме серце. Батька мобілізували на фронт захищати Батьківщину, раптово помирає мати. Діти і підлітки в роки війни мужніли рано, разом з жінками і стариками заміняли чоловіків. Залишившись один в окупованому місті Радомир пише листівки із закликом вірити в повернення радянських військ. Головний лозунг: "Смерть фашистським окупантам!" "Ці листівки, – згадує професор Р.І. Сілін, – я розкидаю по вулицях, передаю своїм однокласникам від імені партизан. Батько одного з учнів, який втік з Червоної Армії, передає мій текст в СД, і мене забирають на дізнання. Побачивши, що ніякої партизанської групи я не представляю, мене побили до напівсмерті і викидають на задвірки"[12, с.78].

Коли від фашистів було звільнено місто Курськ, підліток зустрів добрих військових людей і став проситися у топографічний загін, який знаходився на переформуванні у Воронежі. Там, після наполегливих прохань і вмов-

лянь, він став червоноармійцем, рядовим топографічної служби 65 моторизованого топографічного загону. В нього був автомат Калашникова, дві гранати й інша зброя[13, с.4]. Це була специфічна військова частина, яка підпорядковувалась штабу 2-го Українського фронту. У завдання загону, в якому юний воїн пізнавав фронтове життя, входило визначення абсолютних координат і цілей противника, підготовка картографічної продукції для штабів, необхідної у розробці військових операцій. Найбільше вкарбувався в пам'ять бій на Курській дузі. «Два дні там безперервно ревіли гармати. А гул стояв такий, що не можливо було говорити. Спочатку це була війна техніки, а не людей. Та вже після того, як вичерпалися технічні ресурси, настав час для прояву величезної людської мужності, героїзму. Тоді ми це зробили. Багато загинуло людей, але все ж таки вони не зламалися, а весь час йшли вперед»[14, с.5]. Юний Радомир звільняв Харків, Кіровоградщину, пройшов Молдавію, Румунію, Угорщину, тодішню Чехословаччину та Австрію. Звістка про капітуляцію Німеччини застала його у Відні. У червні 1945 р. Радомира Івановича було демобілізовано з лав радянської армії. У переможному 1945 р. Радомир Іванович у своїх неповних 14 років вже був нагороджений двома медалями: «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» і «За взяття Відня».

Після завершення війни продовжував навчання у школі спочатку у Курську, а згодом в старовинному українському місті Львові, куди переїхав за місцем служби батька. Жвавий і енергійний юнак в шкільні роки дружив з багатьма учнями різних національностей. В 1951-1956 роках навчався в Львівському політехнічному інституті. З першого курсу Р.І. Сілін був активним членом студентського наукового товариства. На старших курсах був головою СНТ інституту, учасником і призером багатьох конкурсів студентських наукових робіт інституту, України, Радянського Союзу. У співавторстві з викладачами опублікував ряд наукових робіт. В науково-дослідних лабораторіях інституту перспективний студент був своєю людиною і йому дозволялося самостійно працювати на всіх металорізальних верстатах різних типів. За роки навчання одержав добру теоретичну і практичну підготовку, отримав диплом з відзнакою. Новаторський підхід, оригінальні ідеї були продемонстровані у виконанні на замовлення Львівського велосипедного заводу дипломного проекту на тему: «Напівавтомат для нарізання різьби в корпусі каретки велосипеда». Цей механізм дав значну економію – близько 10 тисяч карбованців на рік, збільшення продуктивності праці в 4-5 разів, мав величезне значення для підприємства. Ця робота дістала схвальну оцінку науковців і здобула перше місце у всесоюзному огляді-конкурсі дипломних проектів. Майбутній професор одержав премію в сумі однієї тисячі карбованців, на які він придбав книжкову шафу та деякі інші меблі. Здібного і перспективного молодого

випускника залишають в рідному інституті на посаді асистента кафедри технології машинобудування.

В червні 1962 р. Р.І. Сілін захистив кандидатську дисертацію[15], а через місяць її затвердили. 1964 р. йому присвоєно вчене звання доцента по кафедрі електровакуумного і напівпровідникового машинобудування. У 1965 р. Р.І. Сіліна на 10 місяців направляють в США, де проходив наукове стажування в університетах цієї країни. Результатом наукових пошуків став захист в 1973 р. докторської дисертації. З грудня 1974 р. він став ректором ХТІПО.

Коли 43-х річний доктор наук Р.І. Сілін очолив Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, цей перший у м. Хмельницькому ВНЗ мав всього лише семирічну історію. Складні і відповідальні проблеми постали перед новим, молодим ректором інституту, який, до речі, також ще не мав власного досвіду керівництва ВНЗ. Чи мав він тоді більш менш чіткий план їх вирішення? Безперечно, було велике бажання вивести інститут у число кращих ВНЗ України. План для досягнення цієї стратегічної для ВНЗ мети ректор мав, і він полягав ось у чому. По-перше, ректор прийняв рішення паралельно вести реалізацію розроблених ним двох пріоритетних комплексних цільових довгострокових програм «Матеріально-технічна база» і «Науково-педагогічні кадри». По-друге, були розроблені і інші програми: «Навчальний процес», «Науково-дослідна робота», «Соціальний розвиток», календарні графіки яких були зсунуті вперед за часом відносно двох перших названих програм, оскільки саме ці програми створювали необхідні передумови для реалізації всіх інших. Такий підхід до стратегії розвитку ВНЗ дозволив досягти певного ефекту при економії часу і коштів. Вирішення проблеми науково-педагогічних кадрів вимагало від ректора продуманих, рішучих і виважених дій з використанням системного комплексного підходу до її вирішення. Спочатку, і це цілком виправдано для молодого ВНЗ, комплектування професорсько-викладацького складу відбувалось шляхом запрошення фахівців зі сторони. Але доктори наук практично не відповідали на такі запрошення, а плінність кадрів з числа таких осіб в кінці 1970-х років досягла 50%. Тому потрібно було використовувати і інший шлях: залишати для викладацької роботи кращих випускників, а також готувати докторів наук з числа осіб викладацького складу, які мали науковий ступінь кандидата наук. Саме в цьому ректору прислужився його чималий на той час досвід в організації науково-дослідних робіт і впровадження їх результатів у виробництво, набутий під час роботи у Львівській політехніці та наукового стажування в США.

Результати роботи ректора і колективу інституту з підготовки кадрів вищої кваліфікації почали виявляти себе з початку 1990-х років, коли стали захищати докторські дисертації викладачі із числа випускників інституту.

На засіданнях ректорату професор Р.І. Сілін наголошував, що ВНЗ не буде мати перспектив розвитку, якщо не працювати над відкриттям нових напрямків підготовки і спеціальностей. Сьогодні без перебільшення можна сказати, що ці позитивні зміни в структурі підготовки фахівців мали для ВНЗ доленосне значення. Вони дали можливість у 1989 р. вперше змінити його статус (ВНЗ дістав назву — Хмельницький технологічний інститут) та приступити до формування нової концепції ВНЗ вже не як вузькопрофільного, орієнтованого на побутове обслуговування, а як широкопрофільного ВНЗ, який повинен стати навчальним і науковим центром з розробки новітніх технологій і підготовки відповідних фахівців. Слід зазначити, що на початок 1990-х років ВНЗ був відомим не лише в СРСР, але й за кордоном. У структурі інституту тоді був факультет з підготовки іноземних студентів, який забезпечував навчальний процес для студентів кількох десятків зарубіжних країн.

З набуттям у 1991 р. Україною незалежності наступає якісно новий етап у житті та розвитку ВНЗ. Процеси політичних і економічних перетворень в Україні мали безпосередній великий вплив на всі сторони його діяльності. Розпочалося реформування вищої освіти з переходом на ступеневу систему освіти, нелегкий перехід на ринкові принципи відносин, в тому числі і в системі освіти, демократизація всіх сторін громадського життя. Тому не було випадковістю, що за результатами державної атестації ВНЗ присвоєний найвищий — 4-й рівень акредитації, і він набув статусу Технологічного університету[16, с.3].

Восени 2001 р. професор Р.І. Сілін передав ректорські повноваження своєму вихованцеві доктору технічних наук, професору М.Є. Скибі. 3 жовтня 2001 року згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 21.01.1998 року №66 професор Р.І. Сілін працює радником ректора Хмельницького національного університету[17]. Такий непростий, але багатий здобутками шлях від Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування до Технологічного університету Поділля пройшов колектив його працівників протягом 27 років під керівництвом ректора професора Р.І. Сіліна.

Мудра і далекоглядна позиція ректора професора Р.І. Сіліна у питанні відкриття і матеріальної підтримки розвитку перспективних спеціальностей, пов'язаних насамперед з сучасними комп'ютерними технологіями, менеджментом, аудитом, фінансами, міжнародними відносинами, а також іншими економічними, технічними і гуманітарними спеціальностями, дозволяє університету і сьогодні не тільки підтримувати імідж сучасного закладу вищої освіти України, але й розвиватися в напрямку, який властивий найкращим університетам світу. Це підтверджується в першу чергу фактами високого професіоналізму випускників, які працюють нині на відпо-

відальних посадах як на підприємствах України державної і недержавної форм власності, так і в численних фірмах за кордоном. Університет неодноразово відзначався на колегії Міністерства освіти і науки України, на багатьох конференціях з проблем вищої освіти як один з визнаних лідерів по запровадженню інноваційних освітніх технологій, методичному забезпеченню та управлінню навчально-виховним процесом. За останні роки відзначається позитивна динаміка якісних і кількісних показників розвитку всіх основних напрямків діяльності університету. Це стало підставою для клопотання про надання Хмельницькому державному університету статусу національного. 21 липня 2004 р. Президент України підписав Указ, в якому зазначалося: «Ураховуючи загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності Хмельницького державного університету у розвиток національної освіти і науки постановляю: надати Хмельницькому державному університету статус національного»[18, с.1].

В сучасних умовах Хмельницький національний університет визнаний в Україні та поза її межами як могутній освітній, науковий та культурний заклад з потужною матеріально-технічною базою, висококваліфікованим кадровим потенціалом та розвинутою інфраструктурою. У ВНЗ функціонують докторантура та аспірантура, працюють 5 спеціалізованих вчених рад для захисту докторських та кандидатських дисертацій. Підготовка фахівців ведеться з 43 спеціальностей за 37 напрямками[19, с.20].

З іменем професора Р.І. Сіліна зв'язано становлення Національної Ради України з машинознавства, Президентом якої він є і яка представляє нашу країну в Міжнародній федерації з теорії машин і механізмів. Після розпаду СРСР Росія стала правонаступницею і автоматично залишилася в ІFToMM, а новоутворені незалежні держави опинилися за межами цієї організації. В 1997 році Генеральний Секретар ІFToMM Тату Лейноннен звернувся до професора Р.І. Сіліна з пропозицією взятися за створення Національної Ради України з ТММ, щоб ввійти в ІFToMM. Р.І. Сілін розумів, що представництво України в такій впливовій міжнародній організації, як ІFToMM, сприятиме зростанню престижу і авторитету нашої молодій держави в світі, а розташування Національної Ради в Хмельницькому національному університеті підніме його статус в Україні і в усьому світі. І він взявся за цю роботу і вирішив проблему без бюрократичних зволікань і з найменшими витратами. Радомир Іванович домогся згоди з керівництвом Національної Академії Наук і Міністерством освіти України про розташування штаб-квартири новоутвореної Ради в Хмельницькому національному університеті. В складі Ради були утворені Технічні комітети, які ввійшли до складу відповідних технічних комітетів у ІFToMM. Після створення Ради та її Технічних комітетів професор Р.І. Сілін почав переговори з керівником федерації про умови входження України в ряди

IFToMM і успішно їх завершив. Україну звільнили від вступного внеску, а річний призначили найменший - 250 американських доларів, на відміну від 3000 доларів, наприклад, для Росії. Голосування за прийняття України було проведено поштою, не чекаючи чергової Асамблеї IFToMM. Так Україна, завдяки титанічним зусиллям професора Р.І. Сіліна, стала членом цієї поважної міжнародної наукової організації.

Професор Р.І. Сілін вдало поєднує педагогічну діяльність з науковою. В значній мірі саме завдячуючи наполегливості Радомира Івановича в галузі наукових пошуків відзначається позитивна динаміка якісних і кількісних показників розвитку всіх основних напрямків діяльності університету. В університеті діють 17 наукових шкіл. Науковий рівень цих шкіл засвідчує проблемність тем та науковий імідж керівників. Професор Р.І. Сілін вже впродовж багатьох років очолює наукову школу «Теоретичні основи напружено-деформованого стану контактуючих тіл». Він є головою спеціалізованої вченої ради для захисту докторських і кандидатських дисертацій з спеціальностей 05.02.02 – машинознавство, та 05.02.04 – тертя та зношення в машинах[20,с.42].

Він став бажаним доповідачем на вітчизняних і міжнародних наукових конференціях. Вчений гідно представляв Україну з науковими доповідями на всесвітніх конгресах, конференціях і інших міжнародних наукових форумах у США, Англії, Франції, Німеччині, Японії, Китаї, Австралії, Ізраїлю, Швейцарії, Норвегії, Фінляндії, Іспанії, Італії, Канаді, Чехії, Бразилії, Аргентині, Болгарії, Єгипті й інших країнах. Доктор технічних наук, заслужений діяч науки і техніки України, професор Хмельницького національного університету В.П. Ройзман зауважує, що професор Р.І. Сілін достойно представляє на таких міжнародних форумах нашу країну. «Він відразу звертає увагу до себе керівників делегацій вільним володінням англійською мовою, ерудицією, глибоким знанням питань, що обговорюються... Він вміє бути цікавим і привабливим для інших. Його слухають з особливою увагою, коли він говорить про проблеми машинознавства, про комп'ютеризацію, торсійні поля, вищу школу, освіту взагалі і про наш університет зокрема, Україну, Поділля, історію, мистецтво»[21,с.70-72]. Його знають і шанують такі добре знані в своїх країнах і в наукових колах світу вчені як Р. Коуп і Б. Бушан (США), А. Морецький, С. Питко, Л. Добжанський і М. Щерек (Польща), К. Фролов, І. Блехман, В. Потураєв і І. Гончаревич (Росія), Л. Сосновський (Білорусь), І. Гарбар (Ізраїль), Е. Сантнер (Німеччина), П. Джост (Великобританія), Ф. Франек (Австрія), А. Зелений і Я. Суханек (Чехія), Ю. Подгурскас і К. Рагульскіс (Литва), Е. Лавендел (Латвія) та інші.

За підручниками і навчальними посібниками професора Р.І. Сіліна навчаються студенти не тільки Хмельницького національного університету,

а й багатьох інших ВНЗ країни. Спільно з професором Вашингтонського університету Р. Коупом видав два навчальних посібники з практичного менеджменту. Значний науковий резонанс міжнародної наукової спільноти викликали книги Радомира Івановича «Людина і Всесвіт» (2007) та «Взаємозв'язок Всесвіту і Людини» (2009). Обидві праці присвячені взаємодії людини і всесвіту, їх взаємовпливи, покликання людини. Стверджується, що в світі править інформація і інформаційним середовищем є торсійне поле всесвіту. В цих працях розглядаються проблеми, які виникають перед людством, передумови і результати впливу людини і природи. На ці дві книги з'явилися схвальні рецензії в авторитетних світових виданнях, вони перекладені багатьма мовами світу.

У 1981 р. професор Р.І. Сілін в складі делегації України брав участь в міжнародному конгресі ЮНЕСКО з питань технології освіти. На початку ХХІ ст. ім'я видатного вченого сучасності з міста Хмельницького облетіло весь світ. У 2000 р. Американським Біографічним Інститутом він обраний членом дослідницької Колегії Радників цього інституту Людиною року, а Кембріджським Біографічним Центром (Англія) Людиною тисячоліття. В цьому ж році ім'я вченого вносять до еліти Міжнародної академії інформатизації. В наступному році професора Р.І. Сіліна призначають особистим Радником Генерального директора Міжнародного Біографічного Центру Кембриджа і вводять до складу 500 світових лідерів впливу. У 2008 році Американській Біографічний інститут знову обирає професора Р.І. Сіліна Людиною року як представника України.

Професор Р.І. Сілін - досвідчений вихователь наукових кадрів. Під його керівництвом захищені 41 кандидатська і 24 докторських дисертацій. Наукова діяльність професора Р.І. Сіліна гідна подивування. Його роботи підготували ґрунт для багатьох відкриттів. Перелік його наукових праць містить понад 400 назв. Частина з них опублікована за кордоном. Багато з них стали класичним надбанням світової науки. Науковий авторитет професора Р.І. Сіліна стрімко зростає з роками напруженої праці. 15 квітня 1993 р. Указом Президента України «за вагомий особистий внесок у розвиток і впровадження наукових досліджень та підготовку кадрів» йому присвоєно почесне звання «Заслужений працівник народної освіти України».

Наприкінці 1999 р. за особистий внесок в розвиток вітчизняної науки, підготовку висококваліфікованих фахівців для підприємств, установ та організацій міста, створення та розбудову першого в місті ВНЗ дванадцята сесія міської Ради присвоїла доктору технічних наук, професору Р.І. Сіліну звання «Почесний громадянин міста Хмельницького»[22,с.498-508]. Повідомлення про це було зустрінуте серед викладачів і студентів університету з великою радістю, адже так місцева влада оцінила багаторічну

працю на посту ректора цієї неординарної постаті[23,с.2].

Попри великі наукові здобутки, державні нагороди Радомир Іванович залишається взірцем скромності для своїх підлеглих. Високий професіоналізм, наукове сумління і принциповість, чітка громадянська позиція, вимогливість у поєднанні зі щирістю і доброзичливістю притягують до Радомира Івановича як його колега, так і студентську і аспірантську молодь.

Загартований війною, як і багато його ровесників, Радомир Іванович завжди йшов уперед. Нині він розмірковує над проблемами та перспективами нашої держави. Вважає, що не лише нам треба вчитись у Європи, а і Європі є чому повчитись у нас. Радомир Іванович боляче реагує коли події 1941-1945 рр. висвітлюють у неправдивій, викривленій інтерпретації. Дуже важливо сьогодні, наголошує він, навчитися говорити і сприймати правду про війну. Так, Перемога далася ціною великих зусиль, мільйонів людських життів, але від того вона не перестала бути Великою Перемогою. Чи міг бути іншим цей шлях? Радомир Іванович упевнений, що ні, адже інший шлях тоді означав здатися ворогові, зрадити Батьківщину і піти знеславленими з поля бою з піднятими руками. Не секрет, що траплялося на фронті і таке. Але більшість солдат обрали шлях мужності й слави, виявили неабиякий патріотизм і героїзм, залишили по собі й передали наступним поколінням світле почуття незламності людської душі, їхній подвиг. Все свідоме життя Радомир Іванович робить все залежне від нього, щоб достойно прислужитися українському народові, розвитку освіти і науки. Він збагатив науку важливими і цінними відкриттями, став всесвітньовідомим вченим, авторитетним дослідником, активним громадським діячем, мудрим педагогом, патріотом рідної землі.

Життя і діяльність фронтників С.М. Ганжурова і Р.І. Сіліна належним чином відображено в музеї історії Хмельницького національного університету. Їх біографія слугує моральним прикладом для студентської молоді у справі безмежної відданості захисту своєї Батьківщини.

Джерела та література:

1. Григоренко О.П. Хмельницький національний університет – перший вищий навчальний заклад в місті Хмельницькому // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.5. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.273.

2. Перші п'ять років. Становлення та розвиток Технологічного університету Поділля (1962 -1967 рр.). Збірник документів і матеріалів. - Хмельницький, 2002. - С.19.

3. Студенти заповнюють аудиторії // Радянське Поділля. - 1962. - 18 вересня. – С.2.

4. Архів ХНУ. - Ф. ВК. – Особова справа Ганжурова С.М. - Арк.17.

5. Скиба М.Є. Інститут механіки та інформатики // Віхи поступу. До 40 - річчя з дня заснування механічного факультету. - Хмельницький, 2007. - С.3.
6. Державний архів Хмельницької області. - Ф. Р – 6151. - Оп.7. - Спр.18. - Арк.1-2.
7. Державний архів Хмельницької області. - Ф. Р – 6151. - Оп.1. - Спр.20. - Арк.1.
8. Наймолодший у республіці // Радянське Поділля. - 1968. - 15 березня. – С.1.
9. Державний архів Хмельницької області. - Ф. Р – 6151. - Оп.1. - Спр.34. - Арк.4-12.
10. Ткачук І. Наш перший ректор // Університет (газета Хмельницького національного університету). - 2005. - №8-9. - С.7.
11. Попович М. Еліта як соціальний феномен // Еліта і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – С. 11.
12. Сілін Р.І. Мій шлях// Ректор Радомир Сілін. Збірник присвячений 70-річчю від дня народження ректора Технологічного університету Поділля Р.І.Сіліна. – Хмельницький, 2001. – С.78.
13. Пушкарук Ю. Екскурс у минуле // Університет. – 2009. – №3. – С.4.
14. Поліщук Н. Безсмертний подвиг // Університет. – 2010. – №2. – С.5.
15. Силян Р.И. Исследование методов счета и расфасовки мелких деталей и штучных заготовок. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата технических наук. – К., 1962. – 18 с.
16. Ще один університет // Голос України. – 1994. – 13 липня. – С.3.
17. Професору Р.І. Сіліну 80 років // Буклет. – Хмельницький, 2011.
18. Університет. – 2004. – №6. – С.1.
19. Григоренко О.П. Ректор Хмельницького національного університету професор М.Є. Скиба: вчений, педагог, людина // Скиба Микола Єгорович. Ректор Хмельницького національного університету. Літопис творчих звершень. – Хмельницький, 2009. – С.20.
20. Біжучий архів Хмельницького національного університету. Папка «Наукова робота ХНУ за 2013-2014 навчальний рік». – С.42.
21. Ройзман В. Представитель страны // Ректор Радомир Сілін. Збірник присвячений 70-річчю від дня народження ректора Технологічного університету Поділля Р.І.Сіліна. – Хмельницький, 2001. – С.70-72.
22. Григоренко О.П. Радомир Іванович Сілін – почесний громадянин міста Хмельницького // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Том 1. – Кам'янець-Подільський. – 2007. – С.498-508.
23. Маринич Н. Ректор під номером перший // Проскурів. – 2000. – 16 лютого. – С.2.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ. 1960-1980-ТІ РОКИ

Розглянуто роль сільської загальноосвітньої школи у формуванні трудових ресурсів для сільськогосподарського виробництва. Показано, що сільська школа виступає як важливий соціально-економічний стимул для розвитку села, аграрного виробництва. Відзначається, що забезпечення сільськогосподарського виробництва трудовими ресурсами необхідно вирішувати через соціальний розвиток села.

Ключові слова: *сільськогосподарське виробництво, сільська школа, учнівська молодь, професійна орієнтація, учнівські виробничі бригади, наставництво.*

1960-1980-ті роки – надзвичайно складний і насичений подіями непересічного значення час. Пошуки шляхів вдосконалення політичного та економічного життя, шляхів виходу із кризової ситуації, у яку потрапила країна, призвели до піднесення громадсько-політичної активності мас, пошуків і вироблення нових форм і методів господарювання, організації духовного життя. В цей час відбуваються кардинальні зміни у поглядах на місце селянства у житті суспільства, усвідомлення необхідності повернення йому боргів, що нагромадилися у попередні роки.

Сільська школа і професійно-технічні училища були головним джерелом поповнення кадрів села. Десять тисяч навчальних годин проводить учень в стінах школи. І тут багато залежало від того, як за роки навчання юнаки і дівчата зуміли підготуватися до свідомого вибору життєвого шляху у відповідності з вимогами часу, чи навчилися вони любити свою землю і працю на цій землі, долати труднощі, які їм зустрічатимуться в процесі виробничої діяльності.

Сільська школа має можливість вже з дитинства привчати учнів до продуктивної праці. Любов до землі, до свого рідного села, до селянської праці потрібно виховувати у людей з само-го раннього дитинства. Діти ростуть працелюбними, якщо їх привчають до роботи змалку. У свій час К.Маркс відзначав: «При розумному суспільному ладі кожна дитина з 9 років повинна стати продуктивним працівником так само, як і кожна працездатна доросла людина, повинна підлягати загальному закону природи, а саме: щоб їсти, вона повинна працювати, і працювати не тільки головою, а й руками» [1, с. 192]. Відомий хлібороб Т.С.Мальцев, який уосо-

блював кращі риси селянства, говорив: «Якщо школяр не звик до праці, до незгод, не звик суспільству давати, то він і себе не зможе забезпечити. Його вимоги з часом стануть обтяжливими для суспільства. Радість праці ні з чим незрівнянна. Її не поставити в один ряд з радістю, яку дають людині екскурсії, спорт, ігри, музика. Привчати дітей до праці потрібно від народження...»[2].

Виховання в учнів готовності до праці в сільському господарстві - процес тривалий і складний. В трудовому вихованні школярів добре зарекомендували себе міжшкільні навчально-виробничі комбінати і об'єднання, навчально-виробничі цехи, учнівські виробничі бригади (далі - УВБ), табори праці і відпочинку, будівельні бригади, шкільні лісництва та інші. Серед багаточисельних трудових об'єднань школярів центрами творчої праці, які орієнтували на роботу в сільськогосподарському виробництві, були УВБ. Перші такі бригади з'явилися в 1956 році у школах: Заруднянській – Полтавській, Богданівській і Новопраській – Кіровоградській, Грим'яцькій – Хмельницької областей [3].

Спочатку в господарствах до УВБ ставилися з сумнівом і недовір'ям. Але коли побачили плідотворну роботу учнів, ставлення до них різко змінилося. Слід відзначити, що в Україні кількість УВБ зростала з кожним роком. Якщо в 1961 році їх було 1300 [4,арк.38], то в 1989 році їх було вже понад 8 тисяч[5,с.7]. У 1970 році за УВБ лише західного регіону було закріплено майже 18 тисяч гектарів землі. Більш ніж півмільйона школярів України працювали в 1970-х роках в УВБ і шкільних лісництвах. В «Положенні про учнівську виробничу бригаду в колгоспі радгоспі» відзначалося, що «головними напрямками роботи учнівської бригади є продуктивна праця, сільськогосподарське дослідництво, технічна творчість, практичне оволодіння учнями технікою, технологією, основами економіки і організації сільськогосподарського виробництва, певною професією» [6,с.29].

Працюючи в УВБ, старшокласники формували кращі риси молодих господарів землі, забезпечуючи насамперед психологічну підготовку до майбутньої трудової діяльності. За час навчання школярі оволодівали сільськогосподарськими професіями, на практиці знайомилися з такими поняттями, як режим економії, продуктивність праці, госпрозрахунок і собівартість. УВБ ставали не тільки школою майстерності в сільськогосподарському виробництві, але і школою формування високої свідомості, почуття відповідальності за справу і долю країни. Не дивно, що багато випускників сільських шкіл добре працювали в сільськогосподарському виробництві.

У підготовці трудової зміни села значну допомогу надавали спеціалісти сільського господарства, кращі працівники тваринницьких ферм і інших галузей сільськогосподарського виробництва, які добросовісно ви-

конували обов'язки шефів-наставників окремих школярів, ланок і бригад. Вони навчали учнів по-справжньому любити землю, допомагали вибрати професію. Україна багата чудовими трудівниками сільського господарства. Наприклад, в 1984 році в колгоспах і радгоспах Хмельницької області працювало 69 Героїв Соціалістичної Праці, понад 23 тисячі нагороджених орденами і медалями[7,с.17]. В своїх підопічних вони зуміли виховати любов до хліборобської професії, повагу до трудової людини, до її праці, пізнати ціну хліба.

З глибоким зацікавленням, розумінням її суті, з тверезим поглядом, з позою мірою відповідальності, по-державному мудро надавали допомогу УВБ майстри вирощування високих врожаїв цукрових буряків М.А.Марцун, Л.Г.Полупан, С.Д.Виштак, О.К.Диптан, Ю.В.Лендюк, тваринники М.Х.Савченко, В.М.Левчик, В.Ф.Василюк, механізатори П.Х.Гелик, М.Д.Капран, Є.Б.Малашков, О.Н.Парубок, кукурудзівники Є.О.Долинюк, Г.М.Ладані, картопляр П.О.Волга, льонарка Н.Г.Заглада, керівники господарств Ю.Т.Личук, Д.К.Моторний, Р.О.Кравчук, М.О.Посмітний, Г.І.Ткачук і багато інших новаторів сільськогосподарського виробництва. Вони вміло стимулювали трудову ініціативу школярів, виховували почуття відповідальності, причетності до важкої справи, усвідомлення того, що вони є господарі на своїй землі. Не золодарі на ній, не всесильні підкорювачі, а її рідні сини і дочки.

Направляючи роботу УВБ, педагогічні колективи, наставники особливу увагу приділяли дослідницькій роботі школярів. Спираючись на накопичений досвід їх роботи, Міністерство освіти України запропонувало органам народної освіти і школам ширше впроваджувати в УВБ дослідницьку роботу, а також прогресивні форми організації праці[8,арк.1-2]. Учні Устьянської середньої школи Бершадського району Вінницької області протягом 10 років виконували доручення 4 науково-дослідних інститутів, 3 ботанічних садів і 7 науково-дослідних станцій. Вони провели понад 150 сільськогосподарських дослідів і експериментів, результати яких були враховані вченими при виведенні таких сортів помідорів як Піонер, Патріот, Матросов. Вони допомогли вивести новий сорт картоплі Бородянська-34. УВБ Хмельницької області проводили досліді за завданням Всесоюзного селекційно-генетичного інституту, Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, академіків Ф.Г.Кириченка і В.М.Ремесла, обласної державної сільськогосподарської дослідної станції. Члени УВБ Іркліївської середньої школи Чорнобаївського району Черкаської області працювали за дорученням науковців Московської науково-дослідної станції Всесоюзного інституту кормів ім. Вільямса, Всесоюзного селекційно-генетичного інституту, Черкаської обласної сільськогосподарської дослідної станції, голови колгоспу «Радянська Україна» Л.О.Іваніщенко. В 1981 році учні досліджували більше 10 сортів картоплі,

соняшника, помідорів. Саме з шкільної ділянки на колгоспне поле перейшов сорт со-няшника Гігант. В середині 1970-х років 27 сортовипробувальних діляниць чотирьох союзних республік вирощували нові сорти кукурудзи «Узунівська-21» та «Іркліївська». Ці сорти були виведені московськими вченими спільно з членами УВБ цієї ж школи[9,с.47].

Дослідницька робота членів УВБ сприяла не тільки підвищенню врожайності зернових культур і зростанню продуктивності тваринництва. Результати дослідів учнів, висновки і пропозиції часто ставали живою практикою колгоспного виробництва. Дослідництво формувало у дітей цілий світ почуттів - любов до природи, до землі. Досліджуючи ті чи інші гібриди, учні самі вели також фенологічні спостереження, які ретельно й регулярно записували в щоденники. Учні самі збирали врожай, обліковували його. Все це привчало їх до ретельності, самостійності, спостережливості, бережливості, вчило розкривати таємниці землі, відчувати себе на ній господарем. Особисте спілкування школярів з науковцями, робота під їх безпосереднім керівництвом сприяла розширенню їх кругозору. Пробуджувалися здібності, допитливість. Створювалася атмосфера, коли у кожного учня виникало бажання випробувати свої сили. Виконуючи завдання вчених й співробітників селекційних станцій, школярі включалися таким чином у вирішення актуальних для свого господарства чи для даного регіону на-родногосподарських завдань з підвищення врожайності культур і продуктивності тваринництва. До того ж участь в дослідницькій діяльності стимулювала пізнавальну активність, підвищувала інтерес до занять сільськогосподарською працею. Адже саме завдяки участі в дослідництві школярі пізнавали творчі можливості праці в сільському господарстві, а потреба в творчій діяльності – один з головних стимулів, що визначає вибір професії і життєвого шляху.

Багаторічний досвід переконував, що саме в УВБ школярі одержували практичні навички сільськогосподарського виробництва, тут у них формувалися почуття власної відповідальності за результати своєї праці, пробуджувався потяг до здорового змагання, ставлення до праці ставало більш сумлінним, творчим, формувалися стійкі інтереси до різноманітних сільськогосподарських професій. В результаті профорієнтації і трудової підготовки старшо-класники вибирали одну із сільськогосподарських професій, отримували кваліфікаційний розряд. В деяких областях проводилися конкурси на кращого за професією серед сільських школярів. Як би не склалася майбутня доля таких випускників, трудове загартування знадобиться у будь-якій сфері діяльності, отриманий розряд механізатора чи будівельника стане добрим стимулом, щоб закріпитися в рідному селі.

Сільська школа повинна орієнтувати молодь на сільськогосподарські професії. Та обставина, що трудові колективи поповнювались за рахунок

випусників шкіл, покладала особливу відповідальність як на школу, так і на виробництво. Як правило, в економічно міцних господарствах були хороші школи, випускники яких в більшості випадків зв'язували свою майбутню долю з сільськогосподарським виробництвом. Багатогранні можливості для цього розкривала співдружність шкіл і трудових колективів. Ця робота істотно поглибилася, стала більш ефективною після затвердження у серпні 1984 року «Положення про базове підприємство загальноосвітньої школи». В плані здійснення реформи школи в Україні вже в 1985 році була практично завершена робота по закріпленню за кожною школою базових підприємств, колгоспів, радгоспів і інших організацій.

Простежувалась досить чітка тенденція: як виробничники відносилися до школи, так і школярі відносилися до села. Далекоглядні керівники господарств розуміли, що навчання й виховання є кровна справа всіх, а не лише педагогічного колективу. Голова колгоспу ім.Леніна на Сумщині І.Д.Мусієнко говорив так: «Школа - наш найважливіший підрозділ, наша найперша турбота, наша гордість». Голова колгоспу «Прапор комунізму» Коломийського району Івано-Франківської області В.М.Ткачук своє відношення до підшефної школи сформулював так: «Шлях до колгоспного поля починається від шкільного порогу. І якщо ми своєчасно побачимо потяг дитини до праці, виховаємо у неї гордість за професію батьків, то, як говориться в народі, не буде переводу хліборобському роду»[10,с.11]. Виховати майбутнього хлібороба, вважав цей голова колгоспу, не менш важливо, ніж виростити добрий врожай. Шефство його господарства над Підгайчиківською середньою школою переросло в співдружність двох колективів – педагогічного і виробничого. Воно дозволяло дійти до кожного вихованця, впливати на формування життєвих планів молодих, сприяти вибору професії з урахуванням, з одного боку, їх здібностей і нахилів, а з другого – потреб колгоспу.

Молодь повинна одержувати не ідеалізовану, а справжню картину розвитку сільського господарства, бути морально-психологічно і професійно готовою до будь-якої роботи, вміти знаходити задоволення в результаті чесної і сумлінної праці. Середня школа відкриває багатьом своїм випускникам можливість штурмувати науку, іти в мистецтво і культуру. Але ні в якому разі не можна створювати у молодих враження, що справжнє життя, подвиг і романтика десь там, за обріями рідного села. А тут, мовляв, звичайна праця, щоденна, нудна. Так, праця звичайна, але вона вкрай необхідна суспільству. Необхідно, щоб учні знали про стан справ у своїх селах, проблеми, які стоять перед трудовими колективами, переймалися турботами своїх батьків.

Передові господарства спільно з педагогічними колективами намагалися діяти так, щоб учні зрозуміли: сільському господарству потрібні люди, зацікавлені працювати активно, з високою професійною майстерністю, з новатор-

ською жилкою. Напівзастереження-напівзаклинання: «Вчися добре, бо підеш до колгоспу хвости волам крутити», яке адресувалося сільським школярам з початку колективізації, і в досліджуваний період ця традиційна фраза-рефрен з ужитку не випала. Але люди «другого сорту» ніколи не нагодують країну. Орендний колектив колгоспу «Прапор комунізму» Коломийського району Івано-Франківської області, очолюваний Р.С.Романюком, запрошував до свого складу лише тих випускників, хто навчався на «добре» і «відмінно».

Разом з тим, у трудовому вихованні школярів, підготовці їх до праці в сільському господарстві було багато серйозних недоліків. Частково в цьому винні вчителі, наставники, спеціалісти, вожаті-виробничники. Тривалий час дітям говорили, що коли вони виростуть і вивчатися, їх чекатиме неодмінно творча, надзвичайно цікава і приємна робота. На ХХІІІ з'їзді ЛКСМУ тваринниця із Золотоніського району Черкаської області Г.Калениченко справедливо говорила про те, що серед випускників бажаних працювати за набутою професією мало, тому що, розповідаючи їм про майбутню роботу, «малюють картини майже ідеальні, в яких колгоспні ферми зовнішнім блиском і стерильною чистотою більше схожі на коров'ячі санаторії, ніж на звичайні виробничі приміщення»[11,с.230]. Але чи правомірно цілком відходити від реальної сільськогосподарської практики, в якій є ще і звичайна селянська праця? Важливо, щоб професійна орієнтація учнів йшла в ногу з часом, а не випереджала його, готувала випускників не тільки до майбутніх успіхів, а й до труднощів, до роботи на таких механізмах і фермах, які є сьогодні, що і в дорослому житті їм прийдеться не тільки тиснути кнопки автоматичних установок, але і виконувати звичайну чорнову роботу. Саме так треба орієнтувати молодь. Праця ніколи не буде забавою, розвагою, вона є і буде являти собою надзвичайно серйозну справу, найінтенсивніше напруження.

В профорієнтації менше всього потрібні тиск, адміністрування, парадність, формалізм, компанійщина. В 1976 році в Костромській області відбувся обласний зліт випускників сільських шкіл, які вирішили працювати в сільськогосподарському виробництві. Це був перший такий зліт в масштабі колишнього СРСР. Хвиля зльотів випускників прокотилася протягом років і по районах та областях України. В цих помпезних заходах брали участь радянські і господарські працівники, керівники народної освіти, ветерани праці, новатори виробництва. За формою все було гарно: лунали промови, давалися обіцянки, вручалися путівки для роботи в полі або на фермі. Але чи багато юнаків та дівчат наслідували закликам? Парадність затуляла собою живий інтерес до долі кожного випускника. Адже погоня за «справною цифрою» вимагала куди менше зусиль, ніж серйозне, зацікавлене вивчення нахилів того або іншого юнака чи дівчини.

Нічого, крім шкоди, для поповнення молодими кадрами села не приніс

компанійський заклик «Всім класом – у колгосп!». Ці заклики особливо лунали у 1960-ті роки, лунали і пізніше. Цей заклик йшов не від доброго життя: багато сіл почали обезлюднюватись. Випускників шкіл кидали залатати ще одну діру на зношеному одязі сільського господарства країни. Практика показала, що такий заклик, по-перше, нереальний, а, по-друге, і недоцільний. Звісно, на нього мало хто відгукувався. «Одностайне рішення» їти працювати в колгосп найчастіше нав'язували юнакам і дівчатам запопадливі працівники райкомів комсомолу або вчителі, які вважали, що молодь неспроможна самостійно приймати зважені рішення, не може без підказки розпорядитися своєю долею, визначити власну участь у суспільному житті. Дорослі не зважали і на те, чи всі юнаки та дівчата щиро хочуть присвятити себе праці у сільському господарстві, чи є в них таке покликання. Самі ж старшокласники не наважувалися відкрито висловити свою думку щодо добровільно-примусового їх залучення до «патріотичного починання». Дехто соромився заперечувати «ентузіастам», відколюватися від колективу свого класу, а то й просто боявся, що його можуть охрестити «дезертиром трудового фронту» і таким чином, що ганьбить честь і славу комсомолу. Одне слово, якщо лозунг кинули, то всі, як один, мали голосувати «за». І голосували, і йшли «усім класом» на ферми, в польові бригади щоб невдовзі під різними приводами залишити роботу в них і податися до міста.

Відомий хлібороб М.А.Брага, який мав великий авторитет у своїх вихованців, з цього приводу писав: «Без будь-якої симпатії ставився я і до модного гасла: «Всім класом - у колгосп». В його основі лежить зневажливе ставлення до професії хлібороба і до молодої людини. Напевне, усі б тільки здивувалися, якби кинути заклик: «Усім класом - у моряки!» чи «в художники!...». А в хлібороби, бачте, можна...: відомо, що в школі навчають співам, хоч не всі стають співаками, в школі вивчають фізику, і рідко хто стає фізиком, у школі вивчають літературу, але не всі стають літераторами. Так і механізаторами стають ті, у кого є до цього покликання»[12,с.51-52]. Перш за все треба враховувати нахили дітей, їх обдарованість. Кожний школяр - це людина зі своїм світом, мріями, думами. Хтось дійсно хоче стати тваринником або механізатором, а хтось мріє лікувати людей, присвятити себе музиці або живопису. Країні потрібні працівники і спеціалісти не тільки сільського господарства. Навіщо ж їти всупереч юнацьким прагненням. Нехай кожний іде своєю дорогою, цікавою для нього.

Розвивати в школярів трудову активність, орієнтувати їх на працю в сільському господарстві необхідно не закликами й гаслами, а конкретною роботою з ними. Турбуватися про них. Обов'язково треба, щоб у кожного з них пробудилася любов і повага до землі, до тих, хто їх годує, аби молоді люди любили працю, аби прагнули обрати професію, де вони принесуть найбільше користі рідній країні.

Найслабшою стороною, що свідчила про недостатній рівень профорієнтаційної роботи серед сільських школярів, було те, що серед них падав престиж професій, пов'язаних з сільським господарством. Все більша їх частина шукала своєї долі в місті. І хоч були окремі села, наприклад, Петрово Виноградівського, Варі Березівського районів Закарпатської області, де практично вся молодь після школи йшла працювати у колгоспи, це було швидше винятком, ніж глибоким позитивним зрушенням у соціально-економічному житті молоді села. Кількість випускників, які після школи йшли працювати у колгоспи і радгоспи неухильно зменшувалась. У Хмельницькій області в 1990 р. у сільському господарстві залишився працювати тільки 1 з 10 випускників шкіл. Якщо в першій половині 1970-х років 30-35 тисяч випускників сільських шкіл України щороку йшли працювати безпосередньо в сільськогосподарське виробництво[13,арк.52;арк.189], то в 1986 році тільки 17 тисяч чоловік або 15% від їх загальної чисельності зв'язали свою долю з працею в сільськогосподарському виробництві[14,с.28]. Найвищі темпи відтоку молоді в міста відбувалися в селах Вінницької і Чернігівської областей.

Підготувати, виховати доброго, чесного трудівника справа не легка. Тут потрібні і терпеливість, і вміння, і розумний, обачливий підхід до людини. На передній план висувається новий аспект профорієнтаційної роботи: не просто дати молодій людині трудові навички, потрібні в тій чи іншій професії, а допомогти їй знайти ту, яка буде до душі і в якій повністю розкриються здібності, вміння, кмітливість працівника. Вибір професії - найважливіший момент в житті молоді людини. Свобода професійного вибору передбачає велику особисту відповідальність молодих людей за свої дії. Від вибору професії нерідко залежить її щастя, розквіт здібностей, таланту, її благополуччя. Участю людей, які не зуміли знайти своє місце в трудовому процесі, іноді стає малошановне заняття: плутатися під ногами тих, хто працює краще і ефективніше, а добре, інтенсивно, творчо працююча людина - це завжди людина на своєму місці. Не може бути і мови про те, що ці люди будуть збагачувати себе передовим досвідом, турбуватися про поповнення своїх загальноосвітніх і професійних знань. Вибір професії - далеко не особиста справа, вибір має бути чесним, громадянським. Але для цього треба тверезо оцінювати свої здібності, свою відповідальність справі, яку обираєш. Ця проблема стала особливо актуальною наприкінці 1980-х років, за перспективи переходу до ринкової економіки, змін галузевих структур народного господарства, приватизації виробничих і побутових об'єктів. К.Маркс вважав помилку у виборі професії рівнозначною особистій трагедії. Він, відзначав, що «це помилка, що мстить за себе, і коли навіть вона не засуджується зовнішнім світом, то завдає нам страшніших мук, ніж ті, які може викликати зовнішній світ»[15,с.3].

Особливо велика роль у справі підготовки молодих хліборобських кадрів належала сільській школі, яка ставала одним із опорних пунктів соціального розвитку села. І це зрозуміло, тому що саме в школі закладається фундамент знань людини, основа її світогляду, формується характер, складаються ціннісні орієнтації, уявлення про обов'язок, честь, відповідальність. Ці якості формуються під впливом і при активній участі школи. Допомогти молодій людині знайти правильну стежку в своєму житті, розкрити зміст обраної професії, перспективи професійного зростання було важливим і благородним обов'язком вчителів, майстрів виробничого навчання, наставників, працівників культури, засобів масової інформації.

З сільським господарством в тій чи іншій мірі пов'язані найжиттєвіші інтереси держави. І від того, як будуть складатися справи в галузі сільського господарства, залежатимуть умови діяльності людей і в інших сферах економіки країни.

Джерела та література:

1. Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т.16. – С.192.
2. Арцибашев А. Дорожи званням хлібороба // Правда. – 1985. – 5 листопада.
3. Ємчук І. Учнівська виробнича бригада // Сільські вісті. – 1969. – 7 червня.
4. Архів Міністерства освіти України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 1265. – Арк.38.
5. Матвієнко А., Бородін М., Захаркевич С. Стежка до майбутнього села. – К., 1989. – С.7.
6. Сборник документов по трудовому и профессиональному обучению. – М., 1987. – С.29.
7. Шайнога В. За труд настоящий, полезный обществу // Народное образование. – 1984. - №8. – С.17.
8. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 458. – Арк.1-2.
9. Молодогвардійці п'ятирічки. – К., 1976. – С.47.
10. Пастухов В.П. Праця – основа всебічного розвитку особи // Початкова школа. – 1986. - №1. – С.11.
11. ХХІІІ з'їзд ЛКСМУ. Документи і матеріали. – К., 1978. – С.230.
12. Брага М.А. Головні мої жнива. – Сімферополь, 1982. – С.51-52.
13. ЦДАГОУ. – Ф.7. – Оп. 20. – Спр. 1334. – Арк.52; Архів Міністерства освіти України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр.8974. – Арк.189.
14. Бородін М., Тарасенко В. Молодіти нашим селам // Дійти до кожного. – К.. 1988. – С.28.
15. Маркс К. Роздуми юнака при виборі професії // Маркс К., і Енгельс Ф. З ранніх творів. – К., 1973. – С.3.

*Григоренко О.П.
Захар'єв В.П.
м. Хмельницький*

ВИЗНАЧНІ ПРЕДСТАВНИКИ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ-РЕФОРМАТОРІВ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ

У статті йдеться про землевласників, які мешкали наприкінці XVIII-першій половині XIX століття на території Поділля та Південно-Східної Волині, які відмінили кріпосне право у своїх володіннях задовго до реформи Олександра II 1861 року.

Ключові слова: *Поділля, Південно-Східна Волинь, Валеріан Дзедушицький, Ігнацій Мархоцький, Антоній Грохольський, Роман Сангушко, кріпосне право, реформи.*

У другій половині XVIII ст. в ідеологічному моноліті тодішньої європейської супердержави Речі Посполитої, куди входили Подільське та Волинське воєводства, стали пробивати собі стежку гуманістичні настрої. Окремі землевласники, як то П.Бжестовський, А.Замойський, І.Хрептович, Яблонські запровадили у своїх маєтках елементи нової філософії господарювання: розпочали просвіту селян та ввели послаблення у господарчих стосунках між поміщиками і кріпаками [1, s.1-32].

У складний для польської держави час, на початку 90-х рр. XVIII ст. реформаторський дух дістався і до Поділля. 1788 р., дбаючи про добробут своїх селян, відкрив 3-класну парафіяльну школу володар сіл Ярошів, Лядава і Слобідка Яришівська на лівому березі середньої течії Дністра Валеріан Дзедушицький (1754-1832). Наступних 2 роки 100 учнів навчали читати та рахувати найняті поміщиком вчителі. Розчулений успіхами, ініціатор зареєстрував у летичівських гродських книгах акт про надання волі 10 кріпакам з малолітніми дітьми: «в нагороду за їхню сумлінність у науках парафіяльної школи», приурочивши це до дня народження короля. А з часом, за інформацією вінницької дослідниці В.Колесник, нібито в цілому замінив у своєму володінні панщину чиншем [2, с.166].

Проте Валеріан Дзедушицький, займаючи високе становище у Польській державі, був змушений залишити анексовані Росією у 1793 р. території колишньої супердержави та, відповідно, свої маєтки і землеволодіння. Він оселився в межах австрійської імперії, де також мав чималий шмат прибуткових маєтностей і де до нього ставилися лояльніше.

Натомість землевласникам середньої руки, серед яких був Ігнацій Сцібор Мархоцький (1749-1827), довелося побороти в собі патріотичні по-

чуття і, дбаючи про благополуччя своїх родин, присягнути новій владі. Інша справа, хто і як себе повів далі. Коли більшість старалася не повертати до себе уваги, щоб не потрапити у немилість росіян, екс-майор І.Мархоцький вирішив продовжити у своїй «Миньковецькій державі» розпочаті за декілька років до того реформи.

Незважаючи, що імператриця Катерина II навіть в останні місяці свого життя не була прихильником жодних змін у існуючих в Російській імперії системі аграрних стосунків, І.Мархоцький дозволив собі 1795 р. відмінити десятину з усіх продуктів селянського господарювання, включно з тим, що виготовлялося його селянами вдома: як то полотно і прядиво. Про принципові позиції І.Мархоцького з питань нового ведення господарського життя в своїх маєтностях, було описано ним у виданій в миньковецькій друкарні книзі «Примирення зі своїми землеробами». Жоден з екземплярів її не зберігся навіть у 80-х роках XIX ст., коли Ю.Ролле оприлюднив свій нарис «Граф Редукс» [3, с.31]. Однак саме на цю книгу І.Мархоцький пізніше посилається у чисельних скаргах і називає головною причиною прагнення зробити життя селян «полегшеним і терпимим, більше використовувати можливості для перетворення неволі у розумну волю, щоб створити з землеробами спілку, яка могла б їх об'єднати і зблизити» [4, с.32]. Більше того в опублікованих того ж таки 1796 р. у місцевій друкарні «Настановах для управління поміщицькими землями», І.Мархоцький наголошував на роль активізації громад в життєдіяльності населених пунктів [5, с.33].

В архівах та інших письмових джерелах не збереглося жодної згадки про такий тогочасний вчинок з боку інших шляхтичів та російських поміщиків, що проживали на землях Правобережжя чи Лівобережжя України. І.Мархоцький, фактично, був єдиним в Україні, хто йшов своїм шляхом і гарантував відчутне полегшення долі своїх селян. До того ж він був готовий до ще кардинальніших змін. І дочекався свого.

1801 р. Росією став керувати Олександр I. Своє кредо новий імператор сформував так: «даровать России свободу и предохранить её от поползновенной, тирании и деспотизма». Дбаючи про селянство, Олександр I заборонив публікацію в урядових періодичних виданнях оголошень про продаж селян без землі та передачу державних селян у приватну власність. В грудні 1801 р. він дозволив купцям, міщанам та казенним селянам купувати землю за межами міських населених пунктів без кріпаків [6, с.822-823]. 20 лютого 1803 р. імператор оприлюднив ще кардинальніший указ «Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключении условий на обоюдном согласии основанных» [7, с.461-467]. В ньому йшлося про ініціативу дійсного таємного радника графа Сергія Румянцева щодо звільнення своїх селян від панщини і прохання дозволити віддати їм у влас-

ність через продаж чи на інших добровільних умовах ділянки з належних йому земель. Заодно він просив, щоб ці взаємні угоди мали законну дію і силу, а звільнені селяни могли залишатися в стані вільних хліборобів, не зобов'язуючись входити в інший стан. Документом передбачалося навіть право звільнених селян продавати, закладати і залишати у спадок свою землю, не «роздроблюючи одначе ж ділянок менше 8 десятин». Після цього вони отримували можливість купувати землі, зокрема, в інших губерніях, переїжджати туди, «але не інакше як з відома Казенної палати для перерахування їх подушного окладу і рекрутської повинності» [8, с.463].

Завдяки ініціативі російського побратима І.Мархоцький зумів юридично засвідчити відміну панщини у своїх володіннях 2 січня 1804 р. Цього дня на спільному зібранні представників 16 сільських громад «Миньковецької держави» та землевласника І.Мархоцького було затверджено так звані «Закони рільників» – документ, який відміняв кріпосне право та регламентував подальші стосунки між поміщиком та селянами. Рефреном вступу стало слово «воля». Підписанти наголосили, що вона «має опиратися на розум і справедливість», при цьому окрім власної волі та безпеки селяни отримують значні преференції, а саме, «право опору утискам». Заодно вчорашні кріпаки зауважили, що «справжня свобода на ледарстві, житті гидкому, бездіяльному, на сваволі та розпусті ані ґрунтуватися, ані використана не має бути на свою або чийось шкоду». Врешті, прагнучи забезпечити взаємну користь, сторони зобов'язалися «так... скерувати свої дії, щоб... обопільне добро, пожиток і зручності забезпечити».

Першою статтею документу обумовлено, що після укладання угоди сільські спільноти «будуть називатися Зібранням, Народом. Громадами, Землеробами, а кожен особисто – Землеробом, Селянином, Господарем, Чиншовиком». У статті II селяни підтверджують дотримання у подальшому обов'язків стану та виконання покликання Землероба. Однак попереднє не було догмою. Статтею III передбачено, що якщо селяни відчують «більше здібностей до ремесел, рукоділля, гондлю чи комерції, аніж до землеробства», то мають право змінити свій стан на стан Міщанина. Стаття IV дозволяє покинути стан і тим, хто «виявить схильність і геніальність до майстерності, наук, високого вільного мистецтва». Щоправда, після того, «коли те підтвердиться не тільки бажанням мандрувати, але й справжніми здібностями розуму». Будь-яка сільська громада, як сегмент конкретної угоди, була в змозі дати можливість реалізуватися талановитій дитині зі свого села.

Найбільш кардинальнішою в документі є стаття V. Нею відмінено продаж та обмін селян Дідичем, його Спадкоємцями або Правонаступниками. У наступній статті обумовлено автоматичне потрапляння під опіку Дідича чи його наступників сиріт, які залишилися без батьків. А дівчата

«Миньковецької держави» отримали змогу «вільно брати шлюб будь-де і з будь-ким, хто їм подобається, в чужих навіть Володіннях».

Стаття VII гарантує недоторканість власності землероба, враховуючи те, що дісталось в дарунок від графа. Більше того – селяни отримуватимуть нотаріально посвідчений документ про право на спадщину.

Земельні взаємовідносини окреслено статтями VIII-XI. Визнано, що ґрунти і землі «завжди є і повинні бути Дідизною та Власністю Дідичів Миньковець, а орні землі та сіножаті тільки частково у тривалому користуванні згідно з правом емфітеутичним (довгостроковою оренди) можемо орендувати і обробляти». Тут же уточнено, що мірою площі має бути «шнур» – ділянка, яку за повний літній день можна зорати одним воловим плугом: «її довжина дорівнює 456 польських двадцяти чотирьох дюймових ліктів, а ширина – 38 ліктів» (ст. VIII). Незалежно від того, чи то шнур орної землі, пасовиська, сіножаті або пустки, їх «такса» встановлювалася в розмірі 1 срібного російського рубля і 4 копійки єє(ст. XI). Апогеєм документа, безперечно, є стаття IX. Саме вона позбавляє селян залежності від поміщика, тобто відмінює панщину. Водночас кожен член Громади зобов'язаний «відбувати повинності, які потрібні для користі громади, спільних робіт та інших сусідських послуг».

Стаття X анулює взаємні претензії між сторонами, якщо панщина недовиконана чи перевиконана без права на компенсацію з обох сторін.

У ст. XII-XIII окреслено чотири економії або громади селян, що будуть суб'єктами у стосунках із землевласником І.Мархоцьким: 1/ Мисліборська, до якої входять жителі сіл Мислібори, Заріччя, Городище і Катеринівка; 2/ Антонівська з мешканцями Антонівки і Кружковець; 3/ Отроківська з селами Отроків, Притулія, Тимків, Старики, Хапанівка; 4/ Побіянська (з селами Побійна, Побіянка, Сивороги, Ластенія, Остоя). В залежності від кількості землеробів перша взяла в оренду 700 шнурів землі, друга – 1000, третя – 2000, четверта 3337 шнурів. Відповідно, орендна плата складала: 728, 1040, 2080 та 3470 срібних російських рублів.

Водночас в документі було передбачено деякі посильні громадам натуральні і грошові податки, як то передача для потреб економії каплунів, курок, яєць, мотків ниток, грошової плати замість сторожування, дорожнього податку та перевезення дров з лісу. Цією ж статтею зауважено, що пасічники «дають під час збору меду бджолину десятину – десятий повний і відбірний борт, а за відсутності десятого – по 4 копійки з кожного». Ст. XIV повідомляє про ткачів, які у зв'язку з тим, що займаються «ткацьким ремеслом вільно і без будь-якої перешкоди», повинні щорічно виробити з панської основи 50 аршин полотна (півсоток) і віддати до економії. Окрім цього господарі погодилися під час сінокосу і жнив жертвувати Дідичам для збору сіна та збіжжя з ланів, «з кожної халупи... по 12

літніх днів, стаючи з необхідним реманентом від сходу до заходу сонця», а також зауважено, що при оплаті чиншу «з кожного квитанційного злогого один мідний грóш жертвуєм» на поліцейських управників, які забезпечують порядок в економія. Втім, згідно ст. XIII громади отримали заодно і можливість замість натури оплатити податі «за такою: один каплун – 20 грóшей, одна курка – 15 грóшей, одне яйце – 2 грóша, один моток – 1 срібний злотий і 15 грóшей, фура деревини – 2 срібних злотих». Вартість однієї боргні з медом складала 2 срібних російських рублі. Зауважимо, що більшість отриманих коштів І.Мархоцький вкладав у створену ним для потреб мешканців «Миньковецької держави» соціальну інфраструктуру – лікарню, аптеку, сиротинець, будинок для інвалідів, проведення обжинок та інших велелюдних свят, підтримку похоронної служби.

На початку ст. XIX сторони підсумовують, що Дідичу та його економам «при необхідності, дозволяється найняти робітника за готові гроші». Підписанти погодилися, що «якби сам Дідич виразно заявив на письмі про потреби в Робітниках для збору збіжжя, обмолоту, доставки фурами проданого збіжжя до визначеного місця, але не далі 8 миль, тоді найманому для жнив робітнику натурою кожен сьомий сніп пшениці, жита – п'ятий, ярових – четвертий; робітнику, зайнятому перевезенням снопів Дідича на тік, належних снопів або від зібраної копиці озимої – по одному злотому, від ярових – по 20 грóшей, а за перевезення збіжжя і сіна впродовж дня – 20 грóшей, за день ручної роботи від сходу до заходу сонця – по 20 грóшей, за вимолот копиці озимої і півтори копиці ярової – не менше 20 грóшей, але не більше 1 зл., підвода, запряжена парою, без вантажу, за милю – 20 грóшей, а з вантажем, пропорційним підводі, кількості і сили худоби з травою, фуражем і витратами робітника, за пару волів або коней – по 24 грóша за одну милю, довжиною 10 російських верст; за підводи, які повертаються без вантажу, оплати не передбачено».

Дії землеробів у випадках природних стихій окреслено у ст. XX. У ст. XXI подано перелік добровільних громадських робіт з 14 пунктів.

Ст. XXII граф відстояв своє право на ліси, сади, ставки і озерця. Втім селяни могли вільно отримати дозвіл на збирання ягід, грибів, жолудів та рибальство, але були зобов'язані дотримуватися належного порядку в лісах та на водоймищах. Ст. XXIII підтверджено заборону вільного виробництва селянами пива, горілки, інших алкогольних напоїв, як і придбання таких поза пропінаційними магазинами та шинками, а також помол борошна у млинах за межами «Миньковецької держави». Щоб не допустити потрави посівів для випасання громадської худоби згідно ст. XXV відводяться пасовиська «на ґрунтах і луках». Для порушників передбачено штраф. Оскільки Закони Російської імперії, як будь-якої іншої держави, вимагали від підданих сплати податків, подушного, приймання на постій

та утримання військових, а заодно і відправлення сільських хлопців у рекрути, то громади згідно ст. XXVI ще раз підтверджували беззаперечне виконання ними цих урядових вимог. Ст. XXVII на громаду також покладалася відповідальність за запас збіжжя на випадок неврожаю, «його поповнення, зберігання, консервація, недопущення псування, облік (у снопах чи в зерні) від часу установа».

Зрозуміло, що у документі мали бути й санкції у випадку недотримання положень документу. Вони виписані у ст. XV-XVIII. У ст. XVI передбачено примусове стягнення з несумлінної, неретельної громади боргів (екзекуцією). «Якщо ж після вжитої екзекуції домінікальний податок не буде сплачено, – уточнено у ст. XVII, – тоді управник заборгованість стягуватиме за рахунок майна громад». Пропорційне розміру заборгованості майно вилучатиметься без жодних правових формальностей, таксуватися і продаватиметься з аукціону. «Подібна поведінка Громад означатиме, що вони негідні користуватися даром вольності», – наголошується в ст. XVIII. Тобто, це призводило б до розірвання конкретної угоди і повернення до панщини.

XXIX стаття «Законів землеробів» регламентує вирішення «конфліктів, суперечок, та справ, які потребують розгляду в суді». Згідно затвердженого у 1768 р. «Права народного» цим займатиметься «Юстиціаріум Домінії Миньковецької», членів котрого обирають щороку. «При невдоволенні його вироком, сторони можуть звертатись до Адміністративного суду, будь-яке рішення якого сторони зобов'язані прийняти і виконати». Фактично, цією статтею надавалося потенційне право позиватися і безпосередньо до Графа Мархоцького! Очевидно, він був першим з поміщиків України, хто без боязні пішов на таке. Втім, прості люди не мали чого судитися зі своїм Дідичем, адже він виконував обіцяне і не ображав їх. Навпаки: заборонив називати їх хлопам, холопами, бидлом та іншими образливими словами, вважав, що людину, яка оступилася, треба перевиховувати, тому вердикти судів громад були відносно м'якими і зводилися до примусових робіт на місцевих промислових підприємствах. Адміністративних «рецидивістів» відправляли пасти худобу у Понтійських володіннях Мархоцьких – «Графстві Руфіполіс» у передмісті Одеси. А згодом багато хто з них ставали міськими жителями.

Заодно, І.Мархоцький дуже жорстко ставився до тих, хто вчинив кримінальний злочин. У тій же ст. XXIX наголошено, що якщо ж одна або кілька людей «вчинили провини, за які передбачається смертна кара чи інша кримінальна відповідальність, то такі злочинці попадають під юрисдикцію держави», тобто, Російської імперії.

Щоб правопорушень чи злочинів та інших проблем не було, ст. XXIV регламентовано, яких заходів мають вживати громади і окремі селяни за-

для власного добра, безпеки і спокою та наголошено, що «до Зверхників, що за тим усім пильнують, маємо ставитись сумирно, а приписи подібні виконувати щиро». А у ст. XXVIII окремо зауважено про повагу до «панів наших, які мають титул Дідичів і Поміщиків, їхніх Вдів і Дітей» і уточнено, «котрих так само маємо шанувати, як Діти своїх Батька й Матір».

Останнім пунктом угоди стала ст. XXX – про головне землеробське свято, яке громади, Дідич і всі інші мешканці «Миньковецької держави» задля «висловлення подяки БОГУ за дари, отримані від Його Найвищого Промислу відзначатимуть щороку 15 серпня, з вільним перенесенням на інший день, якщо слота чи інший непередбачений випадок стане на заваді». «Того дня ми, дружини наші, діти однієї й другої статі, з усім Рільничим реманентом, плугами, тяглом та іншими речами, які підкреслюють радість, з усією бучністю жваво збираємось і всю ту Церемонію, згідно з установленим порядком, проводимо», – уточнено у документі [9, с.13-29].

У заключній частині підписанти наголосили: «Ця Угода із 30 статей та обумовлені ними добровільно прийняті обов'язки, що на вічні часи приймаються, ніколи самовільно відмінені бути не можуть, як і добровільно прийняті умови та пов'язані з ними повинності» [10, с.29-30]. Такий крок був досить не простим і для самого І.Мархоцького, як людини слова. Однак він підписав Угоду, а згодом ввів окремим розділом у свій заповіт обов'язок сина-спадкоємця дотримуватися її після смерті батька-ініціатора.

Таких привілеїв на той час не мало жодне українське село. Проте своє слово у оцивілізованні стосунків між поміщиком та його кріпаками вже готувався сказати А.Грохольський. Саме він – володар маєтку Терешки Старокостянтинівського повіту Волинської губернії – особливо виділявся прогресивними поглядами серед землевласників Волині на початку XIX століття і услід за Ігнацієм Мархоцьким запровадив у своїх володіннях відчутні аграрні зміни. І якби не передчасна смерть, очевидно, досягнув би не менше, ніж його миньковецький однодумець.

Антоній Грохольський народився 7 липня 1767 р. у Терешках. Його батьком був знаним у Речі Посполитій державний, політичний і військовий діяч Францішек Грохольський: дієвий сеймовий посол, підкоморій королівський, що успішно вирішував у суді земельні суперечки, наполегливий учасник Торговицької конфедерації. Матір'ю була Гелена Юстина Божинець-Лешницька [11, с.150-152]. 19-річним Антоній пішов на службу до польського війська і всього через три роки – у 1789 р. став ротмістром національної кавалерії. 1790 р. А.Грохольського нагородили орденом св. Станіслава.

В скрутні для Польщі часи 1792 р. А.Грохольського призначили комісаром, а невдовзі – головою цивільно-військової комісії порядку Брацлавського воєводства. Молодий керівник дуже ретельно виконував покладені

на нього обов'язки, гуртував загони магнатської міліції, енергійно збирав важливі спорядження та провіант для армії племінника короля Польщі Станіслава Августа Понятовського – Юзефа, котрого 1791 р. призначили командувачем польськими військами в Україні. (До речі, під час російсько-польської війни 1792 р. останній командував корпусом польської армії і 18 червня 1792 р. переміг російський корпус в битві під Зеленцями) [12].

Деякі дослідники стверджують, що за сумлінність, наполегливість та професіоналізм король тоді ж нагородив А.Грохольського найвищою нагородою Польщі орденом Білого Орла [13; 14, с.152].

Коли польську державу остаточно розділили між Росією, Пруссією та Австрією перспективному командирі довелося залишити військову службу. Проте нова влада, знаючи про його організаторські здібності, у 1796 р. посприяла обранню відставного генерал-майора на посаду предводителя дворянства Брацлавського намісництва. А.Грохольський керував становими справами місцевої шляхти до розформування намісництва згідно рішення імператора Павла I на початку 1797 р.

Виконавши свою місію, А.Грохольський врешті подався у Південно-Східну Волинь в рідні Терешки. Як дієву, неспокійної вдачі людину, графа і на Старокостянтинівщині не залишили у спокої. Його одразу ж по поверненню рекомендували і обрали маршалком місцевої шляхти. Цю посаду він займав декілька років підряд, аж поки остаточно не присвятив себе впровадженню дієвих перетворень у взаємовідносинах між ним та підлеглими селянами.

А.Урбанський та В.Павлюк тісно пов'язують реформи А.Грохольського та І.Мархоцького, про що безпосередньо вказують у своїх дослідженнях [15, с. 55-56; 16, с.46]. Проте вони не повідомляють подробиць і перш за все, чи контактували між собою реформатори, адже багато з того, що запровадив у себе володар Терешок, було ідентичним миньковецькому.

Члени філії Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І.Огієнка – «Центру Мархоцькознавства» активно займаються пошуками нових свідчень про діяльність І.Мархоцького та його однодумців, однак поки що не знайшли жодного письмового підтвердження їхнього особисто знайомства. Втім, ми схильні стверджувати, що А.Грохольський та І.Мархоцький могли тісно знатися.

На нашу думку, для цього вони мали не одну потенційну можливість. Найбільш вірогіднішою з них ми вважаємо версію, що їх могли звести на у 1791-1793 рр. спільні інтереси як комісарів цивільно-військових комісій, відповідно, сусідніх Брацлавського та Подільського воєводства. А.Грохольський та І.Мархоцький одночасно були призначені на ці поса-

ди і вирішували однакові питання. До того ж території їхньої компетенції споконвіків мали одні проблеми. По-друге, комісар А.Грохольський міг бути безпосередньо у Миньківцях, які розташовані на одному зі шляхів із Вінниці до Кам'янця-Подільського, і заночувати у свого колеги І.Мархоцького. Третім місцем, де найімовірніше могли зустрітися майбутні реформатори, був з'їзд шляхти у Дубно в січні 1793 р.

Інша справа, що на той час опосередковане відношення до аграрних питань мав лише І.Мархоцький, бо лише кілька років перед тим отримав у спадок Миньковецький ключ, втім господарчими аспектами, фактично, змушена була займатися його дружина Єва Руффо. А.Грохольський, у свою чергу, чесно служив Вітчизні в скрутні роки її буремної біографії. І лише втрата державних посад в результаті другого поділу Польщі та подальшої анексії Подільського і Брацлавського воєводств Російською імперією наприкінці 1793 р., примусила їх покинути звичну справу і шукати нові шляхи для використання своєї творчої енергії. Старший віком І.Мархоцький одразу ж знайшов до чого докладати свої зусилля, перебравши від дружини важелі керівництва у землеволодінні, яке назвав «Миньковецько державою».

27-річний А.Грохольський також за логікою речей мав би переїхати на периферію – до Терешок, адже маєток залишився без належного нагляду, бо у листопаді 1792 р. помер його батько. Однак, швидше всього, він залишився у головному місті Брацлавського намісництва Вінниці чи приміській резиденції Грохольських Вороновиці, бо навряд би його за іншої ситуації через півтора року обрали б маршалком шляхти. Щоправда, підфортунило йому ненадовго – до вищезгаданого рішення імператора Павла І. Відтак волинянин вирішив остаточно присвятити себе аграрній галузі.

Поки А.Грохольський три роки продовжував тішити своєю присутністю Вінницю (через молодість він полюбляв світські раути і бали), а згодом набирався досвіду поміщика-господарника, І.Мархоцький встиг зробити перший вагомий крок.

Сучасники запам'ятали, що у приватному житті молодий граф був мудрим господарем, що розумів потреби тогочасного села: пропагував садіння плодкових дерев на садибах селян, широке впровадження бджолярства, турбувався про стан доріг, мостів, дбав про добробут селян, і врешті вирішив взаємовигідно врегулювати економічні стосунки між селом і його маєтком у с.Терешки під Старокостянтиновом [17, с.55-56]. Крім того, А.Грохольський налагодив медичне обслуговування селянських родин, протипожежну безпеку в селі та належне зберігання сільськогосподарської продукції громади, зокрема, насіннєвого фонду. 27 березня (10 квітня) 1805 р. граф оприлюднив «Статут для хліборобів». Еталоном для нього могли служити миньковецькі «Закони землеробів», адже відомо, що

І.Мархоцький опублікував їх окремою брошурою у своїй друкарні та розіслав всім землеволодарям Поділля, а також знайомим з інших губерній.

Текст «Статуту для хліборобів», на жаль, не зберігся, тому не маємо як зробити його детальний аналіз. З праць попередників відомо, що цей документ складався із дев'яти розділів і обумовлював умови та етапи звільнення селян від кріпацтва. Перш за все – заборону безоплатних обов'язкових робіт у маєтку: так званої «дармовизни», а саме з цього розпочалася реформа 1795 р. у Миньківцях.

На випробовування новинки відводилося три роки. Та доля внесла свої корективи і сталося по-іншому. «...Якби цей експеримент набув позитивного значення, мало відбутися надання привілеїв селянам на право спадковості землі і будівель... – підрезюмував сучасний дослідник В.Павлюк, – однак у 1808 році Антоній Грохольський помер і його реформаторські ідеї залишилися нереалізованими» [18, с.43-50].

Таким чином, волинянин А.Грохольський (1767-1808) та подолянин І.Мархоцький (1749-1827), які на наше переконання, були знайомими між собою, і можливо, спільно обговорювали безпосередні нюанси реформ у своїх маєтках, зробили відчутний внесок у кардинальні зміни в аграрній сфері України початку ХІХ ст. Проте їхні нововведення не набули широкого впровадження в аграрній сфері України на початку ХІХ ст. Сусідів-поміщиків цілком влаштовували традиційні методи ведення господарювання та взаємовідносини між знаттю і простим людом. Більше того, молодший брат реформатора А.Грохольського Ян Непомуцен, якому дісталися після бездітного графа у спадок Терешки, не продовжував експерименту, а повернув село до звичного кріпосництва. Тому навіть російські історики змушені визнати: «Как и другие указы первых лет царствования Александра I, направленные на смягчение крепостного права и попытку решения аграрно-крестьянского вопроса (Указ від 20 грудня 1803 р. «Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключении условий на обоюдном согласии основанных» – О.Г., В.З.) оказался мало результативным. В разряд вольных хлебопашцев до 1858 г. выкупилось только 1,5% частновладельческих крестьян (152 тыс. душ), так как у основной массы крестьянства не было достаточных средств для выплаты выкупа (составлял 100 руб. серебром), а помещики не желали предоставлять свободу крестьянам даже за выкуп» [19, с.526].

З українських реформаторів молодшого покоління, послідовників І.Мархоцького та А.Грохольського, що вирішили радикально змінити долю кріпаків, історія зберегла для нас ім'я князя Романа Сангушка (1800-1881) – сина знаного волинського землеволодаря і голови волинських дворян Євстафія Герасимовича Сангушка. Як і графи І.Мархоцький та А.Грохольський, цей обдарований від природи, талановитий та дієвий чо-

ловік випереджав інших своїх сучасників у реформуванні своїх володінь та життя селян, якими володіли.

Дослідники XIX-XX століть неодноразово зверталися до постаті видатного славутичанина Романа Сангушка [20], вагомий пласт документів про нього зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [21], а найбільше зробив для пропаганди його діяльності директор Центрального державного архіву зарубіжної українки В.Берковський [22]. За версією його статті в інтернет-ресурсі http://www.osvita-plaza.in.ua/publ/roman_stanislav_adam/490-1-0-61020, Роман-Станіслав Адам Сангушко народився в містечку Антоніни 6 травня 1800 р. Був сином видатного польського воєначальника князя Євстахія Еразма Сангушка [23]. Закінчив Берлінський університет. В 1820-23 рр. служив у лейб-гвардії Кавалергардському Її Величності полку, після чого звільнився зі служби за станом здоров'я в чині корнета і став адмініструвати родинними маєтками на Волині. 1830 р. відкрив у Славуті та с.Білогородка (тепер Ізяславського району Хмельницької області) акціонерний банк.

Р.Сангушко був серед активних учасників та керівників польського повстання 1830-1831 рр. у складі корпусу генерала Сераковського, за що нагороджений золотим орденом «Virtuti Militari» (25 травня 1831 р.). Потрапивши в російський полон, гордо відповів ворогам, що воює «за переконання». Пізніше ці слова були внесені в девіз герба князів Сангушків. Микола I власноручним наказом позбавив Р.Сангушка дворянського титулу і відправив на заслання у Тобольськ, куди арештант добирався пішки. 16 квітня 1832 р. заслання замінили військовою службою.

3 травня по жовтень 1832 р. екс-князь служив рядовим 1-го Сибірського лінійного батальйону. 22 жовтня 1834 р. його перевели до Тенгінського піхотного полку на Баталпашинську ділянку Кубанської лінії. Однак і тут Р.Сангушка ніщо не зломало. Він мріяв про свободу свого народу поневоленого царями Росії, тому входив до тасмного товариства братів Бестужевих, Одоєвського, Корніловича, Черкасова.

Генерал-майор Засс та генерал-лейтенант Малиновський, зважаючи на стан здоров'я Р.Сангушка і виняткову хоробрість у боях, звернулися в лютому 1836 р. з рапортом до Миколи I із проханням про його помилування. Однак цар відмовив, а натомість, ніби у насмішку, надав бунтівнику чин прапорщика. Хворий новоспечений молодший офіцер у боях із кавказькими горцями протягом 1834-38 рр. був двічі поранений. А після переведення (27 вересня 1837 р.) до 1-го Кавказького лінійного полку 21 лютого 1838 р. навіть нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ступеня. Лише 9 квітня 1841 р. імператор змиловився над орденоносцем – звільнив із військової служби в чині підпоручика, але при цьому не відпустив додому, а перевів на посаду провінційного секретаря при московському губернсько-

му статистичному відділі. Невдовзі Р.Сангушко, впавши з коня, втратив слух. У Славути Р.Сангушко зумів перебратися аж 1845 р., де вміло господарював до смерті 26 березня 1881 р. (Під амністією потрапив лише 1857 р. і навіть зумів повернути собі князівський титул.)

Його вважають послідовником так званої волинської економічної школи, бо був одним з ініціаторів-засновників Київського приватного комерційного банку, побудував у своїх маєтках 5 піско-цукрових, 1 рафінадно-цукровий, чавуноливарний та сталеплавильний заводи, завод сухої хімічної дистиляції смоли. 1848-49 рр. славутчанин розробив план раціонального використання лісових угідь за австрійською системою, впроваджував вигідні новинки він і в сільське господарство.

Чималим здобутком Р.Сангушка є те, що 1847 р. він ліквідував у своїх маєтках панщину, замінивши її грошовим чиншем, поділивши при цьому задля більш раціонального управління свої маєтки між трьома економічними адміністраціями: славутська (центральна), що об'єднувала 14 фільварків, білгородська – 26 фільварків та ізяславська з 21 фільварком. Як людина, яка добре орієнтувалася у підводних течіях тогочасного суспільства, вміла ретельно рахувати гроші, будучи високоосвіченим економістом і, капіталістом, Р.Сангушко вчинив досить вдало і позбавив себе проблем з підлеглими селянами, давши їм значно більшу свободу, ніж мали представники селянського стану в сусідніх маєтках. За що заслужив їхню повагу та непорушний авторитет. Зауважимо, що до офіційної відміни кріпосного права в Росії Олександром II залишалося 14 років.

Життя таких сміливих і прогресивних людей як В.Дзедушицький, І.Мархоцький, А.Грохольський та Р.Сангушко – достойний приклад того, як незважаючи на супротив ретроградів, на територію Поділля та Південно-Східної Волині проникали європейські цінності і розхитували основи традицій, що морально вичерпали себе. Це дуже актуально на даному етапі існування незалежної України, яка зможе вийти в сім'ю європейських народів лише за умови кардинальних реформ.

Джерела і література:

1. Dubieckie Maryan. Przymierze dziedzica z poddanymi rolnikami// Archiwum do dziejow literatury i oswiaty w Polsce. – Krakow, 1914. – S.1-32.

2. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – С. 166.

3. Антоній Юзеф Ролле. Граф Редукс. Переклад з польської В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С.31.

4. Там саме, с.32.

5. Там саме, с.33.

6. Полное собрание Законов Российской империи с 1649 года. Том

XXVI. 1800-1801.– СПб, 1830. – С. 822-823.

7. Полное собрание Законов Российской империи с 1649 года. Том XXVII. 1802-1803. – СПб, 1830. – С. 461-467.

8. Там саме, с. 463.

9. Закони землеробів / Переклад з польської П. Даниляка // Наукові записки Центру мархоцькознавства. – Т. 2. – Івано-Франківськ, 2010.– С. 13-29.

10. Там саме, с. 29-30.

11. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – С. 150-152.

12. Grocholski Antoni (1767–1808)/Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Kraków- Warszawa: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. – Tom VIII/4. – Zeszyt 39. – S. 584.

13. Наполеон и революция. <http://impereur.blogspot.com/2011/09/antoni-grocholski-1767-1808.html>

14. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – С.152.

15. Tereszki//Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – S.55-56;

16. Павлюк В. Стан магнатських господарств Волині в I половині XIX ст.// Наукові записки. – Т. I. – Ч. II. – Острог, 1998.– С. 46.

17. Urbański A. Tereszki Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – S.55-56.

18. Павлюк В. Стан магнатських господарств Волині в I половині XIX ст.// Наукові записки. – Т. I. – Ч. II. – Острог, 1998.– С. 43-50.

19. Орлов А.С., Георгиева Н.Г., Георгиев В.А. Исторический словарь. 2-е изд. – М., 2012. – С.526.

20. Сборник биографий кавалергардов 1801-1826: По случаю столетнего юбилея Кавалергардского Ее Величества Государыни императрицы Марии Федоровны полка. – СПб, 1906.

21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442, оп. 246, спр. 23; оп. 770, спр. 25; оп. 788, спр. 101; оп. 789, спр. 390; оп. 807, спр. 68, 246.

22. Берковський В. Студії з історії Славутчини. К., 2008; Берковський В. <http://h.ua/story/313048/#ixzz33NmRE17J>.

23. Берковський В. http://www.osvita-plaza.in.ua/publ/roman_stanislaw_adam/490-1-0-61020.

**“ДО ОСНОВАНЬА, А ЗАТЕМ... - ?” СТАН ПАМ’ЯТОК
АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ
У М. ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ.
ПІДСУМКИ ГРОМАДСЬКОГО МОНІТОРИНГУ**

Предмети старовини, антикваріат збирають у колекції, які мають і історичну, і художню, і матеріальну цінність, котра перевищує звичайну «балансову вартість» цих об’єктів. Цим займаються колекціонери, цим займаються музеї, депозитарії. Пам’ятки архітектури становлять для міста саме таку колекцію предметів старовини – надзвичайно цінну, надзвичайно високовартісну.

Колекціонувати будинки та споруди – справа дуже дорога, її не може собі дозволити окремих приватний колекціонер (хіба що олігарх), але її може собі дозволити місто, територіальна громада. Саме для цього й було складено перелік пам’яток архітектури, тобто фахівцями були визначені об’єкти, які являють місцеву цінність. А далі громада у особі міської ради була вправі вирішити: «Ось це нам потрібно зберегти, це – зберегти не можемо, його віддаємо у приватні руки, а кошти направляємо на підтримання іншої частини колекції» – і так далі. І затвердити рішенням міської ради перелік пам’яток архітектури та містобудування місцевого значення.

На той час, коли такий перелік наукових пропозицій складався (1993 рік) практично всі ці об’єкти знаходилися в руках громади – і вона була вправі вирішити, що у архітектурній колекції залишити, а чим з далекоглядністю розпорядитися.

Як це не видається дивним – але сьогодні, через два десятиліття, пам’ятки архітектури та містобудування у місті Хмельницькому водночас і існують, і ні. Існує опублікований Хмельницьким міським управлінням культури і туризму “Перелік пам’яток та об’єктів місцевого значення культурної спадщини міста Хмельницького, які знаходяться на обліку станом на 1.01.2012 року” [1], у якому вказано 125 об’єктів архітектури та містобудування міста Хмельницького, внесених туди на підставі Рішення Хмельницької міської Ради народних депутатів від 20 квітня 1995 р. № 8 [2] і Наказу управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15.09.2010 № 242 [3]. Однак, вказане рішення міської ради було прийняте з розпливчастим формулюванням: перераховані у ньому 58 будинків та споруд визнано не пам’ятками місцевого значення, як то мало би бути — а лише такими, що мають архітектурну цінність. Рішення ж про

затвердження переліку пам'яток місцевого значення Хмельницькою міською радою не прийнято досі (тобто впродовж 19 років), і це дає підстави формально заперечувати їх охоронний статус.

Втім, з точки зору охорони національного культурного надбання, об'єкти культурної спадщини існують та цінуються незалежно від того, внесені вони формально до переліків та реєстрів чи ні – і завдання пам'яткоохоронців полягає саме в тому, щоб більше й більше таких об'єктів попало під охорону закону.

У якому ж реальному стані знаходяться архітектурні пам'ятки міської старожитності, було з'ясовано групою аматорів міської історії, які провели моніторинг реального стану об'єктів із названого вище списку, опублікованого міським управлінням культури і туризму. Підсумки виявилися сумними. Залишки історичної забудови старого Проскурова, яка була майже знищена містобудівним азартом “добрих господарників” у 1960-1980-ті роки, сьогодні також зазнає непоправних, а головне невинуватених втрат.

Передусім згадаємо, яким чином складалося архітектурне обличчя міста Хмельницького. Навіть із помітної малочисельності давніх міських споруд ми “читаємо” інформацію про давній Проскурів: так, на початку XIX ст. у містечку було 487 будинків, із яких лише один кам'яний, крамниця — 68 дерев'яних та 7 кам'яних, млинів 2, греко-російська церква, католицька каплиця та 2 єврейські школи [4, с. 25].

Звідси зрозуміло, чому той, порівняно недавній історичний період не залишив від Проскурова архітектурних пам'яток, а єдиною містобудівною спадщиною того часу є магістральні вулиці, що й сьогодні проходять там само, де вони пролягали і 100, і 200, і 300 років тому. Далі була пожежа 1822 року, що майже повністю знищила всі дерев'яні споруди Проскурова [4, с. 26].

Одним з наслідків тієї пожежі була побудова церкви Різдва Пресв. Богородиці, яка на сьогоднішній день є найдавнішою (1837 р.) пам'яткою архітектури міста Хмельницького [1, п. 1] На сьогоднішній день вона як пам'ятка є у доброму стані збереження, частково збережена, частково відбудована, хоча й пережила довгі періоди закриття, і мала усі шанси загинути.

Загалом же історико-архітектурне середовище міста Хмельницького до 1970-х років головним чином визначали будівлі, споруджені на межі XIX-XX ст. із значним внеском до- та повоєнної архітектури середини XX ст. При тому центральна частина міста, головним чином навколо центральної вулиці, могла б являти чудовий маленький заповідник провінційного втілення стилю модерн. Особливо цікавою, характерною рисою для міського середовища Проскурова був так званий “цегляний стиль” [5, с. 371-373]. Яскравими і найкраще збереженими зразками таких пам'яток є будівлі реального училища в ім'я цесаревича Олексія [1, п. 3] (нині приміщення Хмельницької міської ради), Південно-Російського промислового банку

[1, п.18] (нині приміщення Хмельницького обласного художнього музею), двокласного міського народного училища (нині Хмельницький обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді) і низка інших — як правило тих, що повністю знаходяться у власності або користуванні установ і організацій.

Якби свого часу керівникам міського господарства вистачило далекоглядності ще й зберегти недоторканими хоча б два квартали головної вулиці, сьогодні б у Хмельницькому мали цікавий об'єкт, справжню міську родзинку. На превеликий жаль, дещо із цих будинків зруйноване, дещо перебудоване із знищенням зовнішнього вигляду у 1960/70-ті роки, а решта поступово продовжує гинути у якості пам'яток сьогодні, будучи беззахисними перед містобудівними тенденціями та господарською сверблячкою власників.

Так, будинок купця Барака [1, п. 9] був включений до переліку архітектурних об'єктів вже тоді, коли був у процесі капітальної реконструкції і добудови повністю позбавлений усього оздоблення. Те ж спіткало і сусідній з ним прибутковий будинок Зільбермана [1, п. 9]. Але у перелік об'єктів архітектури та містобудування вони, хоч і в такому убогому вигляді, але увійшли.

Щоб показати, як багато в процесі радянського будівництва втратило місто Хмельницький, у якому навіть від керівників галузі культури чути нарікання на “відсутність пам'яток”, поглянемо на будинок, який було реконструйовано наприкінці 1960-х років відповідно до пріоритетів народного господарства – будинок кінця XIX ст., у якому з 1959 року розміщувалося Хмельницьке медичне училище [6, с. 72]. У ході реконструкції цей двоповерховий будиночок було “упаковано” в середину чотириповерхового учбового корпусу, облицьованого плиткою за радянським поглядом на естетику.

Втім, наскільки й сьогодні, під захистом законодавства, ця охорона законів нині є примарною – свідчить приклад наступного об'єкту: магазину канцтоварів Яцимірської [1, п.12; 8, с. 12], який на момент прийняття рішення міськради був ще магазином, але від якого на сьогодні лишилася тільки фасадна стіна.

Загальною хворобою будинків-пам'яток є стан фасадів їхніх перших поверхів. І йдеться навіть не про поцяцькованість рекламою і вивісками, що загулили собою усі можливі поверхні, а про так звані “косметичні ремонти” з застосуванням керамічної плитки, будівельних сумішей і фарб, які спотворюють зовнішній вигляд пам'яток. Про фасади з сантехнічної плитки гірко, але влучно сказав секретар Хмельницької міської ради Михайло Василюшин: “Це туалети навиворіт”. А стара мешканка Хмельницького колись просто на вулиці підійшла і сказала: “Подивіться на те, що зробили з першими поверхами. Тепер ці старовинні будинки – наче голова без тіла...”

Окремі приклади таких “покрашень”: Проскурівська, 69 [1, п.23], Про-

скурівська, 17 [1, п.15], Проскурівська, 33 [1, п.16; 8, с. 27], Подільська, 63 [1, п.42] і багато інших об'єктів. Найяскравішим прикладом такої “жертви ремонту” є магазин купецької родини Журавльових [1, п. 11; 8, с. 14]. Останнім штрихом псування цього зразка цегляного будівництва було затинькування чудової кладки гіпсовою будівельною сумішшю з подальшим фарбуванням у жовтогарячий колір. Власник мотивував це тим, що старовинна цегла нібито лущиться від часу. Насправді ж стійкість давньої цегли можна порівняти із сучасною цеглою мансарди, надбудованої над цим будинком на межі 2000-х років: кладка 100-річної давнини неушкоджена, а сучасна — у край поганому стані, хоч простояла трохи більше 10 років. Ще коли цей псевдоремонт тривав, представники громадськості зверталися до міської влади, щоб його зупинити, випадок отримав висвітлення у ЗМІ, але псування пам'ятки залишилося без наслідків.

Біда проскурівського “цегляного стилю” – це пінопласт, яким нині масово утеплюють будівлі. Будинок на вул. Кам'янецькій, 66 [1, п. 101] піддано реконструкції, в тому числі утепленню пінопластом таким чином, що він втратив усі риси архітектурної пам'ятки. Ситуація неоднозначна: з одного боку, у підсумку реконструкції отримано досить пристойний офісний будинок, а з іншого – пам'ятку знищено як пам'ятку. До того ж дозвіл на реконструкцію без збереження хоча б зовнішнього вигляду було видано вже тоді, коли споруда знаходилася під охороною у статусі нововиявленої пам'ятки, тобто з порушенням закону з боку тих організацій, які мали б виконання пам'яткоохоронного законодавства забезпечити.

Коли готувалася ця публікація, стався ще один випадок, коли мало не було втрачено пам'ятку архітектури, що знаходиться під охороною як нововиявлена. Учасниками групи, яка проводила фотомоніторинг стану пам'яток, було виявлено активне ведення робіт по утепленню пінопластом зразка цегляної архітектури – будинку по вул. Грушевського, 97/1 [1, п. 83]. Його фасад вже був майже зашитий пінопластом, а частину цегляного декору збито. Завдяки втручання громадськості та обласних фахівців роботи було зупинено – і добре, що керівництво Державної міграційної служби, один з підрозділів якого користується пам'яткою, з розумінням поставилося до ситуації. Адже проблема – не стільки у користувачеві, скільки у тому, що до нього не було доведено інформацію про статус пам'ятки, не говорячи вже про охоронну угоду чи розміщення охоронних знаків. Через це замість ремонту тепер має постати питання про реставрацію понівеченого об'єкту.

Окремою і досить абсурдною є ситуація з будівлею кінотеатру ім. Шевченка, який внесено до переліку об'єктів архітектури та містобудування чомусь під назвою “будинок, вул. Проскурівська, 40” [1, п. 32]. У 2012 році на замовлення Хмельницького міського управління культури і туризму було бюджетним коштом виготовлено ескізний проект рекон-

струкції цієї споруди і неодноразово оголошувався конкурс інвесторів для проведення цієї реконструкції. Хоча саме управління культури мало б звернути увагу, що згідно ст. 27 Закону України “Про охорону культурної спадщини” [7] для пам’ятки, якій загрожує пошкодження, можливими є консервація, реставрація, ремонт, пристосування — але ніяк не реконструкція. І перед тим, як виготовляти такий проект, необхідно принаймні з’ясувати пам’яткоохоронний статус цього об’єкту, якщо щодо нього виникають сумніви.

Кілька об’єктів, що продовжують числитися як нововиявлені у переліку пам’яток містобудування та архітектури, насправді безповоротно втрачено. Так, на місці знесеного будинку музичної школи [1, п. 24] вже кілька років як побудовано торговий центр. Одноповерховий цегляний особняк кінця XIX століття) на вулиці Театральній, 64 [1, п. 5] 10 років як зник під багатоповерховим житловим будинком.

Одна сторона провулку Володимирського у складі шести однакових будинків-котеджів №№ 2, 4, 6, 8, 10, 12 внесена до переліку як цілісна пам’ятка містобудування [1, п. 8]. Але через реконструкції, здійснені власниками, провулок втратив первісний регулярний вигляд. Два котеджі (третина пам’ятки) кілька років тому знесено, і на цьому місці побудовано приватний маєток.

Всупереч охоронному статусу нововиявленої пам’ятки, у 2012 році було знесено будинок по вул. Соборній, 12 [1, п. 39]. Будинок, цікавий тим, що був “близнюком” готелю “Петербурзький” (Проскурівська, 33), багато років перебував у аварійному стані і приймати радикальні рішення вочевидь було необхідно. Але те, що він досі продовжує номінально перебувати серед пам’яток, каже про те, що доля пам’ятки вирішувалася безконтрольно.

І вже абсолютним нонсенсом пам’яткоохоронної діяльності у м. Хмельницькому є об’єкт по вул. Володимирській, 2 [1, п. 36], який в переліку записаний як “споруда” без датування. Реально ж жодного об’єкту-пам’ятки, окрім трансформаторної підстанції та металевих гаражів, на цьому місці немає – при тому немає вже так давно, що навіть старші хмельничани губляться у згадках, що ж там могло раніше бути.

Підсумовуючи викладене вище, пам’ятки з переліку об’єктів архітектури та містобудування у м. Хмельницькому за станом їх збереження можна умовно розділити на три групи.

Перша – це ті, що знаходяться у доброму і порівняно доброму стані і не постраждали від реконструкцій, перебудов та ремонтів. Переважно це адміністративні будівлі, або будівлі, які знаходяться у користуванні державних і комунальних установ (за рідкісним винятком – у власності суб’єктів господарювання, які усвідомлюють культурне значення об’єктів, якими користуються).

Друга група – це об’єкти, зовнішній вигляд яких зазнав докорінних змін, і які у нинішньому вигляді не можуть бути представлені ані науковцям і краєзнавцям, ані відвідувачам як архітектурні пам’ятки. Це – переважно ті об’єкти, які були передані до приватної власності і власники яких, незважаючи на попередні нормативні документи міської та обласної влади, розпоряджалися ними на власний розсуд.

І третя група – це об’єкти, які до останнього часу існували на папері в опублікованому переліку [1], рахувалися у звітах про кількість пам’яток, але які насправді було знесено (деякі – близько 10 років тому!). Лише у 2014 році силами не міських посадовців, а відділу охорони пам’яток історії та культури у Хмельницькій області такі об’єкти-фантоми було виключено з переліку.

Але усі ці об’єкти об’єднує найголовніше: архітектурні споруди і першої, і другої груп у м. Хмельницькому ані трохи не застраховані від сумної долі третьої групи. Тобто вони не мають реальної охорони і у будь-який момент можуть бути пошкоджені або втрачені, про що свідчить огляд негативних рукотворних змін останнього десятиліття.

Часом сподіваються на те, що найбільш захищеними є архітектурні споруди, якими користуються державні або муніципальні установи. Почасти це дійсно так — через розуміння історично-культурного статусу (приклад – Олексіївське реальне училище, де зараз знаходиться Хмельницька міська рада та виконавчий комітет), почасти ж через звичайний брак бюджетних коштів на капітальні будівельні роботи. У ході громадських слухань щодо концепції розвитку Державного історико-культурного заповідника “Межибіж” (27.02.2013) головний архітектор “Укрзахідпроектреставрації” Остап Василина (м. Львів) влучно сказав: “Коли нема грошей – це не є погано: ми не маємо шансу зіпсувати у черговий раз”. Що користування державною установою жодним чином не захищає пам’ятку – свідчить згаданий вище приклад особняка на Грушевського, 97/1, пошкодженого через незнання.

Чому маємо таке ставлення до пам’яток? А чи може вчитель навчати читанню і письму, якщо він сам не знає грамоти? Чи може священник бути священником, якщо він сам не вірить в Бога? І чи можна відповідати за збереження історико-культурної спадщини, і водночас казати: “Ну, ось таке нам місто дісталось – без історії” (як це довелося чути у міському управлінні культури)? Павло Загребельний писав: “В голові треба мати музей... А то ми вже навідривали тих музеїв уже найбільше в світі, а в душі не затримується нічого” [9, с. 89] Якщо не маємо зв’язку із міською давниною у свідомості, якщо її поки ще не втрачені залишки цінуємо в нуль – то ося охорона чи то рухомої (музейної), чи то нерухомої спадщини буде залишатися формальною, але бездієвою оболонкою. І з неї, як з дря-

вого мішка, з кожним кроком щось випадає. Ця “нульова” оцінка історико-культурного спадку міста Хмельницького закономірно насаджуватиметься і поширюватиметься серед громади. Аж поки по дорозі не розтрусимо все, і одні будуть казати, що так воно і було, а інші — шукати у порохах, що ще з погубленого і потоптаного можна віднайти.

Причина такого нігілізму у пам’яткоохоронній роботі полягає у тому, що до оцінки результатів галузі культури (у віданні якої знаходиться охорона пам’яток) її хмельницькі міські керівники підходять з позиції масовості, “охоплення населення” елементами шоу, а відтак мають розуміння рухомої чи нерухомої пам’ятки – що це має бути щось незвичайне і надзвичайне, що приваблює відвідувачів, а унікальність розуміють як видовищність. Відтак, оцінюючи архітектурну цінність колишнього Проскурова, кажуть: “У Кам’янці-Подільському є фортеця, у Львові є пам’ятки, а Хмельницький такого не має...” При тому не розуміючи елементарної речі – що пам’ятка це є насамперед пам’ять, і наші пам’ятки, особливо пам’ятки архітектури і містобудування мають на меті не “вражати і приваблювати”, а зафіксувати і засвідчити, яким було наше місто в його історичній ретроспективі, дати можливість доторкнутися до нього таким як воно є (насамперед дослідникам, краєзнавцям, архітекторам). І вже наступне — не вражаючим, не сенсаційним, а таким, як воно було, дати його відчути мешканцям міста і нашим гостям. Саме з цієї метою й відбувається збереження, консервація пам’яток. Але нерозуміння цієї місії пам’яткоохоронної роботи призводить до того, що цінність наших реальних пам’яток зважається не за науковим змістом (історичним та містобудівним), а за тим, що вони можуть дати у плані “масовки”.

Що ж стосується нині існуючих, фактично беззахисних, пам’яток архітектури та містобудування міста Хмельницького, то складається враження, що позиція “офіційних” пам’яткоохоронців полягає в тому, щоб “коректувати”, тобто де факто скорочувати список пам’яток, вилучаючи з нього ті пам’ятки, які вже припинили своє існування, або після втручання сьогоднішніх власників втратили автентичність зовнішнього вигляд, технології будівництва, естетики того часу, до якого вони стосуються. Не враховується те, що навіть якщо об’єкт не внесено до Державного реєстру нерухомих пам’яток України, він від того не стає менш цінним, і завданням пам’яткоохоронців є такі об’єкти виявити і ввести під охорону закону, не скорочуючи, а навпаки доповнюючи їх перелік. Стосовно ж вилучення пам’яток з переліку пам’яткоохоронці мають не “коректувати” його, а з’ясувати, через чию діяльність чи бездіяльність стала можливою втрата тої чи іншої пам’ятки, з’ясувати розмір збитків, яких після цих змін зазнала територіальна громада і національне культурне надбання, а також з’ясування шляхів можливої компенсації цих збитків. І навіть у такому ре-

гресному вигляді, коли пам'ятки з переліку вилучаються через фактичну втрату, нині ніхто не згадує про те, щоб вносити до нього нові об'єкти – а такі у Хмельницькому є. Нововиявленою пам'яткою у Хмельницькому міг би бути, наприклад, пакгауз станції Хмельницький (зразок промислової архітектури 1910 р.) та інші споруди, які навіть порівняно з деякими позиціями існуючого переліку мають кращий стан збереження і могли б бути дійсно корисними для історії, культури, а також для морального виховання — якщо їх вдасться не втратити.

З того ж Павла Загребельного: “Часи змінюються, а з ними змінюємося ми самі. Чи ж навіки муруємо ми оселі? Чи навіки ставимо ми печаті?” [9, с. 118] — так, ніщо не збудоване навіки, бо навіть каміння не вічне, але щось треба й залишати, і витратити кошти і працю не тільки заради економічного ефекту, а й заради збереження пам'яті. Адже, якщо ми ставимося до прадідівського спадку по-більшовицьки “до основанья, а затем...”, то й ті, хто прийде у місто замість нас, і гадки не матимуть, хто такі були ми, як жили і що залишили по собі.

Джерела та література:

1. Перелік пам'яток та об'єктів місцевого значення культурної спадщини міста Хмельницького, які знаходяться на обліку станом на 1.01.2012 року [Електронний ресурс] / — Офіційний сайт Хмельницької міської ради та виконавчого комітету. [Цит. 2013. 20 травня]. — Режим доступу : http://www.khmelnytsky.com/zip/kultura_pamyatku.zip

2. Рішення Хмельницької міської Ради народних депутатів від 20 квітня 1995 р. № 8

3. Наказ управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15.09.2010 № 242

4. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Вид. друге, перероблене та доповнене. - Хмельницький, 2008. - 126 с.

5. Бурлака Т. А. Міська архітектура Проскурова — Хмельницького // Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали III науково-кращезнавчої конференції. - Хмельницький, 2011. - 646 с.

6. Город Хмельницький. [путівник / під ред. Ларіонова В.]. - Вінницьке обласне книжково-газетне видавництво, 1963. - 113 с.

7. Закон України “Про охорону культурної спадщини” [Електронний ресурс] / — Офіційний сайт Верховної Ради України. [Цит. 2013. 20 травня]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

8. Єсюнін С. М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. - Хмельницький, 2008. - 160 с.

9. Загребельний П. А. Вигнання з раю: Романи. — Рад. письменник, К., 1986. — 456 с.

РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ друг. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.

У статті зроблений огляд історії будівництва залізниць на території Поділля та Південно-Східної Волині (в межах теперішніх Вінницької та Хмельницької областей), зроблений акцент на створенні акціонерного товариства Подільської залізниці.

Ключові слова: залізничний транспорт, Південно-Західна залізниця, Подільська залізниця.

Реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. створили умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин. Каталізатором прискореного розвитку капіталізму в Подільській губернії стало будівництво залізниць, які за короткий час суттєво вплинули на розвиток міст і цілих районів Поділля, сприяли забезпеченню тісних економічних зв'язків з різними регіонами імперії та Західної Європи, піднесенню гуртової торгівлі та поштово-пасажи́рським перевезенням.

Значимо, що питання розвитку транспорту на Поділлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. неодноразово привертало увагу таких дослідників як С.Богатчук [1], А.Гуменюк [2], Ю.Хоптяр [13] та ін. Проте, згадані дослідники звертали увагу переважно на загальні питання процесу залізничного будівництва, отож дана тема залишається актуальною.

Перша залізниця в межах теперішньої України з'явилася в 1861 р. – стала до ладу лінія Перемишль – Львів, що з'єднала Галичину із Західною Європою. У 1870 р. її продовжили до Тернополя, а в 1871 – до Підволочиська. Але, нагадаємо, що в ті роки західна Україна входила до складу Австро-Угорщини.

Одеса – Балта – Жмеринка – Київ

На інших землях України, що входили до складу Російської імперії, першою залізницею стала магістраль Одеса – Балта довжиною 257 верст. Її будували за державні кошти у 1862-65 рр. Керував роботами барон Унгерн-Штернберг, який зовсім не розумівся на залізничній справі. Не довіряючи російським інженерам, він віддав підряд на будівництво іноземцям, більшість із яких виявилися авантюристами – прихильниками швидкої наживи. Щоб собі більше покласти в кишеню, вони завишали собівартість робіт (добре, що барон був не знаочий) та економили буквально на всьо-

му. Навіть, аби не наймати робітників, домовились з військовим відомством про використання солдат зі штрафних команд... В результаті дорогу побудували погано, а казенних грошей розкрали чимало.

У травні 1866 р. приступили до будівництва зустрічної гілки з Києва на Балту (через Жмеринку, Вінницю, Козятин) довжиною 440 верст. Спорудження дозволили товариству «Девриєр і К», що очолював французький капіталіст Фільоль. Цей проект включав також прокладку відгалужень від Жмеринки до Проскурова – Волочиська та від Козятина до Бердичева. Одночасно з Києво-Балтської залізницею зводилася лінія Курськ – Київ. Тут підряд на будівництво надали також іноземному капіталісту – німцеві Карлу фон Мекку. Між цими двома підприємцями, французом і німцем, виникло негласне суперництво: хто першим в'їде в Київ.

Введення обох ліній планувалося на 1870 р. Крім того, Фільоль зобов'язаний був спорудити у Києві вокзал, а фон Мекк – залізничний міст через Дніпро. Як ні намагався француз, а німець його випередив: 13 лютого 1870 р. відбулося відкриття руху по новому мосту через Дніпро, що стало закінченням будівництва Києво-Курського відрізка залізниці. Спеціальний урочистий потяг із запрошеними (у тому числі й фон Мекком) проїхав по прокладеній магістралі, переправився з лівого берега Дніпра по новому мосту в Київ і буквально за кілометр до київського вокзалу... зупинився. Після півгодинного замішання запрошеним на урочисте відкриття дороги довелося залишити вагони й диліжансами добиратися в Київ. Такий конфуз стався тому, що пан Фільоль, розлючений успіхом конкурента, віддав наказ не пропускати потяг на побудований ним київський вокзал. Тільки після втручання уряду, що нагадав Фільолью, що він усього лише підрядчик будівництва, а залізниця і вокзал споруджуються за казенні гроші й є власністю держави, 18 лютого 1870 р. станція Київ була відкрита для загального користування, і туди прибув перший потяг із боку Курська [14, с.5-6].

Що стосується Києво-Балтської лінії, то на ній рух був відкритий через три з невеличким місяця – 7 червня 1870 р. З вересня того ж року ввели в експлуатацію відгалуження від Жмеринки на Проскурів і Волочиськ і від Козятина до Бердичева. Таким чином, через Київ пройшла залізниця, що зв'язала його з Москвою і Петербургом (через Курськ), Одесою (через Балту), Західною Європою (через Волочиськ). Ця магістраль поклала початок існуванню Південно-Західної залізниці – нині однієї з найпотужніших в Україні [14, с.5].

Жмеринка – Проскурів – Волочиськ

1 вересня 1870 р. по новій залізничній лінії Жмеринка – Проскурів – Волочиськ пройшов перший паровоз із трьома вагонами. Це був випробувальний потяг, в одному з вагонів якого їхали інженери-будівельники

та представники підрядчиків. Кілька місяців по тому, після усунення недоробок, було налагоджене регулярне залізничне сполучення. У 1871 р., після того, як Волочиськ (прикордонний пункт Російської імперії) і Підволочиськ (відповідно, Австро-Угорщини) з'єднали мостом, на ділянці Жмеринка – Проскурів – Волочиськ було встановлено регулярний рух потягів. Крім товарних поїздів, через станцію Проскурів проходило усього... 4 потяга: два кур'єрських і два пасажирських. Кур'єрський №3 випливав із Києва у Відень і зупинявся в нас у 14.35, назад він йшов уже під №4 і прибував у Проскурів у 13.50. Пасажирські потяги (№5 і №6) йшли тим же маршрутом (Київ – Відень і назад), але проходили Проскурів уночі — у 2.17 і 4.31. Потяги мали вагони трьох класів, і, у принципі, будь-який бажаючий міг узяти квиток і добратися до станції призначення – зупинки поїзда робили на кожній, навіть зовсім незначній станції. У 1880-х роках уже були відкриті станції у Вовковинцях, Деражні, Богданівцях, Чорному острові, Війтівцях [9, с. 75]. Але, бажаючих скористатися послугами залізниці в ті роки серед місцевого населення було дуже мало. Відлякувала, перш за все, вартість проїзду. Так, у вагоні найнижчого класу, 3-го, проїзд від Проскурова до Волочиська коштував 60 копійок. Якщо врахувати, що кілограм м'яса вищого сорту тоді коштував 20 копійок, а буханець білого хліба – 4 копійки, то стає зрозумілим, чому подорож залізницею було по кишені лише заможним людям.

Будівництво Волочиської лінії викликало позитивні зміни у соціально-економічному розвитку міста Проскурова, містечок Волочиськ і Деражня. До того ж, після спорудження названої лінії станція Жмеринка стала вузловою, що зумовило виникнення поблизу неї робітничого селища. Після спорудження вокзалу, паровозного депо та вагоноремонтних майстерень, селище стало швидко розбудовуватись й вже наприкінці 90-х рр. XIX ст. мало міський вигляд, з гарними цегляними будинками, готелями, ресторанами, крамницями, залізничною лікарнею, залізничним двокласним училищем тощо. Населення Жмеринки у 1897 р. складало 12908 мешканців, які були задіяні переважно в транспортній галузі. Отже, на поч. XX ст. селище набуло всіх ознак міста, що було офіційно підтверджено наданням Жмеринці у 1903 р. міського статусу [3, арк. 2-3].

Шепетівська лінія

Через два роки після приєднання Поділля до залізничної мережі, можливість користуватись новим видом транспорту отримали мешканці Південно-Східної Волині – у 1872 р. через Полонне, Шепетівку, Славути пройшла залізнична лінія Київ – Брест. Регулярна експлуатація лінії почалася у 1873 р. [6, с. 50]

Від прокладання рейкових колій виграли перш за все місцеві землевласники та промисловці. Так, наприклад, власник Славути князь Роман

Сангушко перетворив своє містечко на курорт. В 1876-1879 рр., в чотирьох верстах від залізничної станції, серед мальовничого лісу на березі річки Горинь, була створена лісова кліматична курортна станція та кумисолікувальний заклад, а 1894 р. – водолікарні. Було побудоване санаторне містечко, де для послуг курортників були вілли та котеджі. Славутський кліматичний, кумисолікувальний та гідропатичний курорт став одним з найкращих в імперії, наприкінці XIX – на початку XX ст. щороку його відвідували до 800 осіб з багатьох куточків Російської імперії. Для послуг курортників на залізничній станції Славута постійно чергували кінні екіпажі, що підвозили приїжджих прямо до курорту [15].

Не менше прибутків від роботи залізниці отримували власники лісів Шепетівщини та Славутчини. Справа в тому, що майже до 90-х років XIX ст. паровози Південно-Західної залізниці працювали на дровах. Лише на південних ділянках (від Жмеринки до Одеси) паровози працювали на англійському вугіллі, що доставлявся в Одеський порт. Лише після 1885 р. всі паровози поступово стали переводити на донецьке вугілля.

Поява залізниці зумовила стрімкий розвиток Шепетівки. Саме тут була побудована велика вантажна станція, паровозне депо та залізничні майстерні. Все це викликало зростання населення: у 1891 р. в містечку налічувалось 5926 жителів, що у 2,5 рази більше, ніж у 1870 р.

Подільська залізниця

Після прокладання Шепетівської лінії, залізничне будівництво на території Поділля та Південно-Східної Волині на тривалий час завмерло, хоча потреба у нових шляхах існувала. Так, без надійного транспортного сполучення залишався губернський центр Кам'янець-Подільський, не менше користі принесло би з'єднання залізницею Проскурова і Шепетівки, та прокладання колій до митниці в Гусятині... Але, в державні плани реалізація даних проєктів не входила, тому залишалось сподіватись на ініціативу приватних осіб і акціонерних об'єднань.

Тривалий час губернська влада не могла зрушити з мертвої точки будівництво залізниці до Кам'яця-Подільського, який на початку XX ст. залишився єдиним губернським центром Європейської Росії, що не мав залізничного сполучення. Керманічі Подільської губернії, не дочекавшись у 80-х – 90-х рр. XIX ст. участі держави у фінансуванні будівництва, з початку XX ст. розпочали пошуки капіталовкладників для реалізації проєкту на концесійних мовах. Проте й тут державні органи загальмували цей процес. У жовтні 1905 р. Подільський губернатор направив до міністерств фінансів та шляхів сполучення прохання надати дозвіл на будівництво лінії Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка, але у червні 1906 р. отримав відмову. Міністерські чиновники вважали, що після введення до ладу згаданої лінії, казенна Південно-Західна залізниця буде щорічно

втрачати до 700 тис. руб. від зменшення товаропотоку. Наступні два роки Подільській губернатор листувався з міністерствами та все-таки довів, що держава не буде мати збитків, а для Поділля залізниця принесе лише користь [4, арк. 3, 13, 15].

Таким чином, лише у 1909 р. було утворено Акціонерне Товариство Подільської залізниці, яке взялося за будівництво. Зібрання концесіонерів складало статут Товариства, основний капітал якого був утворений шляхом випуску акцій на 3,5 млн. рублів і поширенням гарантованих урядом 4,5% облігацій на 20 млн. рублів. Статут Товариства Подільської залізниці затверджено указом Сенату від 21.02.1909 р. Головою Товариства став московський мільйонер-мануфактурник Василь Арсентійович Ясунінський. До правління увійшли двоє впливових петербурзьких військових – морський офіцер Костянтин Жандр та військовий інженер Олександр Лебедев, подільські та волинські поміщики Павло Александров, Казимир Вейдліх, Ісидор Маковський, Генрих Станішевський, проскурівський нотаріус Леонід Мандельштам [12].

На зібранні акціонерів було затверджено перспективний план, за яким передбачалось будівництво магістралі від Кам'янець-Подільського через Проскурів, Шепетівку, Коростень до Жлобина (Білорусь). Для реалізації такого масштабного проекту вирішили розбити його реалізацію на два етапи – на першому побудувати лінію Кам'янець – Проскурів – Шепетівка, на другому Шепетівка – Коростень – Жлобин. Керувати будівництвом першого етапу дороги запросили досвідченого інженера Володимира Тимофєєва, і вже в серпні того ж року почалися проектувальні та підготовчі роботи. Одночасно, поблизу Проскурова, у приміському селі Гречани, розпочалось будівництво паровозного депо та залізничних майстерень. Через чотири роки депо та лінія першого етапу були введені в дію: 30 листопада 1913 р. відкрито вантажно-пасажирський рух від Проскурова до Шепетівки [10], а 14 березня 1914 р. від Проскурова до Кам'янець-Подільського [11]. Губернський центр нарешті був приєднаний до залізничної мережі імперії, а на відведеній міською владою ділянці землі був побудований вокзал [5, арк. 12, 51].

Отже, перший етап спорудження Подільської залізниці був втілений у життя. Додамо, що Управління дороги з 1912 р. розміщалося в Проскурові – на центральній вулиці Олександрівській в будинку Берлянта (нині на місці будинку сквер із Ангелом Скорботи) [7].

11 січня 1914 р. Товариством Подільської залізниці розпочалося будівництво залізничної магістралі Шепетівка – Коростень – Жлобин (Білорусь). Її неофіційно називали «Трансслов'янська магістраль», адже вона об'єднувала українські та білоруські землі, а у майбутньому планувалось її подовжити до Росії. Довжина магістралі становила 460 верст і для зруч-

ності ведення робіт вона була розбита на чотири дільниці. Вартість дороги склала 32042482 рублів. Головним інженером призначили Петра Березіна. Нова гілка перетинала Ковельську лінію в Коростені, з'єднувалася з Польською залізницею в Мозирі і завершувалася в Жлобині Ліваво-Рівненської залізниці. Завдяки такому напрямку дорога стала зв'язуючою ланкою між вищезазначеними містами. В лютому 1914 року уряд переглянув кошторисну вартість будівництва дороги і визнав суму 30702082 карбованців, чим скоротив державне фінансування майже на півтора мільйони [8]. З початком Першої світової війни будівництво стало стратегічним військовим об'єктом, адже дорога була конче необхідна російській армії. На відрізку Шепетівка – Новоград-Волинський – Коростень – Овруч роботи значно прискорилися, що дало змогу в травні 1915 року розпочати укладання рейок.

Тимчасовий рух було відкрито восени 1915 року, хоча офіційно наскрізний рух пасажирських поїздів на дільниці Шепетівка – Коростень було відкрито 25 травня 1916 р. Саме цього дня з Шепетівки прибув перший поїзд в напрямку на Коростень. Але потяги на відрізку Новоград-Волинський-Коростень почали ходити ще в середині серпня 1915 року. Цікавим фактом є те, що одними з перших пасажирів стали а німці-колоністи, яких в примусовому порядку почали вивозити в глиб Росії до Саратовської і Воронежської губерній.

Одночасно із продовження залізничної лінії від Шепетівки до Коростеня, були проведені роботи з прокладання шляху Шепетівка – Ізяслав – Ланівці та Ярмолинці – Гусятин (ці магістралі стали до ладу в 1915 та 1916 рр.).

Таким чином, з прокладанням залізничних колій на Поділлі та Південно-Східній Волині швидкими темпами розвивалась економіка міст, які були з'єднані мережею залізниць. Уже на початку ХХ ст. промисловість Вінниці, Проскурова, Балти, Бару, Шепетівки та ін. порівняно з 70-ми роками ХІХ ст. зросла більш як у 10 разів. Позитивно вплинула залізниця й на соціально-економічний розвиток тих районів, де пролягли колії. Будівництво залізничних магістралей спричинило виникнення нового міста – Жмеринки, розбудову великих містечок Шепетівки та Козятини.

На сьогодні Вінницька та Хмельницька області має доволі розгалужену мережу залізниць – 729 та 738 км відповідно, без якої важко уявити життя багатьох міст та сіл названих регіонів. Проте, виявляється доволі цікавий факт – майже 90% цієї мережі були прокладені ще в царські часи. В радянські часи добудували лише одноколіїні відгалуження Погребище – Жашків (1927), Старокостянтинів – Калинівка (1938), Калинівка – Погребище (1939), а також перекинули міст через Дністер і з'єднали Кам'янець із Ларгою (1961).

Джерела та література:

1. Богатчук С.С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні подільського краю в XIX – на початку XX ст. / С.С. Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2000. – С.70-73.
2. Гуменюк А.О. Вплив розвитку транспортної системи у Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60-90-ті рр. XIX ст.) / А.О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 121-127.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.227, оп.1,т.5, спр.6204.
4. Держархів Хмельницької обл., ф.233, оп.1, спр.794.
5. Держархів Хмельницької обл., ф.409, оп.1, спр.421.
6. Єсюнін С.М. 135 років Шепетівській залізничній лінії (Полонне – Шепетівка – Славути) / С.М. Єсюнін //Календар знаменательних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2008 рік. /Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М.Островського. – Хмельницький, 2007. – С. 50-52.
7. Єсюнін С.М. До історії Подільської залізниці та депо Гречани / С.М. Єсюнін // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2012. – С.274.
8. Жизнь Волыни. – 1914. – № 167.
9. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год: адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правления, 1885. – 115 с.
10. Подолия. – 1913. – №142.
11. Подолия. – 1914. – №32.
12. Полное Собрание Законов Российской Империи. – Собрание третье. – СПб., 1912. – Т.ХХІХ. – 1909. – № 31512.
13. Хоптяр Ю.А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці XIX - на початку XX ст. / Ю.А. Хоптяр // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 70-74.
14. Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра. 1870-1995 гг. – К., 1995. – 243 с.
15. Sławuta: Klimatyczna Stacja Leśna (Stacya Dr. Ż. Poł. Zachod. na Wołyniu) oraz Zakład Kumysowy i Wodolecznicy lekarzy H. Dobrzyckiego i T. Dzierzbickiego (własność Xsięcia R. Sanguszko) – Warszawa, 1911. – 32 с.

*Кучеров Г.Г.
м. Кам'янець-Подільський
Коцюк В.Д.
м. Хмельницький*

СТАТУТИ СІЛЬСЬКИХ “ПРОСВІТ” ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1917-1923 РР.)

У статті аналізується діяльність сільських “Просвіт” Правобережної України крізь призму їх статутів.

***Ключові слова:** статут, товариство, сільська “Просвіта”, осередок, діяльність.*

У сучасних умовах розвитку вітчизняної історіографії важливим є правдиве відображення минулого українського народу. З огляду на це існує необхідність дослідити діяльність культурно-освітніх товариств “Просвіта”, які діяли на території Правобережної України протягом 1905-1923 рр.

Складність питання полягає у тому, що ставлення до просвітницьких товариств, їх характеристика різнилися залежно від історичної епохи, по-статі дослідника та багатьох інших факторів. Так, очевидець національно-визвольних змагань Т. Верхола був переконаний у тому, що діяльність “Просвіт” сприяла поширенню освіти серед народу. Дослідник опублікував невелику брошуру “Про “Просвіти”, у якій виклав кілька порад, зазначаючи при цьому, що “товариство повинно бути серцем селян і до його повинні горнутись всі наші люде, бо воно велику користь усім дасть” [1, с. 2]. Схожих поглядів дотримувалися В. Приходько [2], С. Перський [3] та інші.

Проте деякі дослідники критично оцінювали роль “Просвіт”. На нашу думку, на особливу увагу заслуговує праця В. Торського “Українська державність і нова роля “Просвіт”, опублікована у 1918 р., у якій автор прискіпливо підійшов до оцінки товариств, зазначив, що вони були пасивними [4].

Радянські історики характеризували просвітницькі осередки з точки зору комуністичної ідеології. І.Д. Золотоверхий, аналізуючи становлення української культури у 1917-1920 рр. зазначав, що діяльність “Просвіт” була “виявом українського буржуазного націоналізму” [5, с. 216].

Діяльність зазначених товариств після Лютневої революції 1917 р. привертала увагу багатьох сучасних вчених. Серед них можна виділити Л.І. Євселевського [6], С.Я. Фарину [6], О.М. Германа [7], С.А. Масюк [8] та ін. Усі зазначені науковці головну увагу приділяли губернським та іншим

міським просвітнім товариствам. Таким чином, діяльність сільських “Просвіт” залишається малодослідженою. З огляду на це актуальність публікації зумовлена потребою розкриття історичної правди про діяльність “Просвіт” на території Правобережної України, зокрема, про їх правовий статус.

Враховуючи велику потребу у просвітницьких організаціях на селі та їх значення для освіти населення, Київська “Просвіта” взяла на себе ініціативу у видавництві та поширенні зразкового статуту селянських “Просвіт” для утворення “яко мога більшого числа нових організацій” [9, арк. 6]. За розробленим у 1917 р статутом головне завдання товариств полягало у допомозі “просвіті українського народу, розвитку української національної культури і через об’єднання людей надати можливість найкраще використовувати свій вільний час, одержати освіту і розумну розвагу” [6, с. 87].

На початку своєї діяльності організатори сільських “Просвіт” допускали суттєву помилку. Не маючи відповідного досвіду, через складні умови воєнного часу, вони в переважній більшості не реєстрували товариства в органах місцевої влади. Крім того, ці осередки діяли без затвердженого статуту [10, арк. 42], оскільки відкрити “Просвіту” зі своїм статутом було практично неможливо через канцелярські формальності, які відбирали багато часу [11, арк. 7]. Сільські товариства зверталися із проханнями до губернських “Просвіт” вважати їх своїми філіями. Такі прохання надійшли наприклад із сіл: Дерманова, Каровниці, Краснопілля на Волині [12, арк. 31], Звонкового, Северинівки, Кожанки на Київщині [13, арк. 22, 17, 9] тощо. З метою узгодження стосунків губернські товариства розробляли інструкції своїм відділенням. Так, у настановах Київської “Просвіти” відзначається, що філія у своїх справах “автономна: сама рішає свої діла і сама їми порядкує” [14, арк. 3]. Проте у загальній своїй діяльності філія контролювалася керівництвом центрального осередку. Половину членських внесків своїх членів сільське товариство повинно було відсилати у Київ. Звітувала про свою фінансову та просвітницьку діяльність філія наприкінці року.

Умови часу вимагали встановлення юридичних засад функціонування просвітницьких товариств, в тому числі й сільських. Ініціатором проведення Всеукраїнського форуму виступило Київське товариство. До цієї справи приєднався також відділ позашкільної освіти, створений при секретаріаті освітніх справ Центральної Ради у серпні 1917 р. [15, арк. 25]. Завдяки їх зусиллям 20 вересня 1917 р. у Києві розпочав роботу I Всеукраїнський з’їзд “Просвіт”, на якому були представлені 128 делегатів як від окремих “Просвіт”, так і від їх спілок. Делегати підбили підсумки діяльності просвітницьких товариств початкового періоду. Особливістю з’їзду було те, що багато доповідачів звертали увагу присутніх на відсутності у товариств зареєстрованих статутів, через що виникали непорозуміння із органами міс-

цевої влади. Результатом роботи з'їзду стало утворення Центрального бюро Всеукраїнської спілки "Просвіт", яке розробило зразковий статут окремих товариств, а також повітової спілки [16, арк. 10, с. 48–51], що мало велике значення для майбутньої культурно-освітньої роботи у регіоні.

Разом із тим на I Всеукраїнському з'їзді "Просвіт" питання юридичного статусу просвітницьких товариств набуло нового ракурсу. У повідомленнях делегатів містилася інформація про проблеми щодо реєстрації, зокрема про те, що окружні суди Києва, Вінниці та інших міст відмовлялися вносити у реєстр статuti українських організацій, вважаючи українську мову "чужоземною". З огляду на це форум ухвалив рішення протестувати проти такої зневаги і домагатися, щоб судові справи в Україні були підпорядковані Генеральному Секретаріатові [17, с. 40, арк. 3].

Навесні 1918 року у зв'язку із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського становище "Просвіт" як і культурно-освітньої сфери в цілому, було суперечливим. З одного боку, новостворена адміністрація сприяла розвитку культури і освіти. На території Правобережної України створювалися українські школи та гімназії, було відкрито два університети у Києві та Кам'янці-Подільському, надруковано кілька мільйонів примірників українських підручників тощо.

З іншого боку, влада на місцях, яку представляли переважно консервативно-помірковані чиновники, неприхильно ставилася до вже існуючих "Просвіт", а також до відкриття нових, часто чинила всілякі перешкоди щодо діяльності просвітян. У цих "заходах" над усе відзначалося місцеве чиновництво й частково окупаційна влада. Особливо важко було тим товариствам, які були незареєстрованими. Через це влада мала всі підстави для втручання у їх діяльність, а при бажанні, навіть закрити "Просвіти". Становище зареєстрованих товариств було не набагато кращим. Під різним приводом місцева адміністрація проводила обшуки просвітницьких приміщень, вилучала літературу, заарештовувала активних просвітян тощо. Через таку складну суспільно-політичну ситуацію частина "Просвіт" існувала лише на папері.

У цей період просвітницькими справами опікувався Департамент позашкільної освіти. За його ініціативою 3-5 листопада 1918 р. у Києві відбувся II Всеукраїнський з'їзд "Просвіт". Програма з'їзду зводилася до визначення завдань та напрямків діяльності "Просвіт", організації окремих товариств та їх спілок, з'ясування матеріального та правового становища просвітницьких осередків [18, арк. 3]. Так, із доповіддю про "Матеріальне і правове становище товариств "Просвіта" виступив відомий діяч позашкільної освіти та просвітницького руху М. Ярмоленко. Він детально пояснив присутнім про необхідність реєстрації статутів просвітницьких організацій в адміністративному відділі Окружних судів. Для цього треба

було подати відповідне прохання, 3 примірники статуту, на проханні і 2-х примірниках статутів повинні бути гербові марки вартістю 2 крб. на кожному і підписані не менш як 7 засновниками товариства, засвідчених місцевою владою. Окрім цього, необхідно було оплатити друкування у “Державному Віснику” об’яви, а також канцелярські видатки щодо реєстрації. М. Ярмоленко наголосив на тому, що саме із часу реєстрації товариство стає правовою (юридичною) особою, яка має право складати різні угоди, купувати й продавати майно тощо. У постановах з’їзду пропонувалося зареєструватися тим “Просвітам”, які ще не були зареєстровані [19, арк. 2].

Із приходом до влади Директорії УНР наприкінці 1918 р. покращується становище у культурно-освітній сфері. Керівництво держави взяло курс на розвиток української освіти та культури. Вже 26 грудня 1918 р. було відновлено діяльність Міністерства Народної освіти. У його складі діяв департамент позашкільної освіти та дошкільного виховання, який очолювала С. Русова. Завдання цієї організації полягало в узгодженні дій закладів та організацій, в тому числі й “Просвіт”, що працювали у галузі позашкільної освіти, активізації їх діяльності та надання їм допомоги.

Певна річ, значну увагу влада звертала на подальший розвиток культурно-освітньої роботи у державі. У зв’язку із цим була розроблена тимчасова інструкція губернським інструкторам позашкільної освіти. Згідно цього документу, інструктори мали виявляти турботу не тільки щодо реєстрації товариств, але й сприяти тому, щоб останні отримали зразки заяв для набуття юридичного статусу. Крім того, інструктори контролювали процес надсилання всіх необхідних документів для реєстрації до відділу позашкільної освіти або Окружного суду [20, арк. 9].

Діяльність сільських “Просвіт” як і раніше регламентувалася статутом. Однак у 1919 р. лише деякі товариства регіону мали затверджений статут, тому частина їх діяла без юридичних підстав. За таких обставин подільський часопис “Село” радив “Просвітам” “першим ділом попідкуватись про свою реєстрацію в Окружному Суді... Тільки маючи затверджений статут, кожна “Просвіта” має право на допомогу і буде братись на учот Губерніяльною та повітовими управами за для впорядження і удержання її на кошти цих управ” [21, с. 22]. Виходячи з цього, просвітні товариства намагалися затвердити свій статут або взяти за основу статут губернських “Просвіт”. Останні по можливості надавали посильну допомогу у цій справі провінційним осередкам. Проте навіть за таких обставин сільські товариства не уникали непорозумінь із владою. Через це вони звертались до Департаменту позашкільної освіти із проханням вислати їм документ, який засвідчив би їх офіційний статус [22, арк. 70]. Дуже складною була ситуація на Волині. Тут через постійні бойові дії товариства практично не могли зареєструватися і мати зв’язок із іншими осередками [23, арк. 53].

У 1919 р. на території Правобережної України короткочасно панували більшовики. Їх політика в українському селі полягала у тому, щоб зміцнити своє становище і привернути селян на свій бік у боротьбі з Директорією та іншими ворогами. Радянська влада в умовах нестабільної політичної ситуації в Україні намагалася лояльно ставитися до місцевого населення та його культурно-освітніх прагнень, зважаючи на сумний попередній досвід. Водночас більшовики не мали в Україні власних культурних сил, на які можна було б опертись, а політпрацівників було обмаль, тому відразу відмовитися від “петлюрівських” культурно-просвітницьких установ було неможливо.

У цей час функції щодо реєстрації просвітницьких товариств отримав Позашкільний відділ Народного комісаріату освіти. У зв'язку із зміною ситуації в державі до нього зверталися представники від просвітницьких організацій за інструкціями. Народний комісар освіти УСРР В.П. Затонський висловився за подальше продовження діяльності “Просвіт” [24, арк. 31]. У зв'язку із цим різним організаціям, в тому числі і просвітницьким, надавалася можливість “... вільного існування, розвитку і здійснення позашкільної просвітницької роботи, оскільки вона ... не направлена проти радянської влади” [25, арк. 28].

Проте на практиці поступово культурно-освітня сфера зазнала негативних змін внаслідок радикальних методів управління, зокрема у травні 1919 р. вийшов наказ Волинського губернського революційного комітету, за яким усі культурно-просвітницькі установи у семиденний термін повинні були зареєструватися. За невиконання розпорядження передбачалася “відповідальність перед судом революційного трибуналу” [26, арк. 23].

Просвітяни переймалися питанням узгодження відносин повітових “Просвіт” та філій, зокрема луцьке товариство загальними зборами затвердило у травні 1920 р. “Інструкцію для внутрішнього життя філій Луцької повітової “Просвіти” й взаємовідносин поміж товариством і філіями його”. Відповідно до неї діяльність відділу повністю регламентувалася і контролювалася повітовою “Просвітою”, яка мала право делегувати свого представника на загальні збори філії з правом голосу, вимагати у будь-який час від неї потрібних пояснень, звіту про стан справ та хід діяльності, проводити через своїх уповноважених ревізію майна та фінансів. Окрім цього, філії мали надсилати 25 % свого загального прибутку у повітове товариство [27, арк. 18]. Новоутворені відділи просили Луцьку “Просвіту” надіслати дану інструкцію для використання.

За більшовицького режиму постала потреба зміни статутів просвітницьких товариств у відповідності з вимогами влади. У 1920 р. діяльність “Просвіт” координував Позашкільний відділ народної освіти при Народному комісаріаті освіти (НКО), який розпочав кампанію реорганізації товариств. Відділ розробив зразковий (пролетарський) статут, у 1 параграфі

якого зазначалося, що товариство “Просвіта” “має на меті шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України... стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і неможливого селянства, і всіма засобами бореться проти старого укладу життя, допомагаючи переведенню радянського державного будівництва” [28, арк. 230].

Із приводу зміни статуту відбувалися збори товариств, які констатували факт про необхідність прийняття нового статуту, посилаючись на те, що старий документ не відповідає сучасному становищу справ. Проте найголовнішою причиною було те, що старий статут не давав “Просвітам” юридичного права на існування. Врешті-решт новий документ схвалювався. Інколи до нього вносилися невеликі зміни та доповнення. Ті товариства, які відмовлялися прийняти радянський зразковий статут, які “уперто стоятимуть на шляху контрреволюційного бойового націоналізму”, підлягали ліквідації [29, арк. 237, 58]. Більше того, для зміцнення свого впливу у товариствах Наркомосвіти вніс примітку у новий статут, за якою не мали права бути членами “Просвіт” “капіталісти, поміщики, фабриканти, попи, куркулі й інші вороги Радянської влади” [28, арк. 230]. Таке положення наносило удар по соціальній базі осередків, не дозволяючи їм приймати національно-свідомих громадян.

Всім завідуючим відділами губнаросвіти від наркома освіти Г.Ф. Гринька надійшло розпорядження негайно вжити заходів, щоб реорганізувати просвітницькі осередки згідно нового статуту, приймаючи їх на повне державне утримання. Із цією метою місцеві органи наросвіти отримали наказ скласти кошториси на утримання “Просвіт” [30, арк. 37].

Новостворені “Просвіти” в обов’язковому порядку повинні були проходити реєстрацію, а існуючі – перереєстрацію. У 1919 р. це здійснював Позашкільний відділ НКО, а на місцях губернські відділи позашкільної освіти. З 1920 р. реєстрацію проводили відділи позашкільної освіти при повітових ревкомах. Через постійні бойові дії та військовий стан реєстрація багатьох сільських “Просвіт” стала неможливою, здійснювалась із запізненням, інколи через рік після заснування організації, а то й більше.

1921 р. в історії функціонування просвітницьких осередків Правобережної України став першим роком спокійної і планомірної роботи. У регіоні велась інтенсивна діяльність щодо відновлення просвітницьких закладів. З цією метою відділи наросвіти опиралися на “Просвіти”, які прийняли вироблений НКО радянський зразковий статут. На початку року, зокрема у Волинській губернії було зареєстровано 62 товариства, з яких 49 отримували фінансову допомогу [31, арк. 5].

На території регіону, зайнятого польськими військами, також відбувалась організація просвітницьких осередків. Частина новоутворених “Про-

світ” виявляла бажання стати філіями повітових товариств. Одразу вони просили їх зареєструвати. Проте утворенню нових “Просвіт” суттєво заважала окупаційна влада, наприклад, у Ковельському повіті [32, арк. 13].

Протягом 1920-1921 рр. всі губернські відділи народної освіти отримали зразковий статут. У ньому передбачалося реорганізувати “Просвіти”, “радянізувати” їх і відповідно до цього взяти на державне утримання. Однак в окремих місцевостях цього статуту не було у надрукованому вигляді [33, арк. 3], що викликало також певні труднощі при реєстрації товариств.

Відділи народної освіти надсилали статuti провінційним осередкам. Збиралися загальні збори, на яких просвітяни ознайомлювалися із зразковим статутом і приймали його до відома. При переході на новий статут просвітяни інколи залишали “гарні пункти” попереднього [34, арк. 24].

Сільські товариства, які були реорганізовані на основі зразкового статуту, реєструвалися органами політосвіти. Факт юридичного статусу товариств підтверджувався відповідними документами. Так, у 1921 р. органи політосвіти видали “Просвіти” с. Станіславки Баговицької волості Кам’янецького повіту Подільської губернії реєстраційну картку, яка підтверджувала реєстрацію товариства у політпросвіті [35, арк. 69]. У Звенигородському повіті Київської губернії станом на 1 квітня нараховувалося 76 таких “Просвіт” [36, арк. 443]. Реорганізація передбачала проведення перевиборів керівництва осередків. Оновлені “Просвіти” з дозволу влади одержували штамп і печатки, що було підтвердженням їх юридичного статусу. Печаткою просвітяни засвідчували документи, рішення Рад, свої прохання на адресу влади тощо, а у випадку її відсутності використовували печатку сільради.

Прискорив процес реорганізації товариств “обіжний” лист №2, який, зокрема у 1921 р. отримали від завідувача Київської повітполітосвіти “Просвіти” Звягельського повіту. У ньому зазначалося, що державними політосвітніми установами на селі у радянській Україні визнаються тільки “червона “Просвіта” і хата-читальня [37, арк. 110]. До “червоної “Просвіти” могли вступити усі працюючі, діяльність цього товариства ґрунтувалася на ідеології диктатури пролетаріату і неможливого селянства. Завдання “червоної “Просвіти” полягало у боротьбі всіма засобами проти старого життя, в активній участі у радянському державному будівництві. Таким чином, робилася ставка саме на такі осередки. Інші були приречені на закриття.

Для вступу у “червоні “Просвіти” була розроблена інструкція. Відповідно до неї кожний бажаючий увійти в осередок мав представити рекомендації двох членів комітету неможливих селян (КНС), які не менш 2-х років були його членами. Просвітяни повинні були строго виконувати інструкцію, що встановлювала до них такі вимоги: відвідувати збори “Про-

світи”, не пропускати жодного читання чи лекції без поважної причини, виконувати всі завдання товариства, намагатися бути активним членом осередку тощо. Рада “червоні “Просвіти” зобов’язувалася слідкувати за підняттям авторитету товариства і виключати з нього всіх тих, хто псує його репутацію, влаштовуючи над ними показовий просвітницький товариський суд, залучаючи при цьому велику кількість селян [38, с. 2].

У цей час були засновані “пролетаризовані “Просвіти”, які повністю відповідали вимогам влади. Так, на Київщині такі осередки були утворені у селах Германівні, Германівській Слобідці, Григорівці, Гусачівці, Сушані тощо [39, арк. 5]. У той же час багатьом товариствам відмовляли у переєстрації, якщо їхній статут не відповідав необхідним нормам.

Наявність пролетарського статуту не позбавляла товариства від втручання влади у їх діяльність. При цьому методи не добиралися. Інколи вони були особливо свавільними. Так, прислані Шпитківським волосним ревкомом солдати за підводами у с. Гориничі Київської губернії, зайшли до будинку голови “Просвіти” і зробили обшук, вилучили печатку, не маючи на це дозволу [40, арк. 61]. Польська влада також вилучала печатки, штампи товариств [41, арк. 128], що призводило до дезорганізації у їх роботі.

У 1922 р. волосні виконкоми почали вилучати печатки абсолютно у всіх “Просвіт”. Із цього часу товариства втрачали статус юридичної особи. Просвітням було пояснено, що у випадку необхідності завірити певний документ, товариства можуть звертатися до сільради чи завідувача волнаросвітою [42, арк. 25].

Згідно зразкового статуту при закритті “Просвіт” утворювалися ліквідаційні комісії. При цьому, як правило, органи влади додавали вказівку зібрати все просвітницьке майно, у тому числі і те, яке перебувало на руках у селян, підготувати діловодство і чекати ревізійної комісії [43, арк. 11]. Врешті-решт ліквідаційна комісія приймала акт про закриття того чи іншого осередку.

Таким чином, сільські “Просвіти” протягом 1917-1923 рр. переживали важкі часи. Однією з перешкод для їх плідної роботи була відсутність зареєстрованого статуту. Реєстрація багатьох товариств в умовах постійних бойових дій взагалі стала неможливою. Через це у “Просвіт” часто виникали негаразди з владою. Зрештою, за радянського режиму просвітницькі товариства були ліквідовані.

Джерела та література

1. Верхола Т. Про “Просвіти” (Порада, як засновувати сільські та містечкові “Просвіти”) / Т. Верхола / Видання товариства “Просвіта”. – Проскурів, 1917. – 7 с.
2. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади / В. Приходько. – Нью-

Йорк; Мюнхен: Криниця, 1967. – Ч.1. – Вид.4. – 184 с.

3. Перський С. Популярна історія товариства “Просвіта” у Львові з ілюстраціями / С. Перський. – Львів: “Просвіта”, 1932. – 256 с.

4. Торський В. Українська державність і нова роля “Просвіт” / В. Торський. – Вовча: Друкарня каси дрібного кредиту, 1918. – С.44-47.

5. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.) / І.Д.Золотоверхий. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961. – 424 с.

6. Євселевський Л.І. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні: історичний нарис / Л.І.Євселевський, С.Я. Фарина. – К.: Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 1993. – 128 с.

7. Герман О.М. Діяльність товариства “Просвіта” на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Герман Олег Михайлович. – Чернівці, 1995. – 228 с.

8. Масюк С.О. Діяльність товариств “Просвіта” в Україні (березень 1917 – 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Масюк Світлана Олександрівна. – К., – 1997. – 143 с.

9. Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф.1447, оп.1, спр.4, 234 арк.

10. ДАКО, ф.1447, оп.1, спр.22, 64 арк.

11. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф.560, оп.1, спр.13, 21 арк.

12. ДАЖО, ф.560, оп.2, спр.4, 50 арк.

13. Центральна наукова бібліотека Національної Академії наук України (далі ЦНБ НАН України, відділ рукописів), ф.114, спр.449, 66 арк; ДАКО, ф.1447, оп.1, спр.9, 80 арк; спр.49, 12 арк.

14. ДАКО, ф.1447, оп.1, спр.3, 5 арк.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф.2581, оп.1, спр.157, 52 арк.

16. ДАЖО, ф.560, оп.2, спр.2, 13арк.; Статут спілки “Просвіт” // Просвіт'янин. – 1918. – №1. – С.48-51.

17. Постанови I Всеукраїнського з'їзду “Просвіт” // Просвіт'янин. – 1918. – №1. – С.40-44; ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.495, 29 арк.

18. ЦДАВО України, ф.2201, оп.2, спр.367, 185 арк.

19. ДАКО, ф.1447, оп.1, спр.28, 19 арк.

20. ЦДАВО України, ф.2582, оп.1, спр.190, 35 арк.

21. З життя “Просвіт” на Поділлі // Село. – Кам'янець-Подільський: Вид-я Подільської губернської народної управи (журнал). – 1919. – 7 березня. – № 10. – С.20-23.

22. ЦДАВО України, ф.2201, оп.2, спр.391, 117 арк.

23. ДАЖО, ф.560, оп.2, спр.6, 54 арк.

24. ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.809, 55 арк.
25. ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.20, 65 арк.
26. ДАЖО, ф.560, оп.1, спр.9, 51 арк.
27. Державний архів Волинської області, ф.54, оп.1, спр.1, 307 арк.
28. Державний архів Вінницької області, ф.р.-5009, оп.1, спр.21, 262 арк.
29. ДАЖО, ф.р.-2524, оп.1, спр.134, 260 арк.; ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.941, 125 арк.
30. ДАКО, ф.р.-1051, оп.1, спр.11, 41 арк.
31. ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.938, 127 арк.
32. ЦДАВО України, ф.2582, оп.3, спр.22, 25 арк.
33. ДАЖО, ф.р.-2524, оп.1, спр.173, 91 арк.
34. ДАЖО, ф.р.-903, оп.1, спр.9, 342 арк.
35. Державний архів Хмельницької області, ф.р.-6, оп.1, спр.26, 76 арк.
36. ДАКО, ф.р.-1, оп.1, спр.282, 491 арк.
37. ДАЖО, ф.р.-960, оп.2, спр.20, 110 арк.
38. Про хати-читальні // Серп і молот. – 1922. – Ч.45 (18). – 1 грудня. – С.2.
39. ДАКО, ф.р.-1156, оп.1, спр.112, 290 арк.
40. ДАКО, ф.р.-1162, оп.1, спр.56, 121 арк.
41. ДАЖО, ф.р.-2524, оп.1, спр.46, 165 арк.
42. ДАКО, ф.р.-1159, оп.1, спр.66, 30 арк.
43. ДАКО, ф.р.-1156, оп.1, спр.73, 16 арк.

ХРЕСНА ДОРОГА ПОДІЛЬСЬКОГО КСЬОНДЗА

Стаття присвячена становлицю католицької церкви в царській Росії і Радянському Союзі. Досліджується тернистий життєвий шлях ксьондза Яна Левінського за різних режимів: царського, радянського, польського.

Ключові слова: католицизм, храм, віра, репресії, духовне життя.

Ян Іполитович Левінський народився в далекому 1871 р. у Кам'янці-Подільському в сім'ї ювеліра. До 1887 р. навчався в класичній гімназії. Згодом вступив до Житомирської католицької духовної семінарії і закінчив її 1893 року [1, арк. 35]. У сан священнослужителя введений єпископом Любовицьким. Одержавши духовну освіту, був скерований у Луцьк вікарієм кафедри та законовчителем у 2-класне міське училище. 1 березня 1896 р. призначений законовчителем і в Луцькій прогімназії [1, арк. 43]. У 1897 р. отримав срібну медаль на Олександрівській стрічці в пам'ять про Олександра III. У жовтні 1902 р. переведений до Вінниці законовчителем у реальне училище (до 1913 р.) та жіночу гімназію [2, арк.31]. Пізніше працював також у 2-класному міському училищі та чоловічій гімназії. Освічений, розумний, дотепний, здобув великий авторитет серед місцевої католицької спільноти.

У Вінниці очолював Римо-католицьке благодійне товариство, яке деякий час існувало офіційно в при костельному будинку, де зібрало значну бібліотеку з творів польських письменників і поетів. Після заборону владою діяло нелегально. Левінський мав великий вплив у місцевому Польському клубі. Очолював нелегальний гурток з учнів старших класів реального та комерційного училищ імені Ш. Конарського, на зібраннях якого вивчалася історія польського народу (припинив своє існування з ініціативи ксьондза після

початку I світової війни) [3, с. 262-263].

Крім того підозрювався в керівництві міською мережею таємних польських шкіл і гуртків терціаріїв. У 1905 р. за участь у похованні робітника, яке перетворилося на демонстрацію проти царату, у жандармерії

на Левінського було заведено справу. Усупереч протидії світської влади, у грудні 1913 р. очолив Вінницьку парафію Матері Божої Ангельської та Вінницький деканат. У 1915 р. постав перед судом за примноження парафіян за рахунок православних віруючих, навернених ним у католицизм. У роки революції дехто з польських поміщиків, зокрема граф З. Грохольський, переховував у настоятеля свої архіви та мистецькі колекції [4, с. 228].

16 травня 1920 р., коли Юзеф Пілсудський під час перебування у Вінниці завітав до костюлу Матері Божої Ангельської, там на його честь плебаном був проведений молебень. 18 травня Левінський, отримавши в подільського єпископа П. Маньковського дозвіл на місячну відпустку [5, s.304], виїхав до Польщі, щоб відвідати свою рідню. Однак у зв'язку із захопленням Вінниці більшовиками перебував у Познані до середини жовтня, а потім через Краків, де зустрівся з єпископом Маньковським, повернувся на Поділля. Перебував у Летичеві та Старій Синяві, а 8 грудня 1920 р. повернувся до Вінниці. У наступні роки адміністрував Вінницькою та Стрижавською парафіями [6, s. 150].

Після потрясінь І світової та громадянської воєн на Поділлі діяло 80 костюлів, але службу правили лише 40 ксьондзів [7, арк. 143]. Це, напевно, були наслідки польсько-радянської війни 1920 р. Побоюючись за своє життя, багато заможних поляків, а також священнослужителів римо-католицького обряду виїхали до Польщі.

Проте і така кількість ксьондзів непокоїла органи радянської влади. Губернський відділ народної освіти бідкався, що католицькому впливу протидіє всього вісім радянських працівників і незначна кількість партійців-поляків на місцях. І робився висновок про переваги в ідеологічній роботі католицького духовенства [7, арк. 144].

До складу Вінницької римо-католицької парафії входили м. Вінниця з передмістями та села: а) Юзвінецької волості – Біскупка, Бохоники, Вишня, Зарванці, Людвиківка, Медвеже Вушко, Сабарів, Шереметка, Якушинці, Майдан Юзвінецький, Черленкове і Тютьки; б) Гавришівської волості – Гавришівка, Гуменне, Лука-Мелешківська, Писарівка, Сокиринці, Телепеньки, Тяжилів, Щітки, Кайдачиха і Хижинці; в) Стрижавської волості – П'ятничани; г) Гніванської волості – Яришівка і Селище; д) Тиврівської волості – Студениця і Цвіжин [8, арк. 25].

До західного обряду у Вінниці належало – 1127 віруючих; у Тяжیلіві – 168; у Шереметці – 207; у Біскупці – 325; у Медвежому Вушку – 149; у Старому Місті – 157 [9, арк. 215]. Списки віруючих склалися щорічно і подавалися у відповідні органи.

Законодавчі акти радянської влади практично виключали духовенство та церковні організації з громадсько-політичного життя. Правове становище духовних осіб засвідчує циркуляр наркома юстиції України С. Буздаліна

від 30.09.1921 р.: «монахи, попи, диякони, ксьондзи, пастори, рабини, мулли та інші представники духовенства є суспільними паразитами» [10, арк. 107]. На початку 20-х років «суспільних паразитів» у костьолі було п'ять: ксьондз, органіст, різничий, паламар та сторож [11, арк. 43].

1922 р. став роком, коли церкву за вказівкою В. Леніна намагалися ліквідувати як політичного опонента, позбавити її матеріальної бази та ізолювати духовенство [12, с. 190]. Було знайдено і привід — голод, який, до речі, став наслідком антинародної політики більшовиків.

В Україні вилучення церковних цінностей відбувалося за вказівкою голови російського уряду. Поряд з широкою пропагандою декрету про вилучення цінностей як необхідного заходу для рятування голодуючих чекісти вели відповідну «роботу» зі служителями культу. Щоб змусити останніх звертатися до віруючих із закликом жертвування церковного майна, вони чинили жорстокий моральний, а в разі потреби й фізичний тиск [13, с. 35].

Сьогодні ми вже знаємо, що церковне золото і срібло пішло не стільки на допомогу голодуючим, скільки на потреби «світової революції», яку проповідували більшовики.

Найпоширенішою формою саботажу декрету була відмова подавати комісіям з вилучення описи церковного майна. Служителі культу активно протестували проти насильницьких заходів щодо релігійних установ та надання вилучених цінностей у розпорядження центральних урядових органів, звідки їх подальша доля не простежувалася.

Сам хід вилучення нагадував воєнну кампанію, що ретельно трималася в таємниці від населення. Це підтверджує таємна інструкція, розроблена в надрах ДПУ:

Уполномоченным по изъятию церковных ценностей

1. Виновных в сокрытии церковных ценностей немедленно арестовывают и передавать в губревтрибунал.

2. Изъятия проводит по возможности внезапно. Экссессов избегать, но лиц, ведущих агитацию, арестовывают и направляют в губчека.

3. О поведении духовенства и заинтересованных групп населения следует каждые 48 часов посылать сводки в секретном порядке [14, арк. 27].

Для о. Іоанна спроба зберегти цінності, що накопичувалися століттями, скінчилася судом Подільського губревтрибуналу. Вже 3 травня 1922 р. губернська газета «Известия» публікує статтю під назвою «Суд над винницькими князьями церкви» [15]. Цій темі вона присвячує ще декілька номерів. За їх допомогою відновимо події майже 90-літньої давності.

Перед судом стали священники Преображенського собору, Вознесенської церкви та настоятель костьолу ксьондз Левінський. Усім інкримінували

переховування церковних цінностей. Слід зауважити, що на відміну від жертв позасудових розправ 30-х років підсудні мали адвокатів.

Газета таким чином подає допит Левінського:

«Ксендз Левинский — высокий, плотный человек, держится с большим достоинством. На вопросы суда отвечает точно, толково и громко.

Гражданин Левинский подчеркивает, что он честный гражданин Советской республики. А между прочим, когда пришли поляки, он оставляет свою паству и едет в Польшу, где остается шесть месяцев. Его заместитель бежит с поляками.

На вопрос обвинителя, одобряет ли подсудимый поступок своего коллеги, Левинский цитирует священное писание:

— *Бегите из города в город, когда вам угрожает опасность.*

— *Чего же мог бояться Ваш заместитель?*

— *Чрезвычайки. Могли бы расстрелять по первому же доносу».*

З подальшого ходу суду з'ясується, що у Левінського вистачило мужності повернутися до Вінниці наприкінці 1920 р. й виконувати обов'язки духовного наставника.

Комісія у складі Смирнова та Радецького, яка прибула до костюлу вилучати цінності, зустріла холодний прийом. На адресу експропріаторів лунали обурені вигуки, Радецького обізвали «запродавшимся поляком». Як свідка допитували органіста Шаркевича. До нього чіплялися, чому він дає свідчення сидячи, на що свідок змушений був відповісти, що у нього хворі ноги. Його звинуватили і в тому, що він не ходить до робітничого клубу, не читає радянських книг та газет, приховує опис майна.

Захист вказував на відсутність безперечних доказів факту злочину. В останньому слові підсудний не визнав себе винним і просив виправдати його.

Проте суд, керуючись революційною правосвідомістю, засудив Левінського до чотиримісячних примусових робіт. Але йому було дозволено замість ув'язнення сплатити штраф у 300 млн крб на користь голодуючих і внести його протягом 72 годин.

Слід зазначити, що цінності з костюлу були таки вилучені. Реквізовано 1656 золотників срібла та 48 доль золота (золотник дорівнює 4,266 г, а доля — 44,43 мг) [16, арк. 12]. У сучасних мірах ваги це: срібла — 7 кг 64 г, золота — 21 г 32 мг.

Нещодавно знайшовся свідок цього пограбування. З Польщі надійшов лист від Розалії Зелінської. В ньому вона пише:

«Вельмишановні Отці Капуцини з Вінниці!

Я хочу сказати декілька слів про храм, у якому Вам довелося працювати. Я — дитя Поділля, нині — монахиня Ордену Сестер Сім'ї Марії. Це місце для мене — особливе, бо у цьому храмі я прожила 5 років. Там, між амвоном і сходами, була малесенька кімнатка, де після війни, у

1920 році, мені з братом дав притулок, упокій, Господи, його душу, отець Ян Левінський. Мої дитячі очі бачили, як у 1922 році більшовики обдирали позолочену бляху з зображення Богоматері, що знаходилося над головним вівтарем, і відбирали все, що нагадувало золото: чаши, монстрації тощо.

У 1925 році, маючи 7 років, я виїхала до Польщі. Пережиті жахи переслідувань назавжди осіли в пам'яті. На все життя Вінницький костьол залишився у моєму серці. Найдорожче місце в ньому — Дарохранительниця з вічною лампадкою. Єдиним прагненням мого серця було те, щоб не згасла ця лампадка, щоб там жив Ісус Христос. Про це я молилася усе своє життя.

Нині мені 82 роки. У мене обмежений зір. Брат помер 1978 року. Я вдячна Богу за те, що мої прагнення здійснились і що тепер разом із старцем Симеоном я можу Йому сказати: «Нині, Владико, можеш відпустити слугиню Твою у мирі.

Сестра Розалія Зелінська» [17, с.87,88].

Аналізуючи підсумки судового процесу, необхідно відверто визнати, що о. Іоанн відбувся легким переляком. Його колегам з Кам'янця-Подільського доля не принесла такого подарунку. Їх було засуджено до смерті. А місцеві компартійні вожді послали голові ВУЦВК Г.І. Петровському телеграму такого змісту: «Выездная сессия Губревтрибунала Подолии приговорила к высшей мере наказания ксендзов — Двожецкого, Недзельского, Шишко и Гипса по обвинению их в сокрытии церковных ценностей. Считаю данное дело важным в политическом отношении, учитывая условия, создавшиеся на нашей погранполосе, и необходимость вследствие. село выявления в отношении приговоренных наибольшей карательной мощи – просим

в ходатайстве о помиловании по сему делу отказать» [18, арк. 24]. У 1937-38 рр. авторів цієї телеграми «товарищи по партии» також поставили до стінки. Дійсно, прийшла і їх черга збирати каміння.

Настоятель Вінницького костьолу перебував під постійним наглядом з боку ДПУ. Донесення таємних агентів містили інформацію про надзвичайну популярність Левінського серед місцевого населення, натомість компрометуючих його фактів зібрати не вдалося. Негласний нагляд за о. Іоанном як «за самим небезпечним з переліку ксьондзів Вінницької округи»,

якого «необхідно вилучити» [19, с.339] набрав вигляду широкомасштабної операції, керівництво й координація якою здійснювались центральним апаратом ДПУ УССР, що постійно давав вказівки вінницьким слідовникам Дзержинського.

Клірика неодноразово затримували, передусім у 1924, 1926 і 1929 рр., і допитували, адресовані йому листи підлягали обов'язковій перлюстрації. У 1927 р. Левінський відмовився поставити свій підпис під складеним чекістами «Листом ініціативної групи римо-католицького духовенства Поділля», в якому ксьондзи каялися в антирадянській і шпигунській діяльності, оскільки за його словами, «вважав зайвим приписувати для себе звинувачення в тому, чого я не робив» [19, с. 340].

18 січня 1930 р. о. Іоанна було заарештовано за звинуваченням у приналежності до польської контрреволюційної і шпигунської організації на Правобережній Україні. Йому інкримінувалося «повалення радянської влади в Україні та приєднання української території або її частини до Польщі» [20, с. 67].

На збірному процесі 31 обвинуваченого (11 ксьондзів і 20 вірян) 21-27 червня 1930 р. (так звана «Справа ксьондзів») був засуджений на розстріл із заміною на 10 років таборів і 5 років позбавлення громадянських прав [20, с. 243]. Унаслідок звернення деяких організацій і приватних осіб з Луцька до польського МЗС і польського посольства в Москві щодо Левінського він був включений до переліку осіб, які підлягали поверненню до Польщі в рамках польсько-радянської угоди про обмін політичними в'язнями. (На жаль, обміняли не всіх. Сотні ксьондзів і вірян-католиків було розстріляно на Соловках на честь 20-ї річниці жовтневого перевороту в листопаді 1937 р. – від авт.).

Звільнений з Ярославського політизолятора, 18 січня 1931 р. прибув до Польщі. Після короткого перебування в Познані очолив парафію в Турійську під Ковелем; був там також катехитом. Від 1932 р. мешкав у Сарнах на Рівненщині, де пробошем і деканом став його друг і в'язень ДПУ – ксьондз Ян Свідерський. У вересні 1939 р. (після від'їзду Свідерського до Варшави) Левінський узяв на себе керівництво Сарненською парафією і деканатом. У серпні 1943 р. відзначив ювілей пастирської праці. Після повернення Червоної Армії 1944 р. відбудовував пошкоджений під час бомбардувань Сарненський костьол. У червні 1945 р. разом з деякими парафіянами залишив Сарни й виїхав до Лодзі. Служив капеланом цвинтарної каплиці в Долах коло Лодзі.

Був прелатом і почесним каноніком олицької капітули. Помер у Лодзі 27 травня 1952 р.[21, s. 64] У костьолі відновленої католицької парафії в Сарнах стараннями колишніх вихованців Левінського 1995 р. було вмуровано присвячену йому меморіальну дошку. В цьому ж році у Вінниці вийшла книга «Вінницький капуцинський монастир», де про о. Іонна сказано немало теплих слів.

Джерела та література:

1. Державний архів Житомирської області. – Ф. 178. – Оп. 11. – Спр. 34.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 85.
3. Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні I світової війни за матеріалами жандармерії // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук. конф. (23-24 черв. 1999 р.). – Хмельницький, 1999.
4. Нестеренко В.А. Культурно-освітній розвиток поляків Поділля на початку ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наукових праць. – Т. 4. – Кам'янець-Подільський, 2004.
5. Mankowski P. Pamietniki / Red. S. Gorzynskiego. – Warszawa, 2002.
6. Dswonkowski R. Losy duchowienstwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. – Lublin, 1998.
7. ДАВО. – Ф.Р. 254. – Оп. 1. – Спр. 199.
8. Там само. – Ф. 196. – Оп. 1. – Спр. 104.
9. Там само. – Ф.Р. 835. – Оп. 2. – Спр. 195.
10. Там само. – Ф.Р. 5035. – Оп. 1. – Спр. 9.
11. Там само. – Ф. 197. – Оп. 3. – Спр. 5.
12. Ленин В.И. Письмо В. М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 // Известия ЦК КПСС. – 1990. – N 4.
13. Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів. – К., 1993.
14. ДАВО. – Ф.Р. 925. – Оп. 2. – Спр. 886.
15. Известия. – 1922. – 3 мая.
16. ДАВО. – Ф.Р. 925. – Оп. 2. – Спр. 886.
17. Лисий А.К. Вінницький капуцинський монастир. – Вінниця, 1995.
18. ДАВО. – Ф.Р. 925. – Оп. 8. – Спр. 82.
19. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, 2007.
20. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – К., 2003. – N 2 (21).
21. Sobanska M. Wspominki nikle. Grodzik Masowiecki, 2002.

*Маліновський Ю. Л.
м. Бар Вінницької області*

СТАНОВЛЕННЯ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ХІХ СТОЛІТТІ

У статті розповідається про стан початкової освіти в губернії і Могилівському повіті. Йде мова про участь духовенства в навчанні сільських дітей азам грамоти, арифметики і Закону Божого.

Ключові слова: *церковно-парафіяльні школи, школи грамоти, священики, успішність, фінансування.*

Історія шкільництва України дореволюційною та сучасною історіографією вивчена досить поверхнево [1] і величезний масив архівного документального матеріалу, що висвітлює даний аспект вітчизняної історії залишається поки що «непіднятою цілиною» та чекає на своїх дослідників. Саме тому значної актуальності набирає опанування нових джерельних покладів, котрі є документальним відображенням історії практики навчально-виховного процесу в Україні.

З приєднанням до складу Російської держави Поділля тут розпочалися освітньо-культурні перетворення за великодержавними та синодальними взірцями. Їхньою метою була підготовка священицького корпусу та виховання законотрусливих мешканців в інтересах імперії. У цьому виникла низка труднощів зумовлена особливостями, пов'язаними передусім із тривалою колонізацією та окатоличенням населення Подільського регіону панською Польщею. Польський вплив відчувався після 1793 р. ще протягом майже сорока років.

На час приєднання Поділля до Росії навчальні заклади в краї функціонували в структурі православних (незначна кількість), уніатських (найбільше) і католицьких (найбільш впливових) парафій. Подоляни переважно здобували освіту в дяківських школах. Вони утримувалися на кошти батьків, а вчителями в них були дяки, які переважно навчали українською мовою читати Буквар, Часослов, Псалтир і церковних співів. Але такі школи почали занепадати і на початку ХІХ ст. майже зникли [2, с.1135-1138]. Понад 90% населення краю було неписьменним. Двері навчальних закладів були відчинені тільки для дітей поміщиків, дворян, духовенства і чиновників. Лише окремі сільські діти могли навчатися в декількох парафіяльних училищах [3, с. 161].

Не набагато кращим був освітній рівень у православних священиків. Більшість з них не вчилася в єзуїтських чи василіанських школах, отримала домашню освіту або навчилася читати і співати в церкві, де й освоїли

порядок богослужіння і виконання церковних таїнств, суворо дотримуючись вимог і правил требника Петра Могили [4, с.397].

Тільки в середині XIX ст., коли розпочалася реформа православних повітових і парафіяльних училищ, на Поділлі розпочався новий етап у розвитку та піднесенні церковно-парафіяльних шкіл. Сприяла цьому, насамперед, ліквідація кріпацтва, зростання освітнього та матеріального рівня духовенства, часткова фінансова підтримка цих шкіл з боку держави. До кошторису Синоду «за височайшим повелінням» було перераховано 55500 крб з рахунку міністерства народної освіти на влаштування й утримання духовенством церковно-парафіяльних шкіл [5, с.853]. Начальник Подільської губернської канцелярії в листі до предводителя дворянства просив «переконати поміщиків, щоб вони взяли до уваги всю важливість цієї справи і неодмінну для себе користь допомагати парафіяльним священикам в організації освіти селянства або хоча б сприяти у виділенні приміщень для шкіл» [6, с. 98].

За даними 1856 р. освітою було охоплено лише 0,5% населення Поділля. Подільська губернія за кількістю учнів на 100 чол. населення серед 9 губерній Наддніпрянської України займала передостаннє місце — 0,25 (0,23 – Волинська) [7, с. 64]. Спеціальні делегати від Св. Синоду на чолі з професором Київської духовної академії, протоієреєм І. Скворцовим, які обстежували у 1831 р. стан духовенства у Подільській єпархії, виявили суттєві недоліки. 1/3 духовенства зовсім не мала відповідної освіти; тільки сьома частина священиків єпархії закінчили духовну семінарію [2, с. 1028].

Відповідно до нових «Правил про церковно-парафіяльні школи 1884 р.» духовенству рекомендовано набути педагогічного такту та вміння проваджувати в школі православне вчення, віру і християнську мораль, вчити дітей початкам знань. До програми включалися закон Божий, письмо, питання громадянської преси, початкові арифметичні знання; у двокласних школах також і відомості з історії церкви та батьківщини [8, с. 489-490]. Згідно §7 «Правил» духовенство відкривало при церковно-парафіяльних школах з дозволу єпархіального начальства, додаткові класи з окремих предметів, ремісничі відділення, школи для дорослих та недільні школи [9, с.560].

В Подільській губернії, особливістю якої була відсутність земських шкіл до 1910-1911 рр., рух за відкриття і оновлення парафіяльних шкіл набував швидкого поширення. В «Подольських єпархіальних ведомостях» у 1884 р. публікуються умови розвитку шкільництва серед сільського населення: а) поширити турботу священиків за популяризацію шкіл; б) тричі на тиждень парафіяльному священику відвідувати школу з викладанням Закону Божого; в) розвивати в собі педагогічні здібності; г) турбуватися про заснування бібліотек; д) навчати дітей церковному співу [10, с. 395-399].

Церковні школи поділялися формально на два ступені: школи грамотності (нижчий ступінь) та церковно-парафіяльні школи, що склали вищий ступінь, бо за статутом – курс їх мав бути трирічний [11, с.354]. В Могилівському повіті в 1898 р. церковно-парафіяльних шкіл було 90, а шкіл грамоти – 40 та одна другокласна [12, с.808]. В цьому ж році в церковних школах повіту навчалось 4348 хлопчиків і 851 дівчина [12, с.809]. Закінчило повний курс навчання 337 школярів, з них 302 з пільгою IV розряду по відбуттю військової повинності [12, с.810].

Слід зауважити, що за 11 років, з 1887 р., шкіл стало більше на 14. В цьому році кількість шкіл з задовільними успіхами в навчанні склали 42 і з незадовільними успіхами у навчанні – 34 [13, с.1220].

Як не дивно, але загальна кількість церковних шкіл повіту в 1904/1905 навчальному році дещо зменшилася. Не стало другокласної школи, однієї однокласної та шести шкіл грамоти, всього – 123 [14, с. 1038].

На церковно-шкільну справу в повіті кошти надходили з різних джерел, а саме: допомога від церков і монастирів, церковно-парафіяльні попечительства і братства, приватні пожертви, плата за навчання (по бажанню батьків), випадкові надходження від міських та приватних товариств, збір з селян. У 1908 р. на утримання шкіл було витрачено 54258 крб [15, с. 139].

Купець 2-ї гільдії Пішул П. Т. у 1900 р. пожертвував 1000 крб на влаштування нового шкільного будинку в селі Гармаках. Він став найкращим в повіті. В ньому влаштовується дві класні кімнати, щоб відділити дівчат від хлопців. Крім грошової допомоги торговець передав школі немало книжок для читання [16, с. 420].

В значній мірі успіх місцевого просвітництва залежав від постаті парафіяльного священика. У 1870 р. в селі Хринівці (нині Привітне) почав своє служіння о. Євгеній Шостацький. Молодий пастир одразу звернув особливу увагу на церковну школу, як головне джерело народного добра. За його сприяння вчителям стали платити пристойне утримання, за купувались книги, парти; вчителями стали призначатися люди порядні й освічені замість колишніх відставних унтер-офіцерів. Закону Божому вчив сам о. Євгеній. З цього часу селяни стали охоче посилати своїх дітей до школи та й самі з великою увагою стали відноситися до шкільної справи. За декілька років відсоток грамотних в Хринівці значно зріс (з 1% до 10%). Місцева громада збудувала кам'яний будинок під залізним дахом.

Школу відвідувало 35-40 хлопчиків. Час навчання тривав 7 місяців (з жовтня по травень). В школі читались наступні предмети: Закон Божий, читання слов'янське та громадянське, чистописання, арифметика і церковний спів [17, с. 1005].

Не менш помітними в цій місцевості були зразкові школи в Романківцях і Копайгороді. Перша з них була заснована ще у 1861 р. Отримувала

від казни допомогу в 30-50 крб щорічно і удостоїлась навіть відвідин попечителя Київського учбового округу (ним тоді був М.І. Пирогов) [17, с. 1008-1010].

Джерела та література:

1. Бунге И. К. К вопросу о народном образовании в России. – К., 1901. – 49 с.; Фальберг Г. Всеобщее образование в России. – М., 1908. – 121 с.; Заволока И. Г. Общеобразовательная школа Украины в конце XIX – нач. XX вв. – К., 1972. – 25 с.; Поліщук М. С. Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60-90-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 69-75; Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст. – К., 1980. – 155 с.; Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні. – К., 2002. – 23 с.
2. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии в 1831 г. // Описание документов западно-русских митрополитов в 2-х томах. – СПб., 1907. – Т. 2. – 1632 с.
3. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990. – 328 с.
4. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольский, 1872. – 528 с.
5. Тальберг Н. История Русской Церкви. – М., 2009. – 960 с.
6. Блажевич Ю. Православна церква Поділля в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: історіографічний аспект // Укр. іст. зб. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 190-200.
7. Українська культура: за ред. Д. Антоновича. – К., 1993.
8. Новое положение о церковно-приходских школах // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1884. – № 23.
9. Труды Киевской духовной академии. – К., 1885. – № 4.
10. Там само. – № 5.
11. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – 912 с.
12. Церковно-школьная хроника // ПЕВ. – 1898. – № 30.
13. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1886/1887 учебный год // ПЕВ. – 1887. – № 51.
14. Церковно-школьное дело в Подольской епархии // ПЕВ. – 1905. – № 43.
15. Обзор Подольской губернии за 1908 год. – Каменец-Подольский, 1909.
16. Из жизни церковных школ Могилевского уезда // ПЕВ. – 1900. – № 17.
17. О церковно-приходских школах // ПЕВ. – 1886. – № 49.

*Нуров Д.С.
м.Хмельницький*

СПРОБА ЧАСТИН РСЧА В ЛИПНІ – СЕРПНІ 1941 РОКУ ЗУПИНИТИ НАСТУП ВЕРМАХТУ НА ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛІ. ОПИС ПОДІЙ, ХАРАКТЕРИСТИКА, НАСЛІДКИ

*Гуменюку Михайлу Павловичу,
фронтовику і герою, присвячується...*

У статті йдеться про події на Волині та Поділлі в липні-серпні 1941 року. Спроба частин Південно-Західного фронту РСЧА зупинити частини Вермахту в районі лінії «Сталіна».

Ключові слова: *Південно-Західний фронт, РСЧА, Вермахт, механізовані корпуси, лінія «Сталіна», Укріплений район (Ур), дивізія, танкова група.*

Війська 5-ої армії в період з 2 по 5 липня форсованими маршами відходили на річку Случ, руйнуючи за собою мости і влаштовуючи загороди на дорогах. Тоді як війська правого крила 5-ої армії (15-го і 31-го корпусів) здійснювали планомірний відхід під прикриттям ар'єргардів, лівофлангові 9-й і 19-і мехкорпуси вели важкі стримуючі бої з переважаючими силами ударного угруповання супротивника, що прагнуло прорватися на оперативний простір і здійснити стрімкий рейд на Київ. 9-й мехкорпус, що прикривав відхід основних сил 5-ої армії з півдня, до 4 липня був скутий боями в районі Цумань, Кльовань, Александрія, відбиваючи сильні атаки 25-ої мотодивізії, мотодивізії СС «Адольф Гітлер», 99-й і 298-й піхотних дивізій. У ніч на 5 липня частини 9-го мехкорпуса, відірвавшись від супротивника, зробили, відхід за річку Случ. В цілому оперативне положення Південно-західного фронту до 5 липня 1941 р. було нестійким. Його війська, що зазнали в ході двотижневих безперервних боїв важких втрат, були ослаблені, виснажені і, відходячи до старих УРів, насилу відбивали удари супротивника, що продовжував утримувати в своїх руках ініціативу в діях. 3-й і 48-й моторизовані корпуси супротивника, прорвавшись до Новоград-Волинського Ура, утворили глибоку (до 70 км.) і широку (до 85 км.) «вм'ятину» на центральній ділянці ПЗФ. Цьому танковому тарану протистояли нечисленний гарнізон Ура і розрізнені частини польових військ, що відійшли до нього. Нависнула реальна загроза оперативного прориву рухомих військ супротивника як на схід в житомирсько-київському напрямі, так і на південь у вінницькому напрямку в тил основним силам ПЗФ. А для прикриття цих напрямів після

убування 16-ої і 19-ої армій із смуги фронту оперативних резервів у складі ПЗФ не було. Директивою командувача військами ПЗФ від 3 липня з 5-ої армії знімалася відповідальність за оборону Новоград-Волинського Ура, який разом з тим, що відходив на нього 19-м мехкорпусом перепідпорядковувався командувачеві 6-ою армією, у зв'язку з чим розмежування між 5-ою і 6-ою арміями пересувалася на північ від Новоград-Волинського на 12 км. Передача Новоград-Волинського Ура в підпорядкування командувача 6-ою армією, в умовах коли її фронт вже прорваний на шепетівсько-новомиропольським напрямку і коли танкові з'єднання супротивника вийшли до переднього краю Новоград-Волинського Ура, не була виправдана обставиною і ще більш ускладнила важке положення 6-ої армії. Для 5-ої армії тепер відпадала необхідність рокировки на Новоград-волинському напрямі частини сил 31-го стрілецького корпусу, як це було намічене командармом раніше. До відходу на рубіж Коростенського Ура 5-у армію чекало в період з 5 по 9 липня обороняти рубіж річки Случ, що зажадало від командувача армією уточнити своє рішення, враховуючи зміну завдання армії відповідно до директиви штабу фронту.

З'єднанням армії були поставлені наступні завдання.

Резерви армії: 9-му мехкорпусу до результату 7 липня зосередитися в районі Погореловка, клг. Визенталь, Ушомір. Підготувати: 1) протитанковий район клг. Визенталь, Боровіца, Рудня Ушомірська; 2) відсічні позиції на лівому березі річки Вже на фронті Могутня Рудня, Могильний, сідлаючи дорогу на Житомир фронтом на південь. Бути в готовності до завдання удару в напрямках Новоград-Волинського і Житомира.

Від командирів з'єднань другого ешелону армії (9, 22 мк 135 сд) потрібно було завчасно зв'язатися з вузлами оборони Коростенського Ура, а від всіх командирів з'єднань і частин організувати інженерні роботи, в процесі яких відрити окопи повного профілю. Після відходу останніх частин за річку Случ знищити переправи, влаштувати завали, замінювати і перекопати дороги, ескарпировать береги річки Случ в місцях бродів. Підготувати проміжні рубежі і відсічні позиції від річки Случ до переднього краю Коростенського Ура. Встановити строгий порядок і охорону у військовому тилу і на шляхах підвезення і евакуації. Для проведення робіт мобілізувати інструменти у місцевого населення. Роботи першої черги закінчити до ранку 8 липня.

Вранці 7 липня був отриманий наказ командувача фронтом почати в ніч на 8 липня відведення військ 5-ї армії на Коростенський УР, який зайняти до 9 липня. Решта армій до того ж часу повинні бути відведені на лінію Новоград-Волинського, Остропольського і Летичівського Ур. За задумом Ставки в результаті цього відведення за рахунок скорочення фронту оборони повинні бути створені фронтові резерви.

У виконання отриманого завдання командарм ухвалив рішення:

9-у мехкорпусу до результату 7 липня зосередитися в районі Погореловка, клг. Визенталь, Ушомір (15-20 км. юго-зап. Коростені). Підготувати контратаки в напрямках Новоград-Волинського і Житомир.

22-й і 9-й механізовані корпуси, виведені в резерв командарма, винні були згідно новому наказу зосередитися після маршу не в районі Коростені, як це намічалось раніше, а південно-західно і на південь від цього пункту, тобто ближче до Новоград-волинському напрямку і автомагістралі, що пов'язує цей пункт з Житомиром. Для 9-го мехкорпусу - клг. Крілінськ, Семаковка, Скеля (35 км. південно-західніше).

До вечора 8 липня Новоград-волинський УР був прорваний на більшій частині фронту, і 3-й мотокорпус супротивника спрямувався на Житомир, а 48-й моторизований корпус супротивника ще вранці 8 липня захопив Бердичів.

До 9 липня в корпусі залишилося близько 10 тис. бійців і командирів, близько 30-35 танків.

Вирішення командувача 5-ою армією: армія, міцно утримуючи частиною сил рубіж Рудніца, Белокоровічи, Емільчино, Серби, силами 31-го ск, 9-го і 22-го мехкорпусів завдає удару у напрямі Бронники, Черниця, у взаємодії з 6-ою армією знищує угруповання противника, що прорвалося, і відновлює на лівому фланзі фронт по річці Случ.

9-у мехкорпусу у взаємодії з 31-м стрілецьким і 22-м мехкорпусом з рубежу Тесновка, Мирне атакувати супротивника в загальному напрямі Барбаровка, Кам'яний Брід і до результату дня 10 липня оволодіти районом Несолонь, Чернецкая Слобода, Улашиновка, не допускаючи прориву супротивника з боку Новоград-волинський, Рогачев, Кам'яний Брід.

5-а армія, обороняючи силами двох стрілецьких дивізій 15-го ск, однією дивізією 31-го ск і чотирма кулеметними батальйонами західний сектор Коростенського Ура на ділянці Рудніца, Белокоровічи, Серби, своїм ударним угрупованням у складі двох дивізій 31-го ск і трьох механізованих корпусів з ранку 10 липня перейшла в наступ з фронту Вершніца, Тесновка, Мирне.

Наступ розвивався нерівномірно. Що наступали на лівому фланзі і в центрі ударного угруповання 19, 9 і 22-й мехкорпуси, маючи сумарно 130 танками, за період з 10 по 14 липня просунулися на 10-20 км. і вийшли на Київське шосе. В той же час 31-ої ск, той, що діяв на правому фланзі, зустрівши наполегливий опір частин 17-го армійського корпусу супротивника, просунувся всього лише на 3-6 км.

Бойові дії розвивалися таким чином:

9-й мехкорпус, відкидаючи прикриваючі частини 44-ю і 95-ю піхотних дивізій противника, вийшов на рубіж Барбаровка, Генріховка, де був зупи-

нений головними силами цих дивізій, що розвернулися і вступили в бій. Війська 5-ї армії не змогли міцно закріпити за собою і утримати займаний ними рубіж, оскільки супротивник, посилений резервами, що підійшли, з ранку 15 липня після сильної артпідготовки і ударів авіації перейшов в наступ з фронту Вершніца, Цветянка. Використовуючи свою чисельну перевагу, супротивник до 18 липня потіснив частини 31-го ск, 19, 9 і 22-го мехкорпусов на північ і північний схід. 9-й мехкорпус зайняв рубіж Киянка, Усолуши.

Командування 6-ї німецької армії, бачивши загрозу з боку радянської 5-ї армії, вважало за необхідне розбити її до узяття Києва. «Необхідно завдати концентричного удару по рубежу (Емельчино, Білка, р. Ірша) з метою прорвати його і узяти Коростень.» Прийшовши до такого висновку, командування 6-ї німецької армії з 17 липня приступає до перегрупування своїх сил в цілях виконання задуманого їм концентричного удару на Коростень з двох напрямів: з південного заходу - з району Серби, Бараши, Новоград-волинський силами 62, 79, 299 і 298-й піхотних дивізій і з південного сходу і півдня - з району Фасова, Малини, Радомишль силами 113, 95, 262, 98, 296-й піхотних дивізій.

Генерал Потапов, що уважно стежив за поведінкою супротивника, розгадав його намір завдати головного удару по слабкому лівому флангу армії, вийти в її тил і відрізувати від сусідів і переправ на Дніпрі.

Виходячи з цього, командарм вирішує перегрупувати з правого на ліве крило армії 62-гу і 288-му стрілецькі дивізії, 9, 19 і 22-й мехкорпуси. Перегрупування зробити протягом 20-22 липня непомітно, нічними переходами.

Механізовані корпуси були виведені в армійський резерв. 9-й мехкорпус був зосереджений в районі Пісаревка, Ліпляни (20-25 км. вост. Коростеня). У період з 23 липня по 5 серпня розвернулися запеклі зустрічні бої на головній смузі оборони південно-західного сектора укріпленого району - на ділянці Осовка, Гулянка, Білка, Карб, Ягодінка і на схід від його на рубежі річки Ірша - з наступаючими угрупованнями супротивника, що прагнув концентричними ударами з району Симаковка, станція Яблонец і з району Малина в загальному напрямі на Коростень оволодіти Коростенським Уром і знищити війська 5-ї армії. 9-й мехкорпус - резерв командарма - о 11 годині 31 липня отримав завдання зосередитися в районі Головки і ударом в напрямку Гулянок затримати просування супротивника на півночі.

Увечері 31 липня, оцінюючи обстановку, командувач армією вирішив:

9-у мехкорпусу після виходу частин 22-го мк на рубіж оборони зосередитися в лісі в районі Емельянівки в готовності до завдання ударів на Селі, Малини, Гулянки.

Обстановка на малинському напрямі все більш погіршувалася. До результату 4 серпня військам 51-го армійського корпусу супротивника вдалося просунути на глибину до 20 км. і розширити плацдарм до 30 км. в напрямі на Ксаверов і в північно-західному напрямі уздовж залізниці Малін-коростень. Зроблений за наказом командарма в період 2-3 серпня контрудар силами 62-ої і 45-ої стрілецьких дивізій із заходу і північного заходу, силами 9-го мехкорпусу з півночі і 22-го мехкорпуса з північного сходу в загальному напрямі на Малини був відбитий супротивником, і до 4 серпня війська лівого крила армії, насилу стримуючи наступ супротивника, вели важкі бої. 9-й мехкорпус вів бій на рубежі ліс північно- західніше Владівки, гай східніше Пісаревки.

Увечері 4 серпня генерал Потапов, оцінивши обстановку, ухвалив рішення:

9-ту мехкорпусу з рубежу Гута Генріховська, клг. ім. Грінько, завдаючи удару лівим флангом, наступати в напрямі висота 172,1, висота 162,5, Омелянówka із завданням знищити протистоячого супротивника і оволодіти узліссям лісів на південь від району Владовка, Омелянówka. Надалі наступати у напрямі урочища Батков і у взаємодії з 15-им ск і 1-м вдк оточити і знищити супротивника в районі Чеповічі, Головки, Щербатовка.

Супротивник з ранку 5 серпня відновив наступ на обох напрямках і до результату дня потіснив наші війська на 6-10 км. На лівому крилі 5-ої армії 51-й ак супротивника розвивав удар на північний захід уздовж залізниці на Коростень і до результату 5 серпня, просунувшись на 10 км., потіснив 9-й мехкорпус на рубіж Скурати, Владівка. Тоді як війська правого крила 5-ої армії 6 серпня відходили на новий рубіж, частини 9-го мк, 1-х вдк і 22-го мк відновили атаки по східному флангу малинського угруповання супротивника. Але зустрівши наполегливий опір 113, 262, 98 і 296-й піхотних дивізій супротивника, змогли протягом трьох діб просунути лише на 6-10 км. і до результату 8 серпня вели важкі бої: 9-й мехкорпус - в районі Владівки; 1-й вдк (215 мд, 1 вдбр, 124 сд) - на рубежі Владівка, Лумля; 22-й мехкорпус (19 тд, 41 тд, 228 сд) - на рубежі Лумля, Ялцовка, Зарудье.

Хоча в результаті цього контрудару положення в районі Малина і не було відновлено, наступ переважаючих сил малинського угруповання було затримане, що сприяло здійсненню організованого відходу 31-го і 15-го стрілецьких корпусів з південного мішка, в якому вони знаходилися.

Командувач 5-ою армією ухвалив рішення перейти всіма силами до наполегливої оборони на рубежі Рудня Мяколовецкая, Кремно, Тесновка, Чигирі, Бехи, Ліпляни, Кам'янка, Барановка. Це рішення було підтверджене і в подальших бойових наказах від 9 і 10 серпня. Армія продовжувала утримувати висунуте на захід від річки Дніпро на 150-200 км. виступ фронту, що у поєднанні з активними діями її військ створювало постійну

загрозу північному флангу групи армій «Південь» і її тиловим комунікаціям. Це нависаюче положення 5-ої армії змусило німецьке командування тримати проти неї і 27-го ск до дев'яти дивізій, тобто основні сили 6-ої армії, відволікаючи їх від дій на київському і південному напрямках.

5-а армія своїми контрударами скувала значні ворожі сили, але не добилася ліквідації того, що уклонило супротивника в районах Бондаревки і Малина. Війська армії знекровлені в безперервних боях, фізично виснажені і тому не в силах далі утримувати такий розтягнутий і зламаний фронт, а резервів немає. У зв'язку з цим командарм вирішує відвести війська:

19-й мехкорпус вивести в другий ешелон на оборонний рубіж хутір Чигирі, станція Коростень Подільський, вис. 182,4, підсиливши його 5-ю артилерійською протитанковою бригадою, яку використовувати для створення кругової оборони міста Коростень. Виконуючи наказ командувача 5-ю армією, частини 19-го мк (а також 31-го і 15-го ск) з вечора 6 серпня під прикриттям ар'єргардів відходили на новий рубіж, а війська лівого крила флангу армії відновили атаки по східному флангу малинського угруповання супротивника.

Корпус, зумівши закріпитися на рубежі Чигирі, Коростень і зазнавши великих втрат, під ударами частин 298-ї пд залишив Коростень. Його залишки приєдналися до 31-го стрілецького корпусу, а штаби корпусу і дивізій були відправлені до розпорядження штабу Південно-західного фронту. Війська 5-ї армії з 9 по 14 серпня покращували свої позиції в інженерному відношенні і удосконалювали систему вогню, продовжуючи методом активної оборони сковувати крупні сили супротивника. Як і раніше робилися часті контратаки, а також засилання в розташування супротивника винищувальних загонів і груп для знищення автомашин, возів з вантажами і захоплення полонених.

Ці дії, підтримані добре скоректованими вогняними нальотами нашої артилерія і ударами невеликих груп авіації, наносили великі втрати супротивникові і тримали його особовий склад в постійній напрузі. До результату 14 серпня війська 5-ї армії займали західний сектор Коростеньського Ура на ділянці Дубіце, Зазер'є і далі на схід по лівому берегу річки Жерев на ділянці Жеревці, Рудня Мяколовецкая оборонялися кулеметні батальйони Коростеньського Ура. 9-й мехкорпус займав рубіж південно-східна околиця Обіходов, хутір Гуніче, північна околиця Ксаверова.

На цих позиціях з невеликими змінами в ту або іншу сторону війська 5-ї армії оборонялися до 20 серпня 1941 р., вимотуючи супротивника, і самі при цьому несли великі втрати. На 14 серпня в 35-й танковій дивізії залишалось 927 чоловік. Але, маючи укриті шляхи підвезення, війська не відчували нестачі в боеприпасах і ГСМ, не дивлячись на їх велику витрату. Протягом всього періоду боїв в районі Коростень, Малини і північніше

у військах були незнижувані запаси: боеприпасів 1-1,5 бойового комплекту, продовольства 2-3 сутовидачі, пального 1,5-2 заправок.

Увечері 19 серпня була отримана директива штабу Південно-західного фронту на відведення військ 5-ї армії і 27-го стрілецького корпусу за річку Дніпро, доповнена і декілька змінена отриманим днем 20 серпня бойових розпорядженням штабу Південно-західного фронту. З цих документів виходило, що відведення 5-ої армії повинне бути здійснений комбінованим способом в період 20-25 серпня. Після відходу на річку Дніпро 5-а армія повинна була зайняти оборону на лівому його березі на фронті м. Лосєв, Старий Глибов. До цього часу в дивізіях корпусу (20-й і 35-й танкових) залишалось по 2,2 – 2,4 тисяч чоловік, по 4-5 станкових і 20-24 ручних кулеметів, по 12 знарядь і 6 мінометів різного калібру, по 4-5 бронемашин і 2-3 зенітних кулемета. Танків немає. За планом розробленому командувачем 5-ою армією мехкорпус на своєму автотранспорті повинен зробити марш в загальному напрямі Лозніца, Хабное, Шепельовічи, Неданчичи, далі на Чернігів, до 23 серпня зосередитися на північ від Чернігова, в районі Александрівка, Богдана. По цьому ж плану артилерію 9-го і 22-х мехкорпусов залишали зі своїми дивізіями у фронтовому резерві на випадок необхідності маневру артилерійськими засобами.

Увечері 22 серпня частини 9-го і 22-го мехкорпусов, що перевозилися своїм автотранспортом, переправилися через річку Пріпять і розташувалися в межиріччі Пріпять і Дніпра. До ранку 23 серпня з'єднання пройшли рубіж річки Дніпро. До ранку 24 серпня 9-ї мехкорпус почав зосереджуватися на північ від Чернігова, куди він був направлений командармом під час відходу у зв'язку із загрозою наближення військ групи армій, що позначилася, «Центр» з півночі.

Корпус отримав завдання окремими вузлами зайняти оборону на ділянці хутір Александровський, Лентяєвка, прикриваючи підступи до Чернігова з півночі. 28 серпня почалися бої на північній ділянці фронту 5-ї армії. До результату 29 серпня генералу Потапову стало ясно, що 15-й стрілецький корпус не в змозі не тільки відбити, але і затримати наступ переважаючих сил супротивника, якому протягом дводенних боїв вдалося подолати головну смугу оборони майже на всьому фронті корпусу. В ході боїв на чернігівському напрямі, не дивлячись на стійкий опір частин 15-го стрілецького корпусу і зробленою ними 31 серпня контратаки, положення на правому крилі армії все більш погіршувалося. За три доби, з 30 серпня по 1 вересня, супротивникові вдалося просунути ще на 6-8 км і наблизитися до Чернігова на відстані до 10 км 9-ї мехкорпус продовжував займати колишній рубіж - хутір Александрівський, Богудовка (20-4 км. на північ від Чернігова) і в бою брав участь тільки своєю артилерією. На початку вересня 9-ї та 22-ї мехкорпуси були переформовані в батальйони,

поодинці на кожен корпус, які незабаром були влиті в 15-й та 31-й стрілецькі корпуси.

В той же період липня – серпня 1941 року, механізовані корпуси були кинуті на підтримку військ Південно-Західного фронту з метою зупинення подальшого просування супротивника та переходу до загального наступу в цьому напрямку.

Вранці 9 липня в районі села Жеребки, біля Янушполя, 32-а танкова дивізія атакувала противника. Бій протікав із змінним успіхом. Активно цього дня танкістів підтримувала авіація ПЗФ. У результаті дивізія досягла певних тактичних успіхів, зуміла нанести супротивнику великі втрати, той же 63-й танковий полк підбив 23 танки. До вечора поступив наказ вивести дивізію з бою і форсованим маршем направити її в район Бердичева. З'єднанню слід було до ранку 10 липня осідлати дорогу Козятин – Бердичів в районі села Комсомольське. Зробивши понад 30-тикілометровий марш, танкісти з ходу вступили в бій. 63-й танковий полк, що мав не більше 30 танків, в середині дня опинився в оточенні. До вечора, коли підішли до кінця пального і боєприпаси, до полку зуміли пробитися декілька Т-34 з 8-ї танкової дивізії.

11 липня командир 4-го механізованого корпусу наказав 63-му танковому полку висуватися в смугу 81-ї моторизованої дивізії, для додання обороні її частин більшої стійкості. Останні 15 танків полку підтримували дії дивізії в районі села Подорожне до настання темряви, після чого відійшли на схід. Вдень 12 липня основні сили 32-ої танкової дивізії пройшли Київ. Частина бойової техніки була залишена в Київському укріпленому районі (УР), для поповнення військ, що оборонялися там. 32-а танкова дивізія зосереджувалась в районі міста Прилуки. Вся справна техніка, що залишилася, була передана в 8-у танкову дивізію, командиром якої став полковник Є.Г. Пушкін. Особовий склад 32-ої танкової дивізії відбув у Володимирську область (Росія), де склав кістяк нової 8-ої танкової бригади. На базі 8-ої тд створювалася 130-а тбр (полк. Є.Г. Пушкін). На базі 32-ї танкової дивізії – 1-а (полк. А.М.Хасин) і 8-а (полк. П.А.Ротмістров) танкові бригади. Після серії напружених виснажливих боїв у прикордонні з 14 липня 8-й механізований корпус знаходився, як резерв командуючого фронтом. Незабаром за його рішенням 12-у танкову дивізію, укомплектовану відремонтованими танками, з корпусу вивели, а 7-у моторизовану дивізію передали в 26-у армію. З корпусного управління було створено управління 38-ої армії, командувачем армією призначили Д.І. Рябішева. З цього часу 8-й мехкорпус припинив існування. Дивізії ж 16-го мехкорпусу після участі в боях перших днів прикордонної битви на відносно тривалий проміжок часу не приймали участі в активних діях фронтів. З'єднання було чи не єдиним мехкорпусом прикордонних армій, що не

брало участь повною мірою в прикордонних боях такий тривалий час. Частково це пояснюється не стільки складністю оперативної обстановки в смузі 12-ї армії (стрілецькі дивізії справлялися з натиском супротивника власними силами), скільки чехардою в керівництві військами. Номінально Південно-Західний фронт був позбавлений права управляти корпусом з кінця 24 червня, а новосформований Південний фронт, і перш за все штаб 18-ї армії, взяли управління корпусом тільки до кінця 27 червня, причому останнім ще був потрібний певний час для вивчення обстановки і ухвалення правильних рішень. За цей час з'єднання корпусу принципово не міняли дислокації, «готуючись до боїв» і знаходячись на периферії головних боїв. Тільки 30 червня командування фронту прийняло рішення на відведення свого правого флангу, який займала 18-та армія. Наступного дня штаб армії представив план відходу, відповідно до якого 16-й механізований корпус складав резерв 18-ї армії і відводився в район Балин, Дунаївці. 19-й мотоциклетний полк повинен був прикривати переправу біля Заліщиків, а один з полків 240-ї дивізії - залізничний міст в районі Студениці. 39-та танкова дивізія, як і раніше знаходячись в оперативному підпорядкуванні 17-го стрілецького корпусу, повинна була на першому етапі відходу спільно з 60-ю гірськострілецькою дивізією забезпечити відхід головних сил армії за річку Дністер. Надалі, дивізії передбачалися два варіанти дій: або у складі 17-го корпусу в районі Студениці, або у складі свого корпусу в районі Дунаївців.

Цікаво, ще до відправки цього плану в штаб фронту на затвердження, командування 18-ї армії видало бойовий наказ № 05, в якому запропонований план запроваджувався в дію. Відповідно до наказу полк 240-ї дивізії біля Студениці відходив в підпорядкування 169-й стрілецькій дивізії. Відведення військ 16-го механізованого корпусу за річку Дністер почалось 2 липня 1941 р. Щоб уникнути викриття пересування розвідкою супротивника і нанесення по колонах авіаційних ударів, відхід здійснювався двома нічними переходами. До ранку 3 липня 15-а танкова дивізія, переправившись через Дніпро в Заліщиках, зосередилася в районі Черче, Лянцкорунь. 39-та танкова дивізія, що відходила в ар'єргарді корпусу, вийшла в район Білівці, Круглик, а 240-ва моторизована дивізія (без одного полку) в - ліс біля населеного пункту Довжок (в 5 кілометрах на захід від Кам'яця-Подільського). На цьому етапі одним з головних випробувань для частин корпусу стала переправа через Дністер достатньо великої кількості автомашин, тракторів із гарматами, танків і колон піхоти. Для прикриття переправ в Заліщиках корпусом був залишений 19-й мотоциклетний полк. Протягом ночі на 4 липня 1941 р. з'єднання зробили черговий перехід і зосередилися: 15-а дивізія - район східніше Балин, Залісці; 39-а і 240-а дивізії - Дунаївці. Один полк 240-ї дивізії - зайняв оборону переправи в

районі Студениці. Штаб корпусу розмістився в Дунаївцях. 4 липня 1941 р. 16-й механізований корпус наказом Ставки вибув із складу Південного фронту. Відповідно до планів радянського командування в районі Мозиря, Калинковичів, Хвойників створювалося досить могутнє угруповання в яке повинні були увійти одна стрілецька і одна гірськострілецька дивізії з колишнього складу 19-ої армії, 5-й кавалерійський, декілька артилерійських полків і управління стрілецького корпусу із складу Південно-західного фронту, а також 16-й механізований корпус і 32-а кавалерійська дивізія з складу Південного фронту. За задумом ці війська повинні були скласти ударну групу 21-ої армії Західного фронту під єдиним командуванням командира 5-го кавалерійського корпусу генерал-майора Камкова. Крім того на цей напрям планувалося використовувати декілька легких кавалерійських дивізій, тих, що формувалися в тилкових військових округах. Не випадково в цей період командування 21-ою армією здійснював легендарний командарм 1-ої Кінної Армії в роки Громадянської війни Маршал Радянського Союзу С.М. Будьонний. Крім того, в рамках тієї ж 21-ої армії створювалася ще одна ударна група в районі Довськ, Рогачів, Жлобин у складі 63-го стрілецького і 25-го механізованого корпусів. Для організації цієї групи з Москви в Довськ виїхав генерал армії Д.Г. Павлов (колишній начальник АБТВ РСЧА, колишній командувач Західним фронтом).

Крім цих військ в 21-у армію увійшли також 45-й, 61-й, 66-й і 67-й стрілецькі корпуси, готові підсилити будь-яку з ударних груп, що створювалися. Всього в об'єднанні, що розгорталось на ділянці Орша, Жлобин, Мозир повинно було зосередитися 15 стрілецьких, 1 гірськострілецька, 4 танкових, 2 моторизованих, 3 кавалерійські, декілька легких кавалерійських дивізій, близько двох десятків корпусних, протитанкових і гаубичних артилерійських полків РГК. Відповідно до директиви Начальника Генерального штабу РСЧА генерала армії Г.К. Жукова 16-й механізований корпус підлягав перекиданню до Мозиря не пізніше за 9 липня 1941 р. комбінованим способом. Гусенична матеріальна частина відправлялася по залізниці із станцій Деражня, Жмеринка. Початок завантаження призначалася на 12 годин 6 липня. Колісна матеріальна частина із запасами, що возяться, і особовим складом мотопіхоти прямувала в район зосередження своїм ходом по маршруту Вінниця, Житомир, Коростень, Мозир. Ділянку південніше Коростеня належало пройти не пізніше 20 годин 9 липня. Даний наказ не відповідав реальному технічному стану з'єднань 16-го механізованого корпусу. Тільки до місць вантаження в залізничні ешелони зношеної матеріальної частини дивізій належало пройти від 65 до 100 кілометрів. З урахуванням попередніх маршів, для 15-ої танкової дивізії після виходу з місць дислокації в Станіславі до завантаження в Деражні, загальний пробіг техніки склав 270-300 кілометрів. На шляхах проходження дивізії залишалася матеріальна

частина, що вийшла з ладу по технічних причинах. При цьому з'єднання не брало участь ні в одному бою. До 9 липня 1941 р. (без 39-ої танкової дивізії) в корпусі залишалось всього біля 200 справних танків. 240-а моторизована дивізія виступила з Дунаївців на Жмеринку, з початку війни до станції вантаження зробила переходи від 220 до 350 кілометрів, що сильно вимотали особовий склад з'єднання. Одним з небагатьох розумних актів командування Південного фронту відносно танкових військ став вивід з складу 16-го механізованого корпусу 9 липня 1941 39-ї танкової дивізії і включення замість останньої 44-ої танкової дивізії із складу 18-го механізованого корпусу. Цим рішенням економився моторесурс учбового танкового парку 39-ої танкової дивізії, який був би обов'язково розтягнений на марші до станцій вантаження, з іншого боку, 44-а дивізія, найбільш боєздатне з'єднання 18-го корпусу, у цей момент якраз прибувала по залізниці в район Жмеринка для зосередження в районі Носківці, Теленінці, Дзялів. Надалі 39-а танкова дивізія діяла у складі 18-ої армії і використовувалася як «пожежна команда». З 9 липня 39-а танкова дивізія передавалася до складу 18-го механізованого корпусу, проте дійсний зв'язок з корпусом був встановлений значно пізніше. Нереальність наказу Г.К. Жукова про початок вантаження частин корпусу о 12 годині 6 липня стала очевидною практично відразу. 15-а танкова дивізія тільки до ранку 7 липня зосередилася на ст. Деражня, але через нестачу рухомого складу проводила відправку своїх частин до 11 липня. 240-а моторизована дивізія з обмеженою кількістю автотранспорту прибула на станцію вантаження Жмеринку тільки до кінця 8 липня. Таке положення привело до того що з'єднання корпусу дробилися поешелонно, в дорозі черговість ешелонів перемішувалася, крім того, не варто забувати, що окремим маршрутом на Мозир рухався автомобільний ешелон корпусу. Мотопіхота, танки, артилерія, запаси боєзапезпечення - все рухалося окремо один від одного, змішавшись з іншими військами що рухалися по залізниці або автомобільному шосе. Механізований корпус виявився безпорадним перед майбутніми швидкими випробуваннями. Ударні групи в 21-ій армії так і не були створені. Війська, що призначалися для них, були передані в інші з'єднання або перекинуті на нові напрями. Тим часом, активних бойових завдань з армії не зняли. Малими силами її війська змогли оволодіти містами Рогачов, Жлобин і Паричі і відвернути на себе велику масу сил супротивника. Ймовірно успіх 21-ї армії був би ще більш вражаючим і ефективним якби вдалося зосередити з'єднання, що призначалися для удару, зокрема 16-й мехкорпус. Частинам 24-го механізованого корпусу на початку липня була реальна можливість локального зупинення противника на проскурівському напрямі.

2 липня ворог несподівано оволодів Тернополем, випередивши і так швидко відходячі радянські війська. Створилася реальна загроза безпере-

шкодного просування німців на Проскурів і розгрому тилів 26-ої і 12-ої армій. Командувач фронтом генерал-полковник Кирпоніс вдень 2 липня розвернув 24-й мехкорпус на південь для заняття Проскурівського укріпленого району на рубежі Авратин, Волочиськ, Канівка, підпорядкувавши його командувачеві 6-ої армії. Корпус мав завданням: міцно займаючи оборону, забезпечити відхід військ 6-ої і 26-ої армії. Північніше, на лінію укріплених районів виходив 49-й стрілецький корпус двохдивізійного складу, направлений сюди ще 1 липня. Зробивши 50-кілометровий перехід з району Ланівець, основні частини 24-го корпусу вийшли на вказаний рубіж тільки до кінця 3 липня і на початок боїв не встигли підготувати оборону в довготривалих спорудах укріпленого району. Через бойові порядки корпусу відходили розбиті з'єднання 6-ої армії, зокрема залишки 4-го, 8-го і 15-го механізованих корпусів. Вони зосереджувались в тилу 24-го корпусу і упорядковувалися. Підрозділи, що відходили, проходячи через бойові порядки 24-го мехкорпусу деморалізуюче діяли на особовий склад з'єднання, 80% якого склали ненавчені новобранці. Зі складу тих, що відходили, інколи виділялися невеликі мобільні загони для зупинення противника на підступах до укріпленого району і посилення з'єднань 24-го мехкорпусу. Так, 10-та танкова дивізія у зв'язку з величезною пробкою на переправах через Збруч військами і технікою біля Підволочиська, весь день 3 липня вела бої по стримуванню супротивника на підступах до річки. Дивізія відійшла тільки до вечора, знищивши за собою переправу. Ці дії дозволили 24-му мехкорпусу організовано вийти на лінію укріпленого району по річці Збруч в районі Волочиська. 4 липня 24-й корпус разом зі своєю ділянкою оборони був переданий до складу 26-ї армії, яка мала завдання обороняти фронт Авратин, Волочиськ, Гржимайлів; не допускаючи прориву супротивника на Старокостянтинів і на Проскурів. Оперативне зведення штабу Південно-Західного фронту від 5 липня 1941 р. повідомляє, що 24-й мехкорпус під тиском незначних сил супротивника до ранку того ж дня залишив Волочиськ. Корпус отримав наказ відновити положення по лінії річки Збруч. Мабуть, окрім загальної слабкості з'єднання в матеріально-технічному оснащенні і загальній навченій особового складу причинами залишення укріпленого району на старій межі були відсутність твердого керівництва військами на цьому напрямі. На лінії Волочиськ - Проскурів знаходилося достатньо військ і штабів із залишків з'єднань 6-ї армії, що відходили. Проте, для відновлення положення корпус ніякого посилення не отримав. Вранці 6 липня у зв'язку із проривом укріпленого району вся 26-та армія отримала дозвіл фронтового командування на відхід на лінію Кульчинь, Копачівка. 24-й мехкорпус, не зазнаючи сильного тиску від супротивника, до ранку 7 липня прикривав відхід армії на рубежі Купіль, Рабівка, Війтівці. Протягом 7 липня натиск

німців на корпус посилювся. Піхота супротивника, посилена танками з рубежу Клініни, Війтівці, Рациборівка атакувала бойові порядки радянських військ. 49-а танкова дивізія до 10:00 вимушена була відійти на рубіж Зелена, Криштофівка. 45-а і 216-а дивізії змогли утримати колишні позиції. Для відновлення положення командир корпусу генерал-майор Чистяков поставив завдання 216-ї моторизованій дивізії ударити у напрямі Війтівці.

26-а армія до кінця 8.07.41 р. повинна була відійти на Остропільський укріплений район, що проходить по лінії Купчинці (20 км північніше Острополя), Храбузин, Мартинівка, Райки, Ладиги, Бабин, Стара Синява, міцно зайняти і обороняти лінію залізобетонного поясу. 24-му корпусу було поставлене завдання, слідуючи в смугі: справа - межа армії, зліва - Чорний Острів, Західники, Лажавка, Остропіль, до кінця 8.07.41 р. вийти в резерв армії і зосередитися в районі Ліпне, Любар, Гринівці, Михайлівка. При відході послідовно обороняти проміжні рубежі загонами прикриття: Манчинці (15 км на північний захід від Миколаєва), Миколаїв, Жабче (12 км північніше Старокостянтинів), Старокостянтинів. Штаб корпусу мав в Матрунках, в подальшому в районі Любар. При неможливості по обстановці руху тилів через Старокостянтинів, автотранспорт направити по маршруту Миколи, Меджибіж, Летичів, Хмільник, Уланів, Любар.

У ніч на 8 липня частини корпусу почали відхід у напрямі Любар. До 6 ранку 216-та моторизована дивізія пройшла Миколаїв і продовжила відхід на схід. 9 липня супротивник оволодів Бердичевом, до кінця дня радянськими військами був залишений Любар. 26-а армія отримала завдання обороняти район Остропільського УРу на рубежі Остропіль, Стара Синява, Новокосянтинів, Летичів, не допускаючи супротивника в напрямі Бердичів, Козятин зі сходу. 24-й мехкорпус, який так і не був виведений в резерв, отримав завдання спільно з двома дивізіями 2-ї протитанкової артилерійської бригади до кінця 9.07.41 р. вийти і міцно обороняти рубіж Юзефівка, Летичів, не допускаючи прориву супротивника в східному напрямі, корпусний резерв зосереджувався в районі Курилівка. Штаб корпусу - ліс східніше Педоси - Шляхові. До вечера 10 липня 24-й мк передовими частинами вийшов і зайняв оборону по річках Іква і Буг на ділянці Стара Синява, Летичів. Штаб корпусу розташувався в населеному пункті Кути. 216-а моторизована дивізія передовими загонами зайняла переправи по річці Іква на ділянці Стара Синява, річка Буг. Решта частин дивізії сосредотачивались в лісі 5 км на схід від Старої Синяви. 49-а танкова дивізія передовими загонами зайняла переправи через р. Буг на ділянці гирло р. Буг, Летичів. Її головні сили зосередились в районі Новокосянтинів. Штаб дивізії - ліс 5 км східніше Суслівці. 45-а танкова дивізія знаходилася на марші в район зосередження Лука, Березівка, Дяківці. Подальше завдання дивізії полягало в прикритті летичівського напрямку. Штаб ди-

візії - Росоховата. 17-й мотоциклетний полк і інші корпусні частини зосереджувались в районі Лозова. Особовий склад був сильно виснажений тривалими безперервними маршами. Корпус пройшов пішим порядком від Проскурівського до Остропільського укріпленого району від 80 до 100 кілометрів. Підрозділи дивізії сильно розтягнулися, були ті, що відстали. Так, в 17-му мотоциклетному полку відстав загін в 168 чоловік. До 12 липня 1941 р. корпус не мав бойового зіткнення з противником. 11 липня смуга оборони 216-ої дивізії на ділянці Стара Синявка, Юзефівка перейшла до частин 72-ї гірськострілецької дивізії, висунутої сюди з резерву армії. Після цього перегрупування моторизована дивізія укріплювала оборону на лінії Юзефівка, гирлі річки Іква. Штаб з'єднання розташувався в пункті Крупин. 49-а танкова дивізія продовжувала укріплювати рубіж на ділянці гирло річки Буг, Летичів, збирала тих, що відстали і знищувала другорядні переправи на р. Буг, замінювавши останні. Штаб дивізії - ліс 5 км східніше Суслівці. 45-а танкова дивізія зосереджувалась в другому ешелоні в районі Росоха, Погоріле, Дяківці із завданням прикрити летичівський напрям. Штаб корпусу і корпусні частини - ліс в районі Угли. 12 липня в смузі 24-го корпусу з'явилися розвідувальні підрозділи супротивника. Цього дня управління 26-ї армії було виведене в тил, а всі війська армії, зокрема 24-й механізований корпус, перейшли в розпорядження командувача 12-ої армії генерал-майора Понеділіна. У зв'язку з відходом, що продовжувався, сусідньої 6-ої армії, правий фланг 12-ої армії поступово загинався фронтом на північний захід. У ніч на 15 липня війська армії, зокрема 216-а моторизована дивізія були відведені в район Хмільник. До ранку 216-та дивізія зайняла рубіж Хмільник, Чудинівці, Думенки. Цього дня противник зміг прорвати Летичівський укріплений район в чотирьох місцях, для локалізації проривів були задіяні всі армійські і корпусні резерви. Від 24-го мехкорпусу у напрямі Летичів діяла 45-а танкова дивізія. До 17 липня супротивник розвинув свій успіх і захопив Бар і Жмеринку. До 18 липня противник підійшов до Вінниці. На фронті 6-ої армії обстановка була ще гірша. Оволодівши Козятином, німці вийшли на комунікації 6-ої і 12-ої армій. Цим військам загрожувало оточення. З цієї миті всі дії радянських військ були направлені на вихід з-під обхвату німецьких кліщів. Нерідко доводилося пробивати дорогу на схід з перевернутим фронтом. 24-й механізований корпус, відступаючи через райони північніше Літина, Вінниці до 20 липня вийшов в район Липовець. Розвернувшись фронтом на схід, з'єднання почало пробивати дорогу основним силам 12-ої армії. Наступаючи 49-ю і 216-ю дивізіями у напрямі Фрінівка, Княже, Крениця, корпус до 9.30 21 липня досяг рубежу Кошлани, Яблуновиця, 45-та танкова дивізія в 9.30 досягла передовими частинами районного центру Іллінці. До кінця того ж дня 216-та моторизована дивізія оволоділа Підвисоким; 49-а

танкова дивізія увійшла в Монастирище, а 45-та танкова дивізія в Дашів. Судячи по темпах просування, весь наступ носив характер швидкого переміщення на схід без якої-небудь протидії з боку противника, причому був активно задіяний автотранспорт (можливо для виконання завдання корпус був підсилений армійським транспортом). До 23 липня 1941 р. корпус зосередився своїми танковими дивізіями в лісі західніше Монастирище, а моторизованою дивізією на західній околиці Шабастівки, як і раніше, не маючи зіткнення з ворогом. З 20.00 25 липня 12-та армія перейшла в підпорядкування Південного фронту. Подальші дії залишків корпусу проходили в умовах розвалу фронту і оточення головних сил 6-ої і 12-ої армії в районі Умані, коли замість з'єднань, що втратили боєздатність, стихійно створювалися різного складу загони під командуванням найбільш рішучих і ініціативних командирів. Останні бої залишки 24-го механізованого корпусу провели в районі Підвисоке в першій декаді серпня. З цих останніх боїв не вийшли командир корпусу генерал-майор Чистяков, його начальник штабу полковник А.І. Данілов, командир моторизованої дивізії А.С. Саркисян. 24-й механізований корпус весь період бойових дій діяв як стрілецьке з'єднання із слабкою моторизацією і артилерійським оснащенням. Як другочерговий по комплектуванню, корпус мав низький рівень бойової підготовки особового складу, велику частину якого складали новобранці. По числу танків і бронемашин він був найслабкішим в Київському Особливому Військовому окрузі і в цілому виявився нездібним на серйозні бойові дії. Проте, корпус до початку загального розвалу фронту на початку серпня 1941 р. зумів зберегти відносну боєздатність і впродовж тривалого часу зберігав велику частину своєї нечисленної бронетанкової техніки. Так, до 9 липня 1941 р. корпус мав близько 100 танків, а по донесенню помічника командувача Південним фронтом по АБТВ на 27-30 липня 24-й мехкорпус все ще мав 10 танків БТ, 64 Т-26, 2 вогнеметних танка (всього 76 танків), а також деяку кількість бронемашин. (Докладаючи в Ставку про стан військ, Головнокомандуючий військами Південно-західного напрямку Маршал С.М. Будьонний ще 18 липня 1941 докладав про 24-й корпус, як абсолютно немаючий танків.)

Командування ПЗФ було вимушене робити термінові заходи для протидії німецьким військам. У районі Бердичева контратаки вели звідні загони дивізій 4-го і 15-го мехкорпусів. Сюди ж був направлений 16-й мехкорпус, що перекидався на Західний фронт в район Мозиря з Південного фронту. Його дивізії вступали в бій прямо з ешелонів. З частин 4-го, 15-го, 16-го мк була сформована «Бердичівська група» під командуванням комдива А.Д.Соколова. В результаті контратак вдалося змусити німців перейти до оборони, зупинивши їх просування на Білу Церкву. При цьому тільки 11-а тд німців, за німецькими даними, втратила в боях більше 2.000 чоловік.

Ціною кровопролитної битви вдалося затримати наступ групи армій «Південь» на цілий тиждень (18.07.1941 р. Гальдер фіксував проблему флангу 1-ї танкової групи: «Він все ще топчеться в районі Бердичева і Білої Церкви.»). У боях біля Бердичева особливо відрізнялися 8-а і 10-а танкові дивізії, на тиждень скувавши головні сили танкової групи Клейста. В цей час важкі бої йшли в районі Новоград-Волинського, де війська 5-ї армії ПЗФ наносили контрудари по північному флангу німецького угруповання, що вийшло до Києва.

Головною ударною силою 5-ї армії були три мехкорпуси: 9-й г-м А.Г.Маслова (19.07 змінив К.К.Рокоссовського), 19-й г-м Н.В.Фекленка і 22-й г-м В.С.Тамручі, що мали всього по 30 - 35 танків (у 19-му мк - 75 танків). Проте сили мехкорпусів були вичерпані контратаками, і група під Коростенем була вимушена перейти до оборони (як відзначали німці, «танків більше не спостерігається»).

До цього часу від мехкорпусов залишилася лише тінь минулої потужності. За даними довідок штабу Головного командування Південно-Західного напрямку про стан стрілецьких і танкових дивізій фронтів від 22 липня 1941 р., «танкові дивізії налічували: менше 1.000 чоловік - близько 20% всіх дивізій, по 1.000-2.000 чоловік - близько 30%, по 3.000-5.000 чоловік - близько 40%, по 10.000 – 16.000 чоловік -10% всіх дивізій. З 12 танкових дивізій тільки - дві має по 118 і 87 танків. Більшість останніх має всього по декілька танків». У другій половині серпня з'єднання 5-ї армії, у тому числі і мехкорпуси, відійшли за Дніпро.

В цілому, дії мехкорпусів в перший тиждень війни проти ударних угруповань супротивника з метою зміни ходу подій не увінчалися успіхом ні на одному із стратегічних напрямів.

Німецьке командування, оцінюючи дії радянських військ при нанесенні контрударів, відзначало: «Перед групою армій «Південь» супротивник опинився на висоті в питаннях загального керівництва і ведення наступальних дій оперативного масштабу. Перед групами армій «Центр» і «Північ» в цьому відношенні супротивник показав себе з поганого боку. Управління військами в тактичному рівні і рівень бойової підготовки військ - посередньо».

Загальним наслідком провал операцій частин РСЧА в західній Україні в подальшому призвів до виходу Вермахту на оперативний простір і оточенні Київського угруповання радянських військ, створення так званого «Київського котла» - найбільшого оточення в світовій історії.

Джерела та література:

1. Баграмян И. Х. Мои воспоминания. – М.: Воениздат, 1981. – 838 с.
2. Баграмян И. Х. Так начиналась война. – М.: Голос, 2000. – 265 с.

3. Бидерман Г. В смертельном бою. Воспоминания командира противотанкового расчета 1941-1945. – М.: Центрполиграф, 2005. – 474 с.
4. Василевский А. М. Дело всей жизни. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2002. – 530 с.
5. Вестфаль, Г. Блюментрит, и др. Роковые решения. – С.-П.: Полигон, 2004 – 846 с.
6. Гальдер Ф. Военный дневник. – М.: АСТ, 2005. – Кн.1. – 765 с.
7. Гальдер Ф. Военный дневник. – М.: АСТ, 2005. – Кн.2. – 893 с.
8. Гудериан Г. Воспоминания солдата. – Смоленск: Русич, 1998. – 690 с.
9. Гудериан Г. Танковые войска Германии. Практика танковой войны – М: Центрполиграф, 2008. – 287 с.
10. Гудериан Г. Воспоминания немецкого генерала. Танковые войска Германии во второй мировой войне войны – М: Центрполиграф, 2008. – 574 с.
11. Жуков Г. К.. Воспоминания и размышления. – М.: АПН, 1987. - 508 с.
12. Калинин Н. У. Это в сердце моём навсегда. – М.: Политиздат, 1986. – 316 с.
13. Кейтель В. Мемуары фельдмаршала. – М.: Центрполиграф, 2004. – 350 с.
14. Манштейн Е. Утерянные победы. – М.: АСТ, 2003. – 891 с.
15. Миддельдорф Э. Русская кампания: тактика и вооружение. – М: АСТ, 2005 – 446 с.
16. Мировая война 1939 – 1945. Взгляд побежденных / Под ред. Кудрявцевой А.А. – М.: АСТ, 2003. – 736 с.
17. Меллентин Ф.. Танковые сражения. – М: АСТ. – 2003. – 438 с.
18. Москаленко К. С. На юго-западном направлении. – М.: Воениздат, 1979. – 274 с.
19. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии. 1939 – 1945. – М.: Воениздат, 1976. – 680 с.
20. Пенежко Р. И. Записки советского офицера. Книга 1. Десять дней. – М.: Воениздат, 1947. – 227 с.
21. Попель Н.. В тяжкую пору. – М.: Воениздат, 1959. – 376 с.
22. Рокоссовский К.К. Солдатский долг. – М.: Воениздат, 1997. – 871с.
23. Ротмистров П. А. Стальная гвардия. – М.: Политиздат, 1984. – 426 с.
24. Рябишев Д. И. Первый год войны. – М.: Воениздат, 1976. – 342 с.
25. Филиппи А. Припятская проблема. – М.: Воениздат, 1988. – 372 с.
26. Фриснер Г. Проигранные сражения. – М.: АСТ, 2002 – 394 с..
27. Штеменко С.М. Генеральный штаб у роки війни. – М.: Воениздат, 1989. – 847 с.

ТРАГЕДІЯ ЄВРЕЇВ ШАРГОРОДЧИНИ

Війна на Вінниччину прийшла з перших днів. На її території, як і на територіях інших областей УРСР було запроваджено воєнний стан, здійснювалися заходи щодо мобілізації для потреб фронту людських ресурсів, техніки тощо. В липні бойові дії докотилися і до Вінниччини. На цій території підрозділи 6-ї, 12-ї та 20-ї армій вели кровопролитні бої з військами Вермахту. Однак, стримати навалу не вдалося. 19 липня Червона армія з боями залишила Вінницю, 22 Брацлав, Шаргород. До 29 липня Вінничина була повністю окупована гітлерівськими загарбниками¹.

17 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ «Про запровадження цивільного управління на окупованих Східних територіях», згідно з яким вони були поділені на дві частини: зону армійського тилового району і військово-адміністративну зону – рейхскомісаріати. 20 серпня було створено з частини захоплених територій рейхскомісаріат «Україна».

19 серпня 1941 р. у м. Бендерах відповідно до домовленостей між Гітлером та румунською владою представники німецьких та румунських властей підписали угоду, за якою значна частина України – Одеська область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської області передавалися румунам. Це була так звана Трансністрія, яка кордоном відділялася від інших територій. На відміну від Бессарабії та Буковини Трансністрія формально до складу Румунської держави не ввійшла. Згідно з німецько – румунською угодою, яка була підписана 30 серпня 1941 р. представниками румунського та німецького командування, Румунія отримувала німецький мандат на здійснення управління та економічну експлуатацію території між Дністром і південним Бугом.

На території Трансністрії було створено 13 повітів: Ананіївський, Балтський, Березовський, Дубасарський, Голтський, Ямпільський, Могилівський, Очаківський, Одеський, Овідіопольський, Рибницький, Тираспольський та Тульчинський.

На цій території до війни проживало до 300 тис. осіб єврейської національності². Під час румунської окупації становище євреїв на цій території регламентувалося наказом намісника Алексіяну. Відповідно до нього євреї були позбавлені права вільного пересування та самостійного вибору місця проживання. Місцем для проживання для них були обрані гетто. На відміну від гітлерівців, румуни не проводили масових розстрілів євреїв. Вони вирішували питання безкровним способом через поступове їх вимирання у гетто, внаслідок хвороб та голоду. Румуни здійснили спробу

очистити територію країни від єврейського населення шляхом переселення їх в новостворену адміністративну одиницю Трансністрію.

11 листопада 1941 р. цивільний губернатор Трансністрії Алексяну підготував наказ № 22 «Про поселення євреїв в колоніях». З цього часу на цю територію почали прибувати бессарабські та румунські євреї.

На Шаргородщині румуни створили гетто у містах Шаргороді, Джурині та Мурафі. Станом на 1943 р. у Шаргородському гетто перебувало 2971 особа, Джуринському – 2871, Мурафському – 2605.

Гетто у Шаргороді було створено в грудні 1941 р. Населення гетто вобов'язковому порядку носило шестикутну зірку, а в Джуринському зірка Давида була прикріплена і на двері. Було запроваджено комендантську годину. В ньому знаходилося 7 тис. євреїв в тому числі 1800 місцевих та більше 5 тис. депортованих з Бессарабії та Буковини. Це були переважно лікарі, вчителі, адвокати. Їх розселяли по будинках місцевих жителів. М. Верніков, згадує: «Через якийсь час в містечко Шаргород в'їхало багато машин з людьми в кузовах. Ті ж самі люди з юденрата стали швидко розводити приїжджих по будинках місцевих жителів. Так в Шаргороді з'явилися євреї з Румунії. Їх було дуже багато. У нашому будинку їх було поселено більше 40 чоловік. Вісімнадцять чоловік поселили в нашій великій кімнаті, площа якої не перевершувала 18 квадратних метрів. Цю кімнату ми називали літньою, оскільки в ній не було печі і взимку ми в ній не жили. Цю кімнату ми називали літньою, оскільки в ній не було печі і взимку ми в ній не жили. Ще вісімнадцять чоловік поселили в «коморі» і «магазині» – так ми називали ці два господарських приміщення, в яких теж не було опалювання і які не були пристосовані для мешкання в них людей...»

В мурафському гетто, як стверджує у спогадах А. Рубанова, проживало в кожній квартирі до 20 осіб.

Яків Фурман згадує наступне: «Під кінець осені 1941 р. гетто в Джурині було заселене євреями з Румунії та Бессарабії. На кожний квадрат жилої площі приходилося по 2-3 особи. Таким чином були заселені хліви, підвали, погребя, все, що, могло бути придатним для проживання, що призвело до погіршення санітарного стану в гетто»⁴.

Гетто очолювала військова комендатура, яка видавала накази і розпорядження, які надходили в юденрат. В юденраті були свої поліцаї, і вони стежили, щоб всі розпорядження військової комендатури виконувалися неухильно. Населення гетто постійно піддавалося побоям зі сторони поліції.

У Джуринському гетто окупаційна влада організувала провокації, підкидаючи в будинки гранати та зброю, а потім проводила обшуки і кара. Погрожуючи розстрілами конфіскувала дорогоцінні речі та золото.

У Шаргородському гетто паралельно діяли дві єврейські громади. Громаду депортованих очолював Меїр Тайх, юрист за освітою, а місцевою

опікувався бухгалтер Соломон Шмулевич. Створений в гетто єврейський комітет під керівництвом у складі 25 – ти осіб робив все можливе для порятунку євреїв. У гетто працювали пекарні, їдальня для бідних, аптека, лікарня, дитячий будинок (перебувало 186 дітей-сиріт), ремісничий і споживчий кооперативи. В 1942 р. відкрито головну синагогу, яку закрила радянська влада. Вихованці дитячого будинку отримували освіту, святкували національні релігійні свята.

Восени 1941 р. в шаргородському гетто розпочалася епідемія черевного тифу, від якого померло близько 1400 осіб. Представники юденрату намагалися врятувати хворих, роздаючи ліки. роздавали хворим ліки, але їх було недостатньо. Через обмежену кількість медикаментів їх отримували не всі. Гетто поступово вимирало. Найбільша смертність була серед завезених з Румунії самотніх євреїв, через те, що за ними нікому було доглядати.

У Джуринському гетто за зиму 1941-1942 років вимерли бессарабські євреї, оскільки вони були бідними і не мали коштів та речей для обміну на продукти.

Юденрат організував вивіз осіб, що помирили. Вранці трупи померлих виносилися на вулицю і складалися штабелями. Потім їх саньми вивозили за межі містечка, де у викопаному рові хоронили. Чоловіче населення гетто влада використовувала на будівництві дороги Мурафа-Ярошенка та на інших важких роботах. В 1942 р. чоловіче населення гетто направлялося на торфові розробки у Тульчин. В червні 1942 р. біля однієї тисячі євреїв було переселено в сусідні села. В травні 1943 р. 175 євреїв було направлено на роботи в Миколаївщину, у с.Трихати. Станом на вересень 1943 р. у гетто перебувало 2971 особа⁵. Євреїв Джуринського гетто влада направляла у с. Садківці для збирання не зібраного колгоспниками урожаю. Весною 1942 р. сто осіб цього гетто було направлено у с. Клекотиння для будівництва дороги. За виснажливу працю давали на обід 200 гр хліба та горохову баланду.

Євреїв Шаргородського, Джуринського та Мурафського гетто направляли на торфорозробки у Тульчин. Як стверджують євреї це був табір смерті з колючою загорожою, вежами з кулеметами. Щодня у цьому таборі вмирало до 40 бранців. Євреї Джуринського гетто були дармовою робочою силою на будівництві моста у Пятихатках.

Юденрат налагодив зв'язки з єврейською громадою Румунії і звідти в гетто почали надходили продукти та медикаменти. Активно надавало допомогу євреям, що перебували у гетто в Трансністрії румунський сіоністський рух. Перша допомога по цій лінії прийшла в 1943 р. З кінця 1943 р. допомогу розпочала надавати організація американських євреїв «Джойнт». Щоб вижити і не померти з голоду євреї ремісники брали замовлення в українців на виготовлення різноманітних речей.

Рятували євреїв Шаргородчини українське населення. Багато українських сімей нехтуючи небезпекою давало прихисток, преховувало, допомагало одягом, продуктами харчування. Так, Требенчук Ісаак після побігу з Тульчинського табору декілька місяців проживав в сім'ї Гнатюка Михайла. В Джурині євреї знаходили прилисток в Куби Аксентія, Боднарчука Василя та в багатьох інших.

Змінив свою позицію щодо єврейського населення керівник Румунії Антонеску. Він в квітні 1943 р. дозволив повернутися на батьківщину 5-ти тисячам сиротам, які як він стверджував, були випадково депортовані восени 1941 р. в «Трансністрію». Однак, його рішення бойкотували німці і не дали можливості провести повернення. З п'яти тисяч в березні 1944 р. додому повернулося лише 1841 дитина. Після визволення цієї території Червоною армією радянський уряд дозволив бухарестській єврейській громаді повернути на батьківщину 2518 євреїв.

Таким чином, єврейським громадам Шаргородчини на відміну від інших громад, що потрапили не в румунську, а в німецьку зону окупації вдалося вижити. На думку Ч. Хоффман євреям в цій місцевості допомогли вижити наступні умови: «По-перше, користуючись грошима і цінностями, які йому удалося вивезти з Сучави, Тайх і його колеги встановили стосунки з румунськими окупаційними військами, що у результаті допомогло їм врятувати життя більшості місцевих євреїв. По-друге, шаргородцям допомогло і географічне положення містечка, що входило в Могилів-Подільський округ Трансністрії. Місто служило ланкою зв'язку з організованою єврейською общиною самої Румунії, що дозволило забезпечити матеріальну підтримку і створити діючі єврейські громади у Жмеринці, Мурафі та Джурині».

Джерела та література:

1. Антонишин П. Румунський окупаційний режим на Томашпільщині в роки другої світової війни/ П. Антонишин //Томашпіль. вісн. – 2009. – 19 черв.
2. Вінницька область. Катастрофа (ШОА) і опір. Свідчення євреїв – в'язнів концтаборів і гетто, учасників партизанського руху і підпільної боротьби. – С. 21.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВінО), оп.1,спр. 21, арк.. 3.
4. Там само, арк. 8.
5. Круглов А. Энциклопедия холокоста /А. Круглов. –К., 2000, – С. 17.

*Пажимський Б.О.,
с. Самчики Старокостянтинівського р-ну
Хмельницької області*

ЗЕМЛЯК САМЧИКІВЧАН: МИКОЛА ПРОКОП'ЮК ТА ОЛЕКСАНДР ПАЖИМСЬКИЙ

Описується історія створення меморіального музею Героя Радянського Союзу Прокоп'юка Миколи Архиповича, уродженця села Самчики, Старокостянтинівського району Хмельницької області. Висвітлюється епістолярія, що передувала створенню музею. Власні враження Олександра Пажимського від спілкування та зустрічей із відомими партизанськими керівниками.

Микола Архипович Прокоп'юк відомий радянський розвідник, партизанський керівник, виконував завдання в тилу ворога у зборі розвідувальних матеріалів у Фінляндії, під час війни на Україні, Польщі, допомагав Словацькому народному повстанню 1944 року, в допомозі китайському народові в боротьбі проти японських загарбників, у національно-визвольній війні. Воював в Іспанії – радник і командир інтернаціональної партизанської бригади, старший радник 14-го корпусу республіканських військ. Нагороджений високими орденами, медалями СРСР, Польщі, Чехословаччини інших держав. В мирний час: член Радянського комітету ветеранів війни, член Президії Товариства радянсько-польської дружби «СРСР–Польща», член Радянського комітету солідарності з грецькими демократами, член робочих органів Міжнародної Федерації борців Опору.

Його називають «людиною з легенд», «людиною подвигу». Легенди існували серед місцевих селян з часів Другої світової війни. Знали про Миколу Прокоп'юка лише одиниці з його однокласників. Таким був Матвій (Матеуш) Пажимський, його однокласник – сидів разом із Миколою за однією партою в школі, де працював відомий в Краї вчитель Мусій Микитович Сапун (Заслужений вчитель України, що навчав три покоління самчиківчан). В 1958 році Микола Архипович навідується до свого вчителя, в рідне село, фотографується з ним на пам'ятний спогад. Дещо про військові доблесті Матвій Пажимський розповідав своєму синові, моєму батькові, Олександру. У 1960 році Олександр Пажимський, разом зі своїми однодумцями Геннадієм Раковським, Олександром Мельничуком, Михайлом Панчуком, Михайлом Юзвук, Володимиром Поліщуком, аби зайняти молодь у вільний час створили культурно-мистецьке об'єднання «Факел» (сьогодні Народна студія «Просвіт», відома своїм традиційним народним

декоративно-прикладним мистецтвом історичної Південно-східної Волині – «Самчиківською мальовкою»). Окрім того молодь цікавилась історією села. Вирішили зав'язати переписку з відомим своїм земляком, Героєм Радянського Союзу Миколою Архиповичем Прокоп'юком. Відтак визріває задум створити меморіальний музей Героя. Ось деякі листи Миколи Архиповича із міркування щодо музею.

Лист від 19.06.1968 р. (мовою оригіналу): «Дорогие земляки, друзья! Спасибо за память. Письмо доставило большую радость... Охотно и с благодарностью принимаю Ваше предложение. Для начала посылаю третью книгу сборника биографий партизан-Героев Советского Союза «Люди легенд». Там содержится моя краткая биография. С сердечным приветом Н. Прокопьюк».

Окрім книги Микола Архипович надіслав ще кольорову листівку з портретом з Зіркою Героя, інше. Переписка тривала. Народжувався новий музей на території палацово-паркового ансамблю «Маєток Самчики». Перший, «Історії села Самчики», був відкритий у 1974-му, й якому в 1976 році присвоєно звання «Народний». Працювали над цим музеєм усі «факелівці». Пажимський Олександр Матвійович розробив Тематико-експозиційний план музею і його архітектуру експозиції. Він же, пізніше, стане автором ТЕПу й дизайну експозиції музею М.А. Прокоп'юка, якому теж присвоють звання «Народний».

Факелівці вирішили, що переписку з земляком буде вести бібліотекар Хмельницької державної сільськогосподарської дослідної станції Володимир Полішук.

Лист від 09.03.1969 року: «Дорогой В.И. Полишук! Вас и Ваших коллег по «Факелу» сердечно благодарю за поздравления по случаю 51-й годовщины Вооруженных Сил. Прошу Вас, Бога ради, напишите свое имя и отчество и товарищей Пажимского, Раковского, а то испытываю большое неудобство при обращении. Исподволь делаю подборку для Вашего музея. Как-то раньше об этом не думал, а теперь все это нелегко дается...»

Микола Архипович думав про свій музей. Факелівці вишукували приміщення; згодились (адміністрація Хмельницької державної сільськогосподарської дослідної станції та її партійна організація, сільська рада), що музеєм буде один із флігелів маєтку в якому проживала родина Архипа Прокоп'юка, дворецького землевласника М.П. Шестакова, в якому й народився 7 червня 1902 року Микола Прокоп'юк. Олександр Пажимський готував концепцію (ідею) меморіального музею, писав ТЕП, роздумував над дизайном експозиції. Чотири кімнати стали чотирма віхами життя Героя. За задумом в кожній кімнаті має бути великий портрет М.А. Прокоп'юка, який символізує певний період. Перша кімната – дитинство, червоний козак у В. Примаківа, служба в центральних органах НКВС, Іспанія. Друга

кімната – військовий офіцер ОМСБОПу (Окрема мотострілецька бригада особливого призначення) для виконання спеціальних завдань в тилу ворога під Москвою. Третя зала – М.А. Прокоп'юк – Герой Радянського Союзу, за подвиг в знаній партизанській битві, одній із найбільших на терені Польщі, коли радянські й польські партизани потрапили в оточення. Командував цією битвою М.А. Прокоп'юк, якому вдалося з малими втратами вийти з оточення. Четверта зала – М.А. Прокоп'юк – громадський діяч.

Флігель із чотирьох кімнат ділився навпіл нешироким коридором (в 3 м.). Було вирішено: від дверей залишити невеликий простір який перекривався стінкою, на якій розмістити великий живописний портрет Героя, виконаний самодіяльним художником Павлом Касянчуком (перед війною навчався в художньому технікумі), й коротка енциклопедична довідка про життєвий шлях. З другої сторонни стінки, навпроти вікна, теж перегородка із дверима, а створений об'єм призначався для фондів музею.

Фахівці, державні органи наполягали – за життя людини музей не варто створювати.

11 червня 1975 року М.А. Прокоп'юка не стало. Поховали його в Москві на Новодівочому цвинтарі.

Пройде кілька років, аби пригасли спогади близьких. Олександр Пажимський їде у Москву до дружини Прокоп'юка, Олександри Антонівни Вишенської, аби переговорити про створення музею і, по можливості, отримати меморіальні речі, документальні матеріали тощо. Ось як про це згадує О.М. Пажимський: «Знайти й потрапити до помешкання М.А. Прокоп'юка було важко. Будинки, де проживав Микола Архипович, належали до помешкань органів державної безпеки, й потрапити до когось було заважко. Але...я в помешканні Прокоп'юків. Зустрічає Олександра Антонівна. Розказую про ціль мого візиту, – холодно сприймається моя розповідь. Стверджує, що музею не потрібно, – Микола Архипович і так відомий. Не сприймає його зображень художниками, скульпторами. На одній із всесоюзних виставок був виставлений бюст Миколи Архиповича, але довелося зняти з експозиції – несподобався Олександрі Антонівні. Розповідаю, що буде його великий портрет, як ввідний елемент до музею, а вона каже «не потрібно». Вкрадається думка, – повертаюсь до Самчиків нізчим. Але Олександра Антонівна, мабуть спостерігаючи за моєю розгубленістю, запитує: «А хто вислав Миколі Архиповичу оцей невеличкий (кишеньковий) альбомчик із фотографіями його улюблених Самчиків? Він його показував усім!» (лист М. Прокоп'юка від 09.03.1969 р.: «Мне было очень приятно получить весьма оригинальный исторический проспект о наших Самчиках. Спасибо Вам. Если бы не составило труда, пришлите мне еще 3-4 экземпляра. У меня ведь есть три сестры, которым будет не менее приятно их получить. С сердечным приветом Н. Прокопьюк»).

«Відповідаю, що автор цього альбомчика – перед Вами. Взяв його в руки, перелистав... Кути обкладинки були майже заокруглені, від мабуть щоденного його огляду – так здалося. Розмова набула зовсім іншого характеру. «Микола Архипович з ним не розлучався, всім показував яке у нього село» – відповіла Олександра Антонівна».

Олександра Антонівна запропонувала відвідати Андрія Андрійовича Горовича, начальника штабу партизанського з'єднання «Мисливці» пізніше «Сергія». Горович був знайомий із М.А. Прокоп'юком з 1942 року, коли він засилався ним з-під Воронежа у тил ворога під Київ і під керівництвом Прокоп'юка пройшов випробовування. Кадровий офіцер державної безпеки.

Олександр Пажимський: «Я погодився. Відправився за вказаною адресою. Там на мене чекали, напевне після дзвінка – хто я такий. Спілкувались українською мовою. Горович виявився цікавою людиною. Розповідав про побут партизанів, бої. Коли вони вийшли з Цуманських лісів і рухались до Бугу, аби перейти за завданням до Польщі для збору розвідувальних даних для ГРУ Радянської Армії, їх шлях пролягав через територію зайнятих УПА. Коли колона зупинялась, Прокоп'юк висилав вперед Горовича і той владнував усі справи. Про принциповість, чесність свого командира Андрій Андрійович розповів такий епізод, який стався по війні в стосунках із своїм сином В'ячеславом. Коли син Прокоп'юка закінчив військове училище, й його направили десь на Далекий Схід, він попросив батька аби він посприям залишитись десь ближче. Микола Архипович велів синові виконувати свій військовий обов'язок чесно. Між ними виникла недовіра. («Й коли його, В'ячеслава, запросили на відкриття музею – він не приїхав. І лише в останні роки ветеран органів державної безпеки Георгій Георгійович Гавриков, що працює з молодими службовцями української служби безпеки приїхати до Хмельницького, відвідати Самчики та музей – він згодився. Я зустрів його в музеї, розповів про маєток, потім була зустріч в Хмельницькому в Управлінні служби безпеки України у Хмельницькій області. Я сказав йому, що наші батьки в Самчиках у учителя Сапуна М.М. сиділи за однією партою, і ось ми сидимо поряд в президії, і як, наші батьки – теж ровесники. Було приємно з ним спілкуватись»). Повертався в Самчики з великими враженнями й багатьма музейними експонатами».

Пажимський О.: «Перед завершенням розробки концепції музею, написання ТЕПу, збору будівельних матеріалів до нас («факелівців» – П.Б.) приєднався відставний офіцер органів МВС Микола Платонович Манкевич. Йому було доручено поїхати до Москви аби привезти габаритні експонати, налагодити переписку із прокоп'юківцями, – запросити їх на відкриття музею». До облаштування музею долучились будівельники із Дослідного господарства «Самчики» Хмельницької державної сільсько-

господарської станції (відтворювався ганок офіщини із портиком, клалась плитка ганку та вхідних сіней, збирався експопояс), електриками лаштувалося приховане освітлення. Пажимський О.: «Можна деяких згадати: Борис Панчук, Василь Пасічник, Павло Десятник».

1980 рік. На засіданні виконкому Самчиківської сільської ради одній із вулиць села присвоюється ім'я М. Прокоп'юка, те ж саме відбувається і в Старокостянтиніві.

2 листопада при велелюдді самчиківчан і гостей урочисто відкривається меморіальний музей Героя Радянського Союзу М.А.Прокоп'юка. На цю подію прибули 29 бойових побратимів Прокоп'юка, що з'їхались із Росії (Москва, Казані), Грузії та звісно із міст України –Дніпропетровська, Луцька. Серед почесних гостей: дружина М.А. Прокоп'юка Олександра Антонівна Вишинська та дружина комісара (замполіта) Іллі Павловича Галігузова Ірина Сергіївна. У 1989 році – знову група партизан з Волині відвідує музей, яким не вдалося побувати на його відкритті. О.П. Кулик з м. Луцька залишив запис у книзі відгуків: «Ми, ветерани, на все життя збережемо пам'ять про нашого командира. Сам Микола Архипович – людина незвичайної долі. Але він завжди розумів людей, цінував їх побатьківськи, був прикладом зібраності, мужності і водночас простоти для кожного з нас...».

Музею М.А. Прокоп'юка присвоєно звання «Народного». Музей діє досьогодні.

Джерела та література:

1. Спогади Олександра Пажимського.
2. Висліди із збереження Державного історико-культурного заповідника «Самчики».

*Погорілець О.Г.,
сmt. Меджибіж Лeticівського р-ну
Хмельницької області*

КАРТИ ГІЙОМА ЛЕВАССЕРА ДЕ БОПЛАНА СЕРЕДИНИ XVII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЙ БИТВИ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ ВОСЕНИ 1648 Р.

В українську історіографію Г. Боплан увійшов як автор «Опису України» та автор карт українських земель. У вітчизняній науковій літературі прийнято вважати, що Г. Бопланові належать такі присвячені зображенням українських земель картографічні праці, як «Генеральна карта України» 1648 р., 1660 р., «Спеціальна карта України» 1650 р., карти нижньої течії Дніпра, вперше опубліковані анонімно 1662 р. в атласі Й. Блау, карта Польщі, репродукована В. Кордтом. Саме цими картами й послуговуються історики – переважно для уточнення тих чи інших тверджень щодо певних подій, для ілюстрування книжок з історії України [1].

Карти України Гійома Левассера де Боплана – це перші твори європейської картографії, присвячені спеціально Україні: на них назву «Україна» «Ukraina» вперше вжито для означення всієї української території «від Московії до Трансільванії». Вони мали великий вплив на розвиток західноєвропейської картографії у другій половині XVII ст. та утвердження назви «Україна» не тільки на мапах Речі Посполитої та Московської держави, а й усій Східній Європи. Це були карти України як особливої та окремої географічної та політичної спільності [2, 118 - 120].

Автор цих карт – француз за походженням, військовий інженер і фортифікатор, котрий перебував на службі у війську польського короля з 1630 по 1647 роки. Розпочавши свою військову кар'єру у Франції, Г. Боплан вимушений у 1630 р. переїхати до Речі Посполитої. Місцем його служби були частини коронного війська під командуванням великого коронного гетьмана Станіслава Конєцьпольського, що дислокувалися в Україні. Як військовий інженер, він займався будівництвом нових та реконструкцією старих фортець. За його проектами споруджено укріплення м. Бара (1631 р.), фортеці в Новому Конєцьполі (Саврань, 1634 р.), Старці (1638 р.), Бродах (1630 – 1635 рр.), разом з Андре дель Аква фортецю – палац у Підгірцях (1635 – 1640 рр.). Окрім будівництва фортець і міських укріплень Г. Боплан постійно вивчав і картографував територію, на якій перебував. Як військовослужбовець коронної армії Г. Боплан був учасником війни 1632 – 1634 рр. між Річчю Посполитою і Московською державою, боїв з татарами і турками у липні та жовтні 1633 р., воєнних приготувань Поль-

щі проти Швеції 1635 р. Крім того, він брав участь у придушенні королівськими військами козацьких повстань під проводом П. Павлюка (1637 р.), Я. Острянина і Д. Гуні (1638 р.), а також у кампанії проти татар взимку 1646 – 1647 рр. Саме останні події і були зображені ним в книзі «Опис України», перше видання якої вийшло в світ в 1650 р.

Проте при дослідженні подій Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. ці карти практично не використовуються як джерело, яке може ілюструвати перебіг подій того часу, реконструювати ситуацію військових дій та долю населених пунктів, які були у вирі цих подій. Слід зауважити, що Г. Боплан складав карти за власними вимірами всієї зображеної ним території. А те, що на останньому варіанті Спеціальної карти в восьмій секції поміщено напис про перемогу армії короля Яна Казимира над військами Богдана Хмельницького під Берестечком, говорить про те, що Г. Боплан пильно слідкував за подіями, котрі відбувалися на українських землях. Тут було внесено інші зміни в картографічному відтворенні території, на якій відбувалася битва.

З подіями, які відбувалися під час битви під Пилявцями, не так поталанило. Адже, крім архівних документів та загальних описів, ця подія не залишила матеріального сліду в історії. Не збереглося також жодних іконографічних та картографічних матеріалів, які могли зорієнтувати дослідника щодо місця битви. Тим важливішими стають ті документи, які опосередковано надають можливість дослідити історію населеного пункту Пилявці та в кінцевому результаті реконструювати історичну картину подій 1648 р. [3, 75 - 79].

Карти Г. Боплана є інформативним джерелом до вивчення подій того часу. Проте аналіз населених пунктів тієї частини, де в майбутньому розгорнулася Пилявецька кампанія, показує, що Г. Боплан не мав багато часу, щоб детально нанести усі села та гідросистему цієї території. Цим можна пояснити відсутність таких населених пунктів як сучасна Стара Синява, яка була заснована на початку XVI ст. та мала магдебурзькі права, Теофіполя (Чолганського Каменю), Білогір'я (Ляхівців) – містечок з замками та дерев'яними укріпленнями, що часто згадуються в документах того часу. На карті дуже коротко зображено притоку р. Півд. Буг – р. Бужок, яка має протяжність 72 км, не зображено зовсім річок Ікопоть та Іква, які мають протяжність відповідно 45 та 57 км.

Слід зауважити, що в історичній літературі є згадки про те, що у Меджибзькій фортеці на початку XIX ст. в архіві Сенявських збереглися пошматовані від постійного вживання клаптики Бопланових карт. Сенявський, якому належав Меджибзький замок, був активним учасником цієї війни, а його маєтності, в тому числі і Меджибіж із потужною фортецею, не раз переходили то до однієї, то до іншої ворогуючої сторони. [4, 38 - 41]

На «Генеральній карті України» Боплана (Гданськ, 1648 р.; 5-й варіант) (рис.1) «Pilawietz» зображені як містечко (Oppidum), що мало фортецю, проте ніякої річки, навіть поблизу, там не зображено. Зате тут зображено шляхи – «Чорний» і «Кучманський» та можна зорієнтуватися відносно відстаней до Старокостянтинова (Konstantinowe), звідки і рухалося польське військо. В документах того часу цю відстань вказують кілька разів і визначають її в три милі (правда, незрозуміло, яких саме милі – українських (лат. *Milliaria Oecrenica*), польських (лат. *Milliaria Polonica*), германських (лат. *Milliaria Germanica*), галльських (французьких) лье (лат. *Milliaria Gallica*), італійських (лат. *Milliaria Italica*) чи московських (лат. *Leuca Moscovitica*)). Проте сучасна відстань в кілометрах між селами Пилява, Олексіївка, Пилявка та Старокостянтиновим (24 км) надає можливість вирахувати цю милю, що дорівнювала приблизно 8 км. Саме польська миля, яка в XVII - XVIII ст. дорівнювала 7146 м і була тим мірилом, яким користувалися польські учасники походу під Пилявці.

На «Спеціальній карті» Боплана 1650 р. місто (*Civitas*) під назвою «Pilawcze» розташоване неподалік Старокостянтинова (*Constantijnowo*), проте річка тут також не зображена (потрібно відмітити, що і Старокостянтинів, який розміщений між річками Случ та Ікопоть, на карті Боплана позначено лише на р. Случ). На відміну від укріплених міст (*Urbs munita*), на цій карті не показано укріплень містечка, що підтверджується документами того часу, в яких згадується лише «замочок», «курятник» - власність пана Анжея Черненського (шляхтича Черменського) [5, документ 50].

Інформація, розмішена на Спеціальній карті, надала можливість вкнести ясність в усталену легенду щодо заснування Пиляви. Знаменитий указ польського короля Владислава IV від 1640 р. стосувався заснування сучасного села Пилява Вінницької області. Саме воно і позначене на карті як «Pilawy», поблизу містечка Мурафа, де знаходився домініканський конвент, якому було надано право на заснування нового містечка. Зрозуміло, що війна змінила плани, і воно так і залишилося селом [6, 102 - 106].

Що стосується річок, то цікавим є той факт, що учасники тих подій лише раз згадують річку «Ікавку», через яку встигла частина табору перебраться під час маршу під Пилявці: «17 сентября. ... мы в тот же день двинулись против неприятеля. Однако, только успела часть лагеря переправиться через Икавку, как наши разъезды встретились с неприятельскими разъездами [5, документ № 45]. А річку Пилявку як таку, що протікає між ворогуючими сторонами, згадує в своєму листі лише воевода брацлавський Адам Кисіль: «Наблизившись до розташування ворожих військ, ми не знайшли місця, відповідного для влаштування табору. Полкам довелося розміститись на відпочинок там, де вони стояли; воду ж можна було добути тільки в річці Пилявці, що протікала між нами і ворогом. Тричі

наші війська брали і щоразу знову втрачали греблю...» [7, 140]. Чи називали сучасну річку Ікву тоді Пилявкою, чи то була інша річка, залишається загадкою. Пізньою згадкою про р. Пилявка є повідомлення Юхима Сіцінського в описі сучасного села Гнатівці: «ИГНАТОВЦЫ с. – находится в 18 вер. к с.з. от м. Меджибожа... Местность представляет возвышенность, которая служит водоразделом речек Бужка и Пилявки» [8, 448]. Можливо, автор мав на увазі р. Ікву, адже поблизу інших великих річок немає.

В щоденниках учасників битви під Пилявцями, окрім самих Пилявець, згадується лише один населений пункт, під якими відбулася сутичка розвідувальних роз'їздів. Ось як про це пише учасник експедиції: «19 вересня 1648 р. ... Як тільки настала ніч, то вони повтікали з Костянтинова... Ходив роз'їзд його м. пана Зацвіліховського під їхнє (вороже) військо, котре стоїть тільки у трьох милях від нас, чекаючи на татар... Його м. пан Зацвіліховський розбив їх за мою маєтністю Ігнатами п'ятсот, а крім поранених, взяв живцем самих реєстровців п'ятнадцять душ і писаря козацького війська ...» [9, 156 - 157]. Згаданий населений пункт «Ігнати» можна ідентифікувати з сучасним с. Гнатівці (рус. Игнатовцы) Хмельницького району Хмельницької області, або з сучасним селом Гнатки (рус. Игнатки) Старокостянтинівського району Хмельницької області.

Обидва населених пункти розташовані на ймовірному шляху польських військ від Старокостянтинова до Пилявець: с. Гнатівці – на правому березі р. Іква, с. Гнатки – на лівому. На картах Боплана цих сіл не позначено, але є с. Семереньки (Zemerinky), котре розташоване поблизу «Чорного шляху». Воно і сьогодні знаходиться між селами Гнатівці і Пилявка. Ймовірно, польське військо рухалося «битим» шляхом – «Чорним», тоді зрозуміло, чому польський роз'їзд зустрівся тут із козацьким. В даному варіанті поляки переходили р. «Ікавку» біля сучасного с. Немиринці, де і на сьогоднішній день є міст через цю річку.

Якщо припустити, що польське військо рухалося до Пилявець лівим берегом і сутичка роз'їздів відбувалася під сучасним с. Гнатки, то поруч із Гнатками є с. Вербородинці, яке раніше називалося «Верхні Броди, Верхобродинці», що говорить про наявність в цій місцевості переправи. Саме тут сьогодні проходить автошлях з Старокостянтинова, і саме тут він розділяється на дві дороги, одна з яких веде повз с. Пилявка до містечка Меджибіж, інша – через села Пилява і Олексіївка до містечка Стара Синява.

Дослідивши всі існуючі доступні джерела, в тому числі і картографічні, можна припустити наступне розташування населених пунктів із назвою Пилявці у XVII ст., котрі були розташовані за три милі від Старокостянтинова (Konstantinowe):

Старі Пилявці (Pilawce stare) – сучасне село Пилявка Старосинявського району Хмельницької області;

Нижні Пилявці (Pilawce niżni nad rz. Ikawa) – сучасне села Пилява та Олексіївка Старосинявського району Хмельницької області;

Середні Пилявці (Pilawce srednie) – залишки поселення кінця XVI - першої половини XVII ст. під с. Вишневе Старосинявського району Хмельницької області [6, 102 - 106].

Сучасне село Пилявка в той час було містечком, мало замок, воно знаходилося поблизу старої дороги із Меджибожа до Старокостянтинова. Село домінує над усією територією, його церкву видно за десяток кілометрів, саме тут Юхим Сіцінський описує залишки замчища: «Пилявка. ... Другое городище въ самомъ селе на возвышенномъ месте, близь дома помещика Дорожинского; оно круглой формы; діаметръ его около 200 саж. и окружность 500 саж.; поверхность ровная; обведена рвомъ, длина коего 550 саж.; ширина рва 1 1/2 саж. Въезд съ с. [10, 26]. На північ від села, на правому березі р. Іква, знаходилися торф'яні розробки, в яких у 50-х рр. XX ст., за переказами жителів сіл Пилява, Олексіївка та Олександрівка, знаходили зброю, упряж, черепа коней та людей.

Питання локалізації Пилявець середини XVII ст. залишається відкритим. Лише детальне археологічне обстеження населених пунктів, сучасних сіл Пилява, Олексіївна, Пилявка та знаходження місця битви 1648 року надасть можливість встановити на місцевості розташування військових таборів ворогуючих сторін, ставки Богдана Хмельницького, місце битви за греблю та в перспективі створити меморіал «Поле битви під Пилявцями», котрий буде включати ту територію, на котрій проходили військові дії восени 1648 р.

У зверненні Г. Боплана до читачів, доданому до «Опису України», він писав: «Панове, я пропоную Вам карту, складену не за чужими описами і не з чуток. Я склав її сам на основі точних вимірів, здійснених мною в усіх закуточках краю, який вона зображує, що повинно переконати вас як у точності, так і в правдивості моєї розповіді. Обмаль дозвілля, відпущеного мені при виконанні важливих доручень, якими я був зайнятий під час війни у тих краях, примусив мене присвятити не менше восьми років, щоб довести цю працю до досконалості, оскільки я міг трудитися над нею лише принагідно.

Отож, насолоджуйтесь на дозвіллі плодами моєї праці, споглядаючи зі своїх кабінетів цю гарну і рідкісну країну, найбільша частина якої була заселена за мого часу, міста і фортеці, плани я сам накреслив; знайте, що я буду вдячний за вдоволення, яке отримає ваша похвальна цікавість» [2, 124 - 125].

Джерела та література:

1. Вавричин М. Маловідомі карти України Г. Боплана// Історичне картознавство України: Збірник наукових праць. – Львів, 2003. – 516 с.
2. Вавричин М. Гійом Левассер де Боплан картограф України // Боплан і Україна: Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – 318 с.
3. Погорілець О.Г. Пилявці на картах Боплана середини XVII ст. // Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно – Східної Волині», присвяченої 365 – річчю Пилявецької битви. – Хмельницький, 2013. – 248 с.
4. Степанков В.С. Меджибіж і його околиці на початковому етапі Національної революції (1648 – перша половина 1649 рр.//Меджибіж: 850 років історії. Матеріали науково – практичної конференції. – Меджибіж, 1995. – 171 с.
5. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 - 1654 гг. – Киев, 1965. – 828 с.
6. Погорілець О.Г. До питання локалізації населеного пункту Пилявці середини XVII ст. // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської історико – краєзнавчої науково – практичної конференції, присвяченої 360 – річчю битви під Пилявцями.– Хмельницький, 2008.– 330 с.
7. Історія України в документах і матеріалах. Т. III. (1569 – 1657). Київ, 1941. – 291 с.
8. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква, 2008. – 996 с.
9. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. Т. 1 (1648 – 1649 рр.)// упорядник о. Юрій Мицик. Київ. – 2012. - 679 с.
10. Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії. – Кам'янець – Подільський, 2004. – 136 с.

*Сварчевський А.Вацлавович
(о.Пантелеймон),
с Лядава Могилів-Подільського р-ну
Вінницької області*

**РУКОПОЛОЖЕННЯ СВЯЩЕНИКА
ІОАННА СІЧИНЬСЬКОГО
БЕССАРАБСЬКИМ ЄПИСКОПОМ АМФЛОХІЄМ У 1779 Р.**

Праця стосується дослідження та висвітлення церковної діяльності та деяких моментів загальної біографії священника Іоанна Січинського, який був родом з с.Студена Піщанського р-ну Вінницької обл., та доводився прапрадідом відомому священнику-краєзнавцю Юхиму Січинському.

Православ'я завжди було основою історичного існування нашого народу і держави. Всі сторони індивідуального і державного становлення нашого народу, його історія, духовне життя, література, мистецтво, архітектура, фольклор – все пронизано духом величної моралі, духом вчення св. Православної віри. Сьогодні ставить для нас історичне завдання - зберегти та відродити Православні традиції наших пращів, дідів та батьків які у свій час відстояли нашу націю, історію та культуру тільки завдяки вірності Православ'ю. Побудова самостійної Української держави, самобутність та незалежність її стане реально можливою тільки у разі, коли її основою буде покладено історична релігія нашого народу – Православ'я. Історія становлення та вивчення історії нашого народу з самого початку була залежною саме від православного духовенства. Потреба знати та вивчати історію рідного краю починаючи з чорноризця – Нестора Літописця, цілого сонму ієрархів – просвітителів та нижчого духовенства і мирян українського походження різних епох – вказує нам на невмирущу потребу нашого народу знати свою історію, вивчати та любити її, тому що без правдивого знання історії людина не може любити свою св. Православну Церкву, народ і Державу. Саме до цієї когорти невтомних істориків - дослідників і належав наш земляк – священник Юхим Січинський, який належав до давнього священницького роду – Січинських. Генеалогічне древо цього роду автором опускається у зв'язку з уже відомими дослідницькими роботами на цю тему, а от історична розвідка про першого відомого священника у роді Січинських його прапрадіда – о.Іоанна Січинського і є темою даної праці.

Як відомо з Законів Російської Імперії, після приєднання Поділля до складу Російської Імперії у грудні 1795 р. було створено Подільську Духо-

вну Консисторію. У 1796 р. було створено Духовні Правління – як найнижчу ієрархічну інстанцію церковного управління в Єпархії, всі вони мали підпорядкування духовній консисторії та замінити існуючі на той час – протопопії. Але згодом, розпорядженням імперського Синоду від 20 січня 1860 р. всі вони були ліквідовані. У Державному Архіві Вінницької області зберігаються 9 фондів Духовних Правлінь які існували протягом 1795-1860 рр. на Східному Поділлі: Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Липовецького, Літинського, Махнівського, Могилівського, Ямпільського та Ольгопільського. Саме в останньому і знаходиться **«Дело о рукоположеніи въ священники церкви села Студенной Сичинскаго Іоанна»** (Ф.606, Оп.1, Спр.6, лл.1-20). Ця справа стосується як церковної діяльності так і деяких моментів загальної біографії священника Іоанна Січинського, який доводився прапрадідом відомому священнику-краєзнавцю Юхиму Січинському. Одним з найбільш цікавих документів - доказів, який знаходиться у цій справі та відноситься до священницького роду Січинських, можна вважати оригінальну Духовну грамоту бессарабського єпископа Амфілохія видану священнику Іоанну Січинському – 1779 р. для здійснення Богослужіння при Свято-Михайлівській церкві що знаходилась у селі Ілія що на Басарабії.

Щоб зрозуміти яке відношення мав бессарабський митрополит до Православної Церкви східно-подільських земель, та пов'язати це з Іоанном Січинським, потрібно зробити невеликий відступ та заглянути у церковну історію тогочасного періоду.

У 1711 р. молдавські та валашські воеводи виступили проти турків у союзі Петра I під час його Прутських походів, але оскільки руські війська потерпіли поразку то відносини між турками та румунами і молдаванами різко загострились. Молдавський господар Кантемір утік до Росії. Оскільки з 1716 р. воеводами у Валахії та Молдову турки почали назначати греків-фанаріотів то там розпочався процес еллінізації котрий захопив не тільки державу але і Церкву. Розпочалась активна міграція греків до Валахії та Молодови. Єпископами на Валашську та Молдавську митрополію почали назначатись етнічні греки, богослужіння почало здійснюватися на грецькій мові. В епоху фанаріотів (1711-1821 рр. Авт.) Молдавська Православна Церква була роздробленою, її митрополія стала вотчиною греків та стала незначним додатком Грецької Церкви. В такому вигляді вона проіснувала до 1806 р.. Стан Молдавської Церкви в духовно-службовому, кадровому, організаційно-структурному, економічному та політичному стані був - невтішним. У ході наступної русько-турецької війни (1787-1791 рр.) в Молдавії та Валахії було створено Молдавсько - Валашський Екзархат, намісником котрого було назначено руського владика Амвросія (Серебренікова) Катеринославського, а Хотинську Єпархію, до складу якої входи-

ли бессарабські землі котрі граничили з Поділлям, на той час продовжував очолювати фанаріот – Амфілохій єпископ Хотинський. Саме через нього і відбулося рукоположення Іоанна Січинського у православні священники. Щоб дізнатись - чому саме через бессарабського єпископа йому довелося отримувати священство, вважаємо за потрібне нагадати церковну історію того часу і у нашому краї. На Поділлі у той час, якраз відбувався розквіт та поширення Унії завдяки утискам на православне духовенство та народ з боку уніатських єпископів та польської фанатично налаштованої шляхти і ксьондзів. Розладу Православ'я також допомагали єзуїтські та базилянські школи, котрі виховували майбутніх кандидатів у духовенство у ворожнечі та ненависті до нього. Але у складі руського духовенства, що було номінально зараховано до унії, звичайно було багато і таких що не пройшли через подібні про латинські навчальні заклади, провели дитинство та юність у сільському народнім оточенні. Відтак, вони були духовно спорідненні з своїм страждаючим народом котрий сповідував православну віру незважаючи на різноманітні утиски та ворожнечу з боку іновірців. Здебільшого це були діти священників або ж небагатої шляхти, котрі отримували освіту у своїй приходській церкві від «дядька – бакаляря» чи місцевого священника. У послужному списку такого кандидата значилося, що він від предків «православного греческого исповеданія», будучи у батьків чи сирітстві, при дячкові чи священникові такої-то церкви, навчався руської грамоти, ірмологію та письму, далі проходив посаду дяка при такій-то церкві та одружившись на дочці такого-то священника, достатнього селянина чи купця, став шукати благодаті священства. На Поділлі такі кандидати священства, здебільшого звертались для освячення до переяславських владик, чи як це бачимо у Придністровських землях до Молдавських православних архієреїв. У крайньому випадку, від неможливості утриматись у православній вірі, священники звертались до уніатських єпископів для отримання місця приходського настоятеля чи переведення на іншу парафію. Але як тільки виникала можливість повернутись до православ'я то вони знову переходили з Унії разом з усіма своїми приходами очолюючи цілі села православного люду. Отець Іоанн Січинський – прапрадід о. Юхима, був свідком та учасником саме цих подій церковної історії Поділля.

Про те давайте усю цю історію викладемо по порядку.

Отже 28 вересня 1803 р. у Ольгопільському Духовному Правлінні, згідно діючих духовних постанов Подільської Духовної Консисторії, під головуванням Протоієрея Андрія Новицького, в колі присутніх Ієрея Дмитра Добровольського та Ієрея Василя Голоскевича, було розпочато слухання про справу на священника Іоанна Січинського. Спочатку було вислухано показання настоятеля села Студена того ж повіту - Федора Солтиського, та Ольгопільського благочинного - Священника Григорія Красовського.

Вони показали що: – священник Іоанн Січинський був рукопокладеним православним єпископом басарабським Амфілохієм у 1779 р., та згодом у 1781 р., він з дозволу папського нунціуша його офіціалом Іоанном Любинським(1) був прийнятий до унії. За унійних часів Іоанн Січинський за дозволом уніатської влади перебував на різних місцях та приходах. Останнім місцем його служби в унії була Свято-Успенська церква у селі Студена, де він був вікарним священником, а настоятелем тоді там був самий Федір Солтиський, котрий спочатку сам перейшов а згодом навернув і о.Іоанна Січинського до Православ'я. Офіційно з унії священник Іоанн Січинський знову був прийнятий до Православ'я протоієреєм Федором Атаназієвичем у серпні 1794р. Від свого приєднання, до цього часу, отець Іоанн Січинський проживав а служив священником при Благовіщенській церкві у селі М'ясковні того ж Ольгопільського повіту протягом 16 років. Це все відбувалось за дозволом колишнього престарілого м'яківського настоятеля Луки Романовського. Після чого о. Іоанн Січинський знову перейшов у село Студену, звідки той був родом та колись проживав (нині с.Студена Піщанського р-ну Вінницької обл. – Авт.). У 1800 р., новим благочинним, котрий дізнався про нього вперше, священнику Іоанну Січинському було надіслано припис з'явитись до Духовного правління. Це повторилось і у 1801 та в 1802 рр., але чи з'являвся отець Іоанн Січинський у Духовному Правлінні, про це благочинному було невідомо. Після чого 14 листопада 1802 р. благочинному Григорію Красовському з Духовного правління було надіслано Указ з повелінням негайно в'яснити та відповісти: - чому до цього часу про Іоанна Січинського невідомо правлячому Архієреєві; - чи є взагалі у нього будь які документи про його рукопокладення, молдавські чи уніатські; документи про його приєднання до Православ'я; - чому взагалі до цього часу про того не було подано у жодних клірових відомостях. Адже його служіння у Православній Церкві протягом 9 років відбувалося фактично без офіційного дозволу духовної влади, бо отець Іоанн Січинський так і не з'явився за цей час до Високопреосвященого Архієпископа Подільського та Брацлавського Іоанкія (3).

Далі Правління постановило: священнику Іоанну Січинському священослужіння заборонити, негайно відрядити останнього в Подільську Духовну Консисторію по білету-відрядженні, одночасно прослідкувати - щоб він під час свого відрядження ніде не священнодіяв та взяти розписку про це у нього особисто. Оскільки про цього священника до цього часу у Консисторії було невідомо, то для доказу його священства необхідно вислати до Подільської Духовної Консисторії його ставлену Грамоту, бумагу нунціуша про приєднання до унії, свідоцтво Федіра Солтиського про приєднання Січинського до Православ'я, а також додати письмові рекомендації Ольгопільського благочинного Священника Григорія Красовського, та

заяву до Правління самого священика Січинського, у котрій той просить про виписки з метричних книг по місцю свого народження села Вербки, про себе та своїх синів.

Вже через день -30 вересня 1830 р., в Ольгопільське Духовне правління священик Іоанн Січинський прибув особисто і дав показання щодо власної церковної біографії:

Рукопокладений у священики він був православним басарабським єпископом Амфілохієм у грудні 1779 р., до Свято-Михайлівської церкви у село Ілію що на Басарабії. Саме про це і йдеться у його ставленій Грамоті. 8 лютого 1781 р., священик Іоанн Січинський, з дозволу нунціуша, офіціалом Іоанном Любинським був прийнятий до унії. За Унії він служив священиком при Благовіщенській церкві села М'ястківки. Згодом, через чотири роки (тобто у 1785 р. – Авт.) з дозволу декана Любинського (очевидно Григорія Любинського(2) - декана Рашківського та Ямпільського. – Авт.), став вікарним священиком у приходського священика Соколовського у селі Садки, одночасно він перейшов на догляд приходу села Волоські Вербки. - Через два роки(тобто у 1785 р. – Авт.) отець Іоанн Січинський за направленням заступника (декана. – Авт.) новогребельського перейшов у село Студену, та став вікарним священиком у місцевого настоятеля Федора Солтиського. У 1794 р. отець Іоанн Січинський з унії був знову офіційно прийнятий до Православ'я протоієреєм Федором Атаназієвичем, одночасно залишаючись на приході у селі Студена до цього часу(тобто до вересня 1803 р. – Авт.). До цього часу він дійсно до Єпархіального Архієрея не з'являвся. Всі потрібні відомі документи як от: ставлену Грамоту, бумажі нунціуша Любинського про приєднання до унії, направлення сурогата (заступника – Авт.) новогребельського, свідоцтво про приєднання до Православ'я він дійсно має але не при собі а в дома.

Ще через декілька днів по справі священика Іоанна Січинського, до Ольгопільського Духовного Правління було викликано почергово священика Федора Солтиського та благочинного Григорія Красовського котрі знову розповіли про вже відомі нам відомості.

У цій же справі знаходяться такі оригінальні документи:

- Ставлена Грамота православного бессарабського єпископа Амфілохія видана священику Іоанну Січинському -1779 р.;

- Бумажі офіціала Іоанна Любинського та резолюція нунціуша про приєднання священика Іоанна Січинського до унії 8 лютого 1781 р.

-Свідоцтво про приєднання протоієреєм Федором Атаназієвичем священика Іоанна Січинського до Православ'я від 3 серпня 1794 р.;

- Білет – відрадження до Подільської Духовної Консисторії;

- Метричні виписки про дітей священика Іоанна Січинського.

До речі саме з останньої метричної виписки, де у списку дітей вказа-

ний «...Симеонъ - 13 летъ.»(тобто прадід о. Юхима. Авт.) ми можемо стверджувальним тоном повідомити про священика Іоанна Січинського як – прапрадіда о. Юхима Січинського.

Усі ці матеріали по справі священика Іоанна Січинського далі були надіслані до Консисторії на розгляд. Згодом о. Іоанну після прибуття до Консисторії 13 листопада 1803 р., ключарем головного собору Протоієреєм Калінником Нагорським був «учинен допрос» у ході якого виявилось що: «...Священник Иоанн Сичинский по освидетельствовании в Священнослужении оказался к отправлению онаго в разсуждении лет его способным» та був знову призначений на місце свого служіння.

Далі справа набрала обертів у Канцелярії Консисторії, і вже 17 лютого 1804 р. з Канцелярії вийшов вердикт: «...за передержательство при себе молдавскаго рукоположения священника Иоанна Сичинского без позволения главного начальства и непоказание в исповедных розписях, а с благочинаго священника Григория Красовского, за слабое смотрение и невыселку Сичинского чрез два года по предписанию в духовное правление - оштрафовать обоих по пяти рублей...».

Нам достовірно невідомо – чи знав о. Юхим саме про цю справу, чи милувався, тамуючи подих, старовинними грамотами свого величного прапрадіда, чи з сльозою в очах споглядав ті сторичні події, котрі випали на долю його далекого предка – це для нас залишилось загадкою. Але сьогодні, саме для нас, настав час та випала нагода – згадати, віднайти та віддати повну пошану о. Іоанну Січинському – прапрадіду відомого священика-краєзнавця Юхима Січинського.

(1) Іоанн Любинський - був відомий уніатський брацлавський офіціал. Був людиною дуже освідченню, глибоко приданий унії та тонким дипломатом. Свого часу, за дорученням уніатських єпископів, він особисто входив у довіру та відносини з бувшими у Польщі російськими воєначальниками графом Румянцевим - Задунайським та генералом Ширковим. Він прикладав немало зусиль для навернення останніх до Унії.

(2) Григорій Любинський - рідний брат офіціала Іоанна Любинського. Енергійно знущався та боровся проти Православ'я на границі Польщі з Молдавією, будучи тодішнім благочинним у Ямпільському, Ольгопільському та Балтському повітах.

(3) Архієпископ Іоанікій Нікіфорович - Полонський - з 12 квітня 1795р. по 7 лютого 1818 р. очолював Подільську Єпархію.

Джерела та література:

1. Дело о рукоположении в священники церкви села Студеной Сичинского Иоанна. ДАВО Ф.606-Оп.1.Спр.-6, лл.1-20.

2. Матеріали для історії Унії вь бывшемъ Брацлавскомъ воводстве во второй половине VIII века. С. Венгржановскаго. Труды ПЕИСК Вып. V. Кам.-Под. 1890-1891 гг.
3. Батюшков П. Подолия. 1891 г.
4. Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Кам-Под., 1912 г.
5. Поповский Н.. История Молдавской-Бессарабской Церкви. Кишинев. 1931 г.
6. Лотоцький О.. Автокефалія. том II. Варшава. 1935 р.
7. Архієпископ Ігор (Ісіченко). Історія Христової Церкви в Україні. «Акта». 2003 р.

ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ В ГЕТЬМАНЩИНІ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

У даній статті висвітлюється внутрішнє становище Гетьманщини на рубежі XVII – XVIII ст. Особлива увага приділяється повстанням, в яких брали участь посполиті, міська біднота й козаки проти світських і церковних державців та заможного купецтва.

Ключові слова: соціальна політика, гетьманський уряд, козаки, посполиті, повстання

Економічне зубожіння широких мас Гетьманщини в кінці XVII – на початку XVIII ст. внаслідок безперервних воєн і воєнних руйнацій, а ще більше – зростаючого державного визиску, викликало щораз більший соціальний супротив, що виявлявся в різноманітних формах, починаючи від індивідуального опору й закінчуючи масовими розрухами та заколотами.

На кінець XVII ст. поширюються такі форми опору нижчих верств населення, як вписування посполитих у козаки, перехід їх у підсусідки, вихід на «слободи» тощо.

Перехід у «підсусідки» дуже зростав у кінці XVII – на початку XVIII ст. З одного боку, зубожіння селянства, з другого боку, утиск старшинської влади примушували багатьох посполитих кидати своє господарство й переходити у «сусіди» до інших, заможніших господарів – старшини, духовенства (монастирів і світського), козаків і навіть заможних посполитих. Були випадки (наприклад, у Стародубівському полку), коли й заможні посполиті продавали свої двори, землі й поля козакам, ставали їх «підсусідками», а самі «в тех дворах своїх, от себе проданных, свободно живучи, всяких неналежных себе волностей заживали». Наслідком того, «всюды по городах и селах деется долегливость и утиск, и обтяжаніе», бо зменшувалося число «тяглих», які вже «згола не могут общим выдолати повинностям», а головне – не можуть забезпечити «грошових місячних датков» на охотницьке військо [1, с. 105].

Та особливих турбот завдавали гетьманському урядові і місцевій адміністрації часті повстання, в яких брали участь посполиті, міська біднота й козаки проти державців – світських і церковних (монастирів) і заможного купецтва. Ці повстання здебільшого мали локальний характер: вони зосереджувалися переважно на півдні Гетьманщини, хоч немало було окремих заколотів і в північних полках. Але ці заворушення виникали мало не щороку. Іноді вони набирали грізної сили, створюючи дуже небезпечну ситуацію. Зокрема такий характер мали повстання влітку 1687 р. [1, с. 109].

Найбільші повстання були у Переяславському полку: в самому Переяславі й багатьох селах та містечках, зокрема у Воронкові, Домонтові, Бубнові та ін. Заколотники вбивали і козацьких старшин, і багатих купців. У Переяславі було вбито полкового суддю (що заступав полковника, який був у поході) і вїта. У Переяславі, Воронкові, Домонтові було захоплено старшинсько-купецьке майно. Були зруйновані маєтки переяславського полковника Л. Полуботка (зокрема в с. Шелехівці), пасіки (в тому числі й на правому березі Дніпра, біля Трипілля), рибні стани в Бубнові й Домонтові. Селяни забирали старшинську худобу (зокрема у Полуботка в Яготині, Басані, Іванкові), хліб та інше майно. У Воронкові було захоплено майно сотника Івана Сулими, зруйновано гуральню Максимовича й крамниці Константиновича. У багатьох місцях козацька старшина й міські урядники повтікали і влада на деякий час перейшла в руки заколотників.

Новий уряд гетьмана Мазепи енергійно взявся до приборкання повстань. Повертачись з Коломака, Гетьман мав, окрім козацького війська і компанійців, відряджені князем Голіциним смоленські полки (піхота й кіннота). Крім того, Гетьман, який був тоді в Гадячі, викликав до себе 13 серпня 1687 р. компанійські полки Новицького й Пашковського. Одночасно діяла й нова полкова влада. У Переяславському полку заколоти припинив новий полковник Дмитрашко-Райча. [1, с.110].

Хоча повстання 1687 р. були жорстко придушені, але вже на початку 1688 р. у Миргородському й Лубенському полках сталося кілька нових виступів селянства й козацтва. Один з агентів Гетьмана, який проїздив через ці полки в березні 1688 р., писав: «Йдучи мене через полк Миргородский и Лубенский, прислухался межи людьми посполитими, же голоси барзо непожиточніе так самому рейментарови, яко и мешкаючим статечне в Украине людям; с которих до подобенства бунту неуважного сподеватися потреба, а то с тих мер, иж од своих панов полковников меют полчане великіе долегливости... за що на весне хотят цале вийшовши у войско, отозватися за свои кривди» [2, с. 159].

Більших розмірів набрали селянсько-козацькі заворушення влітку 1689 р., після другого походу на Крим. Внаслідок того невдалого походу, «многое тогда от войска московского и козацкого на Голицина и Гетмана бышо роптаніе и клятва». Ще гостріші були настрої народних мас, які несли на собі головний тягар цих походів. Гетьман на той час був у Москві. Керівництво Гетьманщиною було в руках наказного гетьмана – генерального судді М. Вуяхевича, генерального осавула І. Ломиковського й компанійського полковника І. Новицького. Наприкінці літа 1689 р. Вуяхевич і Новицький сповіщали Гетьмана про заворушення на Україні. Вуяхевич писав, що йому важко тримати людність у покорі, бо «люди його не слухаються, властей не поважають, розбігаються в різні сторони». «Що можемо

зробити, — писав Вуяхевич, — з якимись кількома тисячами дворян (гетьманського надвірного війська) проти такого великого числа неслухняних! Не так страшні нам невірні татари, як свої нехристі, що страху Божого не мають і начальства не слухають». Вуяхевич і Новицький просили Гетьмана швидше повертатись на Україну [2, с. 161].

Гетьман був дуже стурбований цими подіями. Він сповіщав Новицького про те, що його зустріли в Москві дуже прихильно, що він одержав великі царські «милості» (на Україні пішли були чутки, що в зв'язку із справою Голіцина Мазепа попав в «опалу»). Гетьман наказував своїм замісникам якнайшвидше приборкати заворушення. «Постерегайте того пилно, — писав 12. VIII. 1689 р. Мазепа, — аби порядок зась... был захован в належитом исправленіи». «Неспокойные и малодушные головы, которые безсловными плетками своими всенародный покой нарушают», мали бути покарані «крепким вязенням» [3, с. 85].

Повернувшись на Україну, Мазепа писав цареві, що він «видит в Малороссійских краях всюду совершенную смирность». Проте окремі заворушення були і в 1690-1691 рр. У 1691 році було велике «роптаніє» проти старшини в Київському, Лубенському, Полтавському та інших полках. Ці виступи проти старшини були тим більш загрозливі, що вони охопили козацьке військо і навіть бували, як ми бачили, у війську охотницькому. Зокрема, в травні 1690 р., під час походу на р. Самару, козаки Миргородського полку відмовилися підкорятися своєму начальству; чимало з них повтікало додому. Не допомогли їй загрози суворої кари, головне — «в послушенство тяглое выдавать» [3, с. 86].

На початку 1692 р. ліквідація заворушень 1691 р. ще тривала. Гетьман наказував тоді Новицькому «тих зброднів и бунтовников, которые над Сулою забойством безбожне руки свои помазали, судить и учинить декрет, кого доведется на горле карати, а кого киями обкладати». Однак уже влітку того ж 1692 р. на півдні Лівобережжя виникли заворушення, пов'язані з повстанням Петрика. Український уряд був дуже стурбований соціальною програмою Петрика та його антистаршинськими закликами, що мали значний вплив на широкі маси людності, зокрема південної Гетьманщини. Старшинська рада в жовтні 1692 р. обговорювала питання про це й подала надто оптимістичну картину тогочасних соціальних відносин на Лівобережній Україні, призначену, звичайно, для московського уряду. «Внутрь Малороссійских городов, — проголошувала ухвала Ради, — никакой обиды жителям... никаких налог нет. Живут все, старшіе і меншіе, войсковые и посполитые люди, малороссійскіе жители в счастливом поведеній, никто их не ізобижает, не насилствует, не теснит, всякого имения в доволство житія своего имеют много. В котором будучи ізобилии, все хвалят имя Господа Бога, давшего силу і власть их Царскому Пресветлому

Величеству щастливо владети и облаададелствовати йми...» [4, с.37]. Дійсність була, звичайно, зовсім інша.

Виступи козацтва, здебільшого скеровані одночасно і проти власної старшини, і проти гетьманського та царського урядів, не припинялися і на Запоріжжі. Особливо великі заворушення були там в 1691 р. У 1700 р. в Таванську сталася велика сутичка між запорожцями й сердюками. Багатьох було вбито, інших покалічено; у купців порозбивали бочки з вином та медом і порозсипали сіль.

Подібні заворушення й заколоти, що тривали майже до кінця гетьманування Мазепи, ставили український уряд перед дуже важкою проблемою. Цілком зрозуміло, що козацьке військо не могло бути вжите як поліційна сила уряду. На воєнному стані козацтво було не завжди, а під час воєнних походів, так частих у тих роках, козаки були дуже далеко від території своїх полків. Головне – серед самого козацтва частішають гострі виступи проти своєї старшини та державців.

Тому уряд мусив або збільшувати наймане (охоче) військо, утримання якого завжди було великим тягарем для населення й збільшувало його невдоволення, або ж мимоволі (й дуже неохоче) звертатися по військову допомогу до Москви. І те, і те неминуче сприяло московському втручання у внутрішні справи України. Все ж Мазепа волів збільшувати кількість охочого війська, як кінного (охочеконного, компанійського), так і пішого (охочепіхотного — «сердюків»). У цих полках було мало «природних» козаків; зате було багато, особливо серед старшини, зайшого елементу, зокрема з Правобережжя, Молдавії, Білорусі, Польщі тощо. Сучасники оповідають (1696), що Мазепа тримав у себе «в милости и призреніи» охотницькі полки, сподіваючись на їх слухняність і відданість урядові. Але між козацьким і охотницьким військом завжди був антагонізм, постійні тертя, непорозуміння, конфлікти, а іноді навіть збройні сутички. А головне – наймане військо було дуже непопулярним серед українського населення, якому надто дошкуляли компанійські та сердюцькі стації [5, с. 214].

Напруження соціальних відносин і загострення соціальної боротьби на Гетьманщині були дуже небезпечними також для зовнішньої політики українського уряду і широких планів гетьмана Мазепи. Вони послаблювали становище України на міжнародній арені й примушували український уряд триматися в орбіті московської зовнішньої політики. Вони спричинилися до того, що Запоріжжя протягом майже цілого гетьманування Мазепи було у гострій опозиції до гетьманського уряду й з великим недовірям, а то й відвертою ворожістю ставилося до самого Гетьмана. Наслідком того були такі політичні акції Запоріжжя, як пошук польського протекторату для Січі у 1689 р. або угоди з Кримом у 1690-х роках. Усі ці обставини надзвичайно ускладнювали позицію гетьмана Мазепи на Правобережній

Україні й тим самим заважали здійсненню одного з найголовніших політичних планів Мазепи – об'єднання Правобережжя й Лівобережжя в єдиній Українській Гетьманській державі.

Джерела та література:

1. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К.: Видавництво СП «Свенас», 1991. – 136 с.
2. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1966. – Т.66. – С. 147-204.
3. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа (1639-1709) // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1989. – Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1989. – С. 82-87.
4. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа – князь Священної Римської Імперії // Український історик. – 1966. - №№ 3/4. – С. 33-40.
5. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. – 408 с.

МІСЬКІ ПОЛОЖЕННЯ 1870 І 1892 РР. ЯК ПРАВОВА БАЗА МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПОДІЛЛІА

В статті на підставі архівних документів проаналізовані особливості запровадження міських положень 1870 і 1892 років на території Подільської губернії. Показано приклад впливу органів державної влади та стану місцевої громади на формування кадрового потенціалу місцевого самоврядування кінця ХІХ ст.

Ключові слова: міське положення, органи міського самоврядування, думи, управи, збори уповноважених, спрощені органи управління.

Запровадження міського положення від 16 червня 1870 р у національних окраїнах Російської імперії відбувалось зі значним запізненням, поетапно і під пильним наглядом царської адміністрації. Так, першими отримали нові органи міського самоврядування 509 великоросійських міст, у 1872 р. дію положення було поширено на м. Одесу і найбільші міста Західного Сибіру, у 1874 р. – на північнокавказькі міста.

Показово, що на Поділлі, як і в інших західних регіонах імперії, запровадження міського положення відбувалось пізніше навіть у порівнянні із завойованим тільки за десять років до того Північним Кавказом. Серед чинників такого запізнення дослідники, зокрема В. Горбачов, а також В. Шандра, який його доповнює, називають національний склад населення, а відтак «недовіру верховної влади до неросійської еліти, її невпевненість, а то й боязнь передати останній місцеве самоврядування» [7, с.198].

Лише 29 квітня 1875 р. було видано окреме положення, що стосувалось міст Київської, Волинської Подільської та шести білоруських губерній. Більша частина документа присвячена специфічним населеним пунктам Правобережжя і Білорусії – приватним містам і містечкам; зауважимо, що у досліджуваний період у приватній власності перебували навіть повітові центри, такі як Летичів і Біла Церква. Однак слід відзначити два принципових для подальшого розвитку міського самоврядування на Поділлі положення цього правового акту. Насамперед, положення 1870 року запроваджувалось з ініціативи місцевої влади і в кожному окремому випадку для цього потребувався дозвіл міністра внутрішніх справ [2, с.462]. Також, на відміну від інших регіонів, передбачалось затвердження міністром внутрішніх справ кандидатури міського голови не лише губернського, але й усіх інших міст [2, с.462]; у випадку призначення міського

голови «від уряду» керівник МВС подавав відповідне клопотання імператору [2, с.463].

Оскільки указ 1875 року передбачав запровадження органів самоврядування після відповідних клопотань місцевої адміністрації, так, наприклад, лише у 1879 р. подільський губернатор визнав «... можливим по місцевим обставинам ввести в містах Подільської губернії: Вінниці, Прокуріві, Могильові, пропонуючи відомості про ці міста, покійно прошу про введення в означених містах нового міського положення» [3, арк.1]. У тому ж році «начальник губернії» звернувся з проханням до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора «...про запровадження в мм. Летичеві, Літині і Барі нового міського положення» [4, арк.1]. Як результат, подібної адміністративної тяганини, у більшості міст Подільської губернії реформовані думи та управи розпочали свою діяльність лише в період 1879-1881 років.

Положення передбачало запровадження виборних органів самоврядування – розпорядчих (міських дум) і виконавчих (міських управ на чолі з міським головою), – що обирались на чотирирічний термін. Детально було розписано процедуру виборів, до участі в яких допускались власники нерухомості, а також купці I і II гільдій, навіть якщо вони не володіли нерухомим майном [1, с.825]; відповідно до реєстру платників міських податків виділялось три виборчих курії, кожна з яких сплачувала 1/3 місцевих зборів [1, с.826]. Встановлювались етноконфесійні обмеження для кандидатів – вказувалось, що нехристияни не могли становити більше третини членів управи, а обрання міським головою єврея прямо заборонялось [1, с.831]. Міське положення визначало сферу компетенції дум і управ, яка охоплювала насамперед управління поточними справами міського господарства, виконання військової повинності, утримання поліції, пожежних команд і тюремних установ [1, с.828-829, 832-833].

Прикладом практичного втілення обмежувальних норм міських положень може слугувати ситуація у Вінницькій думі, близько двадцяти гласних якої невдовзі після запровадження в місті реформованого самоврядування ініціювали спрямування податку на нерухоме майно на утримання міської прогімназії [5, арк.24]. У відповідь міський голова вказав, що, згідно Міського положення, кошти слід спрямувати на розбудову міської інфраструктури – облаштування колодязя, завершення викладення брукувкі по Купецькій вулиці (необхідно було витратити 1000 руб.), облаштування моста по Соборному провулку (100 руб.), розширення брукованої частини Соборного провулку (285 руб. 79 коп.) тощо [5, арк.24]. Як результат, міський голова доводив, що немає можливості виділити кошти на утримання прогімназії, і до цього висновку після розгляду питання приєдналась більшість гласних [5, арк.25]

11 червня 1892 р. відбулось впровадження нового міського положення, що суттєво позначилось на умовах діяльності органів самоврядування у містах Поділля. Насамперед, положення містило цілий ряд положень організаційного характеру: запроваджувалась нова формула обрахунку кількості гласних міської думи; було уточнено перелік питань, з яких міське самоврядування могло видавати обов'язкові постанови; розширено перелік сфер, рішення в яких потребували обов'язкового затвердження губернського у міських справах присутствія, губернатора чи навіть (що було новачією у порівнянні з попереднім положенням) міністра внутрішніх справ [6, 431].

Також запроваджувались спрощені органи управління у невеликих містах – зокрема, подібні зміни торкнулись позаштатних міст Старої Ушиці, Вербовця і навіть повітового центра Ямполья. Надалі виборного міського голову і управу мав замінити староста, а замість думи запроваджувались збори уповноважених, кількість яких мав визначати губернатор [6, с.434].

Крім того, положення 1892 р. передбачало суттєве обмеження представництва у міських думах нехристиян – їх частка скорочувалась з третини до 20%. Водночас документ містив уточнення, що євреї можуть становити не більше 1/10 складу думи, до того ж, вони не могли бути членами міських виборчих зібрань, а вносились у спеціальний реєстр, з якого необхідну кількість «єврейських делегатів» відбирало місцеве у міських справах присутствіє [6, с.432].

Отже, міські положення 1870 та 1892 років, що мали сприяти модернізації муніципального управління у Російській імперії, несли у собі дві протилежні ідеї. З одного боку, планувалось перекласти питання керівництва місцевим господарством на міські самоврядування у складі розпорядчого (міська дума) і виконавчого (міська управа) органів, обраних місцевою громадою. Одночасно законодавчо обмежувався доступ до органів самоврядування представників певних етнічних та соціальних груп (у виборах могли брати участь виключно власники нерухомого майна або великих підприємств, існували обмеження для нехристиян), що не сприяло об'єктивному представництву в цих органах усього населення міста. Крім того, більшість рішень міської думи, а також ключові рішення міської управи підлягали затвердження губернатора або губернського у міських справах присутствія. Положення 1892 року посилило залежність органів міського самоврядування від адміністрації, обмежило представництво єврейських громад міст, а також замінило виборні думи і управи спрощеним представництвом у невеликих містах Подільського краю.

Джерела та література:

1. Іюня 16/28. Высочайше утвержденное Городовое положение // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. 45. Отделение первое. 1870 год. – №54640. – СПб., 1874. – С. 821-839.
2. О применение Городового Положения 16 Іюня 1870 года к городам Западных губерний // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. 50. Отделение первое. 1875 год. – №54640. – СПб., 1877. – С. 462-464.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп.548. – Спр.21. Справа про введення міського положення 1870 в містах Вінниці, Проскуріві і Могильові Подільської губернії (30 квітня 1879 р. – 16 вересня 1881 р.). – 19 арк.
4. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп.548. – Сп.50. Справа про введення міського положення 1870 р. в Летичеві, Літині і Барі Подільської губернії. Справа про зловживання в Барській Управі (15 серпня 1879 р. – 7 листопада 1880 р.) – 44 арк.
5. Держархів Вінницької області. – Ф.230. – Оп.3. – Спр.80. Проект правил про порядок діловодства і протоколи Вінницької міської думи (14 січня 1882 р. – 6 листопада 1885 р.). – 27 арк.
6. Іюня 11. Высочайше утвержденное Городовое положение // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание третье. – Т. 12. 1892 год. – №8708. – СПб., 1895. – С. 430-456.
7. Горбачов В. Міська реформа 1870 року в Україні (В. С. Шандра) / В. С. Шандра // Український історичний журнал. - 2013. - №2. - С.197-203

ДОВІДКОВО-СТАТИСТИЧНІ ВИДАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИХ КОМПЛЕКСІВ ПОДІЛЛЯ

Із розпадом Радянського Союзу і здобуттям Україною незалежності значно активізувались дослідження з історії палацово-паркових комплексів – важливого явища історії та культури ХVІІІ – початку ХХ століть. Так, вітчизняні дослідники Н. Левкович [1], О. Михайлишин [2], Л. Шевченко [3] проаналізували особливості розвитку палацово-паркових комплексів у різних регіонах України. Водночас потрібно зазначити, що головним предметом досліджень переважно ставали архітектурні споруди і паркові насадження як мистецькі об'єкти, при цьому лише побіжно характеризувались такі аспекти минулого палацово-паркових комплексів, як особливості повсякденного життя у них, етнічний та становий склад власників, фінансовий аспект створення та підтримання у належному стані маєткових комплексів.

Безумовно, найбільше значення для сучасних дослідників історії палацово-паркових комплексів чи узагалі маєтків Поділля становить фундаментальне видання, підготовлене секретарем Подільського губернського статистичного комітету В. К. Гульдманом [4]. Зауважимо, що укладач не ставив за мету якимось чином упорядкувати інформацію саме про маєтки, він наводив відомості про поміщицькі земельні володіння, структуруючи їх за населеними пунктами. Так, стосовно Брацлавського повіту вказано 87 поміщицьких володінь, однак можна помітити значні відмінності між ними. Наприклад, Шпиківський маєток М. П. Балашова величиною 9282 десятини розташовувався на території містечка Шпиків і сіл Левківці, Торків, Велика Улига, Мала Улижка, Стояни, Кічман, Шпиківка; лише садивною землею у цьому маєтку нараховувалось 273 десятини [4, с.184-185], що дозволяє припустити існування великої за розміром панської резиденції із парком і господарськими будівлями. Водночас у довіднику В. Гульдмана в якості маєтку С. С. Тарковського вказано частину села Вишківці, також Брацлавського повіту. Зазначалось, що маєток включав 50 десятин землі, з них 37 десятин орної землі і 13 – лісу. Як бачимо, володіння С. Тарковського за величиною не надто відрізнялось від земельної власності заможних селян; більше того, у ньому не було власне «маєтку» як місця проживання пана, котрий надавав перевагу отриманню ренти із селян-орендарів і проживанню в місті [4, с.168].

Варто звернути увагу ще на два типи помісних земельних володінь, що зустрічались у Брацлавського повіту. Так, маєток у селі Демківка (5,5 десятин садибної і 696 десятин орної землі) перебував у власності Тростянецького цукрового заводу, що змушує поставити питання про коректність самого терміну «маєток», а також про використання садибної частини маєтку [4, с.169].

Доречно також вказати на поміщицькі землі у селах Китайгород, Козинці й Савинці; вказані як три окремих маєтки, вони, як свідчить довідник, належали одному власнику, Карлу Зеноновичу Бржозовському, і перебували під керівництвом одного управляючого, Володимира Каменецького. Тобто можна говорити про єдиний господарський механізм, розділення якого на кілька маєтків, на нашу думку, навряд чи коректне. Водночас додаткового вивчення потребує питання про використання панської садибної землі у цих селах, розміри якого становили відповідно 19, 21 та 60 десятин [4, с.173, 180].

В іншому укладеному В. Гульдманом довіднику, «Подільська губернія. Статистичний опис», інформація щодо конкретних маєтностей відсутня, натомість відомості щодо дворянського землеволодіння упорядковано. Насамперед вказано кількість дворян-землевласників у кожному повіті, а також показано, скільки у кожному з повітів маєтків величиною до 10 десятин, 10-100, 100-500, 500-1000, понад 1000 десятин. Аналізуючи матеріали довідкового видання, можна констатувати, що абсолютна більшість дворян-землевласників Подільської губернії володіли маєтками від 100 до 1000 десятин, що навряд чи можна вважати достатнім для створення і підтримання у функціональному стані представницького панського палацово-паркового комплексу [5, с.105-108].

Попри безумовну цінність довідників В. К. Гульдмана для вивчення економічного аспекту функціонування панських господарств, він, як було показано вище, лише побіжно торкався питання про панські садиби («усадьбы»). Значно більш інформативним у цьому відношенні є опублікований у 1880 році «Збірник відомостей про Подільську губернію», основну частину якого становить підготовлений відомим краєзнавцем Митрофаном Симашкевичем «Історико-географічний і етнографічний нарис Поділля». Цікавим елементом цього нарису є глава «Поетична сторона подільської природи», у якій дослідник, зокрема, вказав, що Поділля багате «місцевостями, котрі щедро прикрашені не лише природою, але й мистецтвом людським!» [6, с.88]. Серед таких об'єктів Симашкевич відзначив «прекрасні сади і парки, влаштовані в минулому столітті графом Ігнатієм Мархоцьким в ущицькому повіті в Отрокові і Притулії, на які свого часу з'їжджались дивитись, як на чудо природи; на прекрасний сад в с. Куриловка (Літ[инського] повіту) поміщика Івановського; на ан-

глійські парки в с. Голодках (Літ[инського] п.) поміщика Сарнецького; на Elisenhoff поблизу м. Стрижавки (Він[ницького] п.) і багато інших» [6, с.89]. Водночас коротко описано й сучасні написання книги маєтки: «Хто і в наш час не відчує захвату від вигляду Гушинецького (Він[ницького] п.) палацу графів Холоневських, розташованого зі своїми розкішними садами і парками на скалі, біля підшови якої розбиваються з шумом вспінені хвилі Бугу! Що сказати про красоти Куриловецького (у містечку Муровані Курилівці – В. Х.) маєтку Чихачова, де збудовано прекрасний палац на манер паризького Лувра, оточений прекрасними садами, в яких безліч самих вибагливих фонтанів і каскадів свого часу представляли із місцевості якусь казкову шехерезаду» [6, с.89]. Найбільше місця присвячено опису маєтку графів Красіцьких у с. Мушкутинці Ушицького повіту (нині – у Дунаєвецькому районі Хмельницької області), де неподалік впадіння річки Мурави у Студеницю знаходиться водопад, а «прямо навпроти цього чарівного водоспаду, серед самої річки, знаходиться фонтан до 30 ліктів висотою, котрий для тих, хто стоїть поруч, начебто щезає, і, порівнявшись із вершинами самих високих тополь, повертає свої води, розливаючи їх довкола водяного стовпа» [6, с.89].

Для характеристики власників маєтків за такими ознаками як знатність роду, час його внесення до родословної книги Подільської губернії тощо, доречним є опрацювання видань Подільського губернського дворянського зібрання «Список дворянських родів Подільської губернії» [7; 8]. Безумовно, ці видання мають певні особливості, зумовлені специфікою законодавства про дворянський стан Російської імперії – так, наприклад, дворянський рід міг бути внесений до родословної книги однієї або ж кількох губерній, водночас володіти маєтностями міг як у цих губерніях, так і в зовсім інших регіонах імперії. Наприклад, до V частини (титуловане дворянство) родословної книги Подільської губернії, було внесено два князівських, вісім графських і два баронських роди [7, с.], водночас маєтками на території Поділля володіли чимало титулованих родів, внесених до дворянських книг інших губерній (князі Вітгенштейни, графи Уварови, графи Тишкевичі, барони Корф тощо).

Таким чином, комплексне використання статистично-довідкових видань другої половини XIX – початку XX ст. дає можливість з'ясувати величину панських помість і маєтків («усадеб»), отримати відомості про представників дворянства, що ними володіли, отримати певні відомості щодо облаштування палацово-паркових комплексів та побут їх жителів.

Джерела та література:

1. Левкович Н. Я. Стильові особливості палацових та садибно-паркових ансамблів Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст.: Автореф. дис... канд. архіт.: 18.00.01 / Н.Я. Левкович; Нац. акад. образотворч. мистец. і архіт. – К., 2004. – 16 с.
2. Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї пол. XVIII-XIX століть (передумови, напрями, закономірності архітектурного розвитку): Автореф. дис... канд. архіт.: 18.00.01 / О.Л. Михайлишин; Акад. образотворч. мистец. і архіт. – К., 1999. – 19 с.
3. Шевченко Л. Палацово-паркові ансамблі Полтавщини XVIII-XIX століть: Автореф. дис... канд. архіт.: 18.00.01 / Л.С. Шевченко; Нац. акад. образотворч. мистец. і архіт. – К., 2003. – 21 с.
4. Поместное землевладение в Подольской губернии / Составил В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1898. – 362, 46, 26 с.
5. Подольская губерния. Статистическое описание / Сост. в. К. Гульдман: Издание Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1889. – с.
6. Сборник сведений о Подольской губернии. Издание Подольского статистического комитета. – Вып I. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1880. – 214, 12 с.
7. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1897. – 393 с.
8. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1913. – 461 с.

*Церклевич В.С.
м. Хмельницький*

**ЛЕГЕНДИ ШЛЯХЕТСЬКИХ ПАЛАЦІВ:
ДОРОГОЦІННІ ПЕРЛИНИ РОЗІРВАНОГО НАМИСТА
(ВЕЛИКИЙ ЖВАНЧИК, НОВОСЕЛИЦЯ,
СЛОБІДКА-ШЕЛЕХІВСЬКА)**

Спільність історії Польщі та України попередніх століть знаходить вираз у взаємовпливі культур, драматичних та славних сторінках історії двох народів, історичних та художніх творах, і, незаперечно – у матеріальних пам'ятках, якими є об'єкти архітектури.

У рамках дослідження, здійснюваного викладачами та студентством Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту – проекту «Хмельниччина мистецько-історична» та співпраці із ВНЗ Польщі, що готують фахівців готельного, ресторанного, туристичного бізнесу, було досліджено окремі пам'ятки палацової архітектури Хмельницької області XVIII – поч. XX століть. Вважаємо за найбільш доречне, коли матеріали дослідження, інтерпретовані через призму історій великого кохання дружин власників маєтків, будуть опубліковані у збірці, присвяченій вишуканому ювілею істинної Леді.

Наталія Іванівна Стрельбіцька, як старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, партнер інституту у реалізації туристично-пізнавальних ініціатив, формування світоглядних цінностей студентства, формування фахових компетенцій.

Саме під враженням від відкриття нових сторінок історії України, історії рідного краю, упродовж останніх років науково-педагогічними працівниками та студентством ХКТЕІ було презентовано науково-творчі виступи у рамках численних туристичних форумів, а також ініційовано проведення у стінах Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту літературно-музичного вечора «Поетично-музичні інтерпретації архітектурних перлин Хмельниччини».

Отже, історії великого кохання, що лягли в основу літературно-музичного вечора.

Ковалівна. Величний білосніжний палац у класицистичному стилі у селі Великий Жванчик...

Але що варте саме споглядання найяскравіших архітектурних перлин без усвідомлення духу епохи, круговерті історичних подій, характеру, мотивів вчинків людей, які, будуючи власне життя, формували ціннісно-культурологічну канву епохи, у якій жили?

Моя історія – це короткий, драматично-романтичний життєпис красивої дівчини з Подільського села, яке у далекому XVIII столітті було жвавим торговим містом.

Мінялися власники міста і маєтку – Богуші, Хелмінські – представники старовинних шляхетських родів. Вони вибудовували красиві, величні костели, каплиці-усипальні, авторами яких були кращі італійські майстри; мали шляхетні герби та девізи.

А 1868 року Хелмінські починають будову своєї білосніжної резиденції, що стала окрасою округи.

У 1881 р. до вже існуючого кілька років палацу була прибудована вежа, що докорінно змінила вигляд садиби, надала їй солідності і привабливості.

Пан встановив на вежі дзвін – і його звуки скликали жителів на схід до палацу, на балконі якого Ігнатій Хелмінський проголошував, навіщо зібрав людей. Серед цих людей, що жили на землях вельможного Хелмінського, був і батько моєї героїні – представник давньої, відомої своєю майстерністю ковальської родини.

Засновник маєтку залишив палац у спадок синам – Сигізмунду і Матвію.

У польських хроніках ви прочитаєте, що азартний, закоханий у розваги Сигізмунд свою половину програв в карти сусіду-поміщику Крупенському. Ще за кілька років, у 1902 р., Крупенський викупив і другу половину маєтку.

Але що змусило його до цього?

У 1917 р. господарі маєтку емігрували до Польщі, палац перейшов у державну власність, але і через століття живе романтична та сумна легенда про красиву доньку коваля та молодого шляхтича, що дорого заплатив за зневажене кохання.

«Красень-син власника маєтку, пана Хелмінського часом повертався з-за кордону, де навчався, додому: полював, їздив верхи. Так і зазриміти красуню – дочку коваля, почав залицятися.

Дівчина закохалася у Сигізмунда - і наївно сподівалася на весілля. Панич пообіцяв їй, що наступного дня до оселі коваля приїде карета з нареченим, гідним такої красуні.

Карета приїхала - у ній був ... цапок із дзвіночком на шиї. Дівчина не стерпіла ганьби - покінчила з собою, а у палаці в вітряні ночі почала з'являтися вбрана у весільну сукню тінь з дзвіночком у руках, доводячи юнака до божевілля. От і програв Сигізмунд маєток при першій же нагоді».

Таким чином, романтична легенда співзвучна з поезією відомого польського поета, життя якого також тісно пов'язане з Хмельниччиною, Зігмунта Красінського:

*Нехай мене дорогами земними
І слава, й щастя прагнули вести -*

*Навіки розлучаюся я із ними,
Лишайся тільки біля мене ти.*

*За кожен усміх, що в тобі нуртує,
Що повнить радістю твоє життя,
Мені хай доля смуток подарує
І вирве дні безжально з майбуття.*

*Моє життя й твоє переплелися -
Дві річки, що зійшлися в один потік
І в річищі одному розлилися.
Як ти зів'янеш - згасну й я довік!*

Графиня Елеонора Медилл-Паттерсон. На землях Старокостянтинівщини, славної князівськими традиціями державотворення, привабливої вишуканою красою природи та працьовитістю людей, постає у 1820 р. завершений у своїй неготичній красі шляхетський маєток у Новоселиці.

Цими благословенними землями володіли дворяни Сангушки, згодом – Гіжицькі, представники родини яких обіймали високі посади при королівському дворі Речі Посполитої.

Величний палац, що нагадує оборонну споруду у стилі англійської неоготики, прикрашається терасами з квітами, аркадою, балконами і промовистим написом про заслуги того, кому було даровано ці землі:

Славою своїх господарів маєток значною мірою завдячує їх аристократичним дружинам, одна з яких (Людмила Замойська) принесла в родину графський титул, а історія іншої змусила говорити про родину Гіжицьких далеко за кордонами Австро-Угорської та Російської імперій.

У 1896 році, при віденському Дворі, єдиний нащадок старовинного роду Гіжицьких, граф **Йосип Михайлович Гіжицький** зустрічає молоду племінницю американського посла в Австро-Угорщині, **Елеонору Медилл Паттерсон**, яка закохується в нього.

Гіжицький, очевидно, теж полюбив юну американку, та і партія була досить вигідною — дід Елеонори був мером Чикаго, сім'я володіла газетою Chicago Tribune, а її старший брат Джозеф був засновником газети New York Daily News.

Роман їх не перервало навіть повернення Елеонори в Америку. (У Вашингтоні Елеонора була однією з трьох найяскравіших зірок тамтешнього вищого суспільства).

Граф Йосип Гіжицький незабаром приїхав в Америку і добився руки Елеонори (при наявності певних заперечень з боку родини). Весілля було зігране у Вашингтоні, 14-го квітня 1904 року. У вересні наступного року в

Америці народилася їх дочка, **Леонора-Феліція**.

Незабаром щаслива пара поїхала до Новоселиці. Тут спершу усе складалося якнайкраще, граф займався розведенням чистокровних коней.

Проблеми почалися пізніше, коли з'ясувалося, що окрім коней граф колекціонує жінок, а також є великим прихильником азартних ігор.

Крім того, як здавалося Елеонорі, він був жорстокий зі своїми слугами.

Втім, швидше за все це був незбіг європейського аристократичного і американського демократичного поглядів на життя. Незабаром граф нібито став проявляти насильство і до самої Елеонори. Незважаючи на це, подружжя продовжувало любити один одного, але жити разом їм стало складно. Вони кілька разів розлучалися, потім знову сходилися. Але одного разу Елеонора вирішила піти назавсім, причому обставини змусили її зважитися на втечу.

Далі усе нагадувало події детективного роману: Елеонора з донькою втекли в Англію, граф же зумів викрасти доньку та вимагав мільйон доларів за її повернення. Процес їхнього розлучення тривав 13 років, а повернути доньку американська аристократка змогла лише за допомогою втручання російського імператора Миколи II.

Ось така пристрасна історія відбувалась у прекрасному неготичному маєтку в Новоселиці.

Упевнена, що настане час, коли ця неймовірна драма – суміш історії, суперечок світоглядів, краси, ненависті і любові буде відображена кінематографом, адже найголовніший свідок подій – новоселицький палац, як дорогоцінна перлина розірваного Елеонориного намиста і сьогодні виблискує у вишуканій архітектурній короні Старокостянтинівщини.

Анна Ахматова. Невелике село на Деражнянщині – Слобідка Шелехівська приховує у собі відразу два палаци, один з яких славний своєю вишуканою архітектурою, а інший, такий скромний ззовні – несе відблиск, поетичний відгук чарівної, заворожуючої поезії Анни Ахматової.

*Течет река неспешно по долине,
Многооконый на пригорке дом.
А мы живем как при Екатерине:
Молебны служим, урожая ждем.
Перенеся двухдневную разлуку,
К нам едет гость вдоль нивы золотой,
Целует бабушке в гостиную руку
И губы мне на лестнице крутой...*

Саме тут, у маєтку Вакарів, близьких родичів родини Ахматових, часто проводила літні місяці юна Анна.

На час відкриття музею поетеси були ще живі люди, котрі пам'ятали маленьку Ганнусю. Її літніх приїздів чекала вся Слобідка Шелехівська: в

дівчинки був дар, вона ходила з лозинкою по дворах і казала, де найкраще копати колодязь, де є джерело.

Мати привозила сюди Аню дев'ятирічною, пізніше поетеса перебувала тут ще двічі - у 1912 і 1914 роках.

Відмітно, що родина Вакарів вирізнялась такою високою інтелігентністю, гуманізмом, освіченістю, що навіть після революції 1917 року селяни клопотали перед радянською владою, щоб Вакарам дозволили залишитись жити у маєтку. Саме тут у 1966 році померла і похована мати Анни Ахматової.

Музей відвідують шанувальники творчості Ахматової з усієї планети. Крім літературно-меморіального музею село відоме святим джерелом пророка Божого Іллі. Джерело давнє і має лікувальні властивості – лікує рани і очі. До наших днів збереглися легенди про цілющі властивості цієї води, омиватись якою необхідно до сходу сонця.

Чимало поезій Ахматової було покладено на музику : «Романс», «Сжала руки под черной вуалью», «Сероглазый король» та ін.

Концепція розвитку цивілізацій засвідчує: на зміну аграрному суспільству приходить індустріальне, за індустріальним слідує епоха сучасності, де домінантами соціально-економічного розвитку постають знання, інформація, сфера послуг.

До скульптури Джульєтти у Вероні, до Собору Паризької Богоматері, до величного Кельнського храму, до Версальського палацу щороку прибувають мільйони туристів, заповнених мріями про красу архітектурних шедеврів, романтично красивими легендами, а ще – можливістю довершеного дозвілля, вишуканої кухні, уваги до власної особистості, естетики середовища та ставлення ...

Щедрий Господь та історична доля нашого народу подарували нам безцінні архітектурні скарби, століттями сформовані легенди та історії, виключної краси природу. Наше завдання – зберегти, примножити, відкрити для сучасників вишукану красу Її Величності Історії.

**ОХОРОННО-ДОСЛІДНИЦЬКІ РОБОТИ НА ПАМ'ЯТКАХ
ТА ОБ'ЄКТАХ АРХЕОЛОГІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.
СТВОРЕННЯ ПРОЕКТІВ МЕЖ ТЕРИТОРІЙ, ЗОН
ОХОРОНИ ТА РЕЖИМІВ ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ.**

У Хмельницькій області нараховується понад 2700 об'єктів і пам'яток археології, які є нашою великою і неоціненною історичною спадщиною. У Реєстрі пам'яток та об'єктів археології Хмельницької області станом на 1 жовтня 2014 р. нараховується 255 пам'яток, з них 11 національного значення, та 536 об'єктів археології.

Спільно з співробітниками ДП "ОАСУ "Подільська Археологія" з 2008 по 2013 рр. проводилась робота по обстеженню території області з метою виявлення об'єктів археології. Перелік щойно виявлених об'єктів щорічно поповнюється, лише за 2012 р. виявлено більше 50 об'єктів.

Співробітниками Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області щороку проводиться інвентаризація та паспортизація щойно виявлених об'єктів та пам'яток археології, виявляються нові об'єкти археології. Наказом управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 25.02.2013 р. №62 н затверджено перелік (56) щойно виявлених об'єктів археології, наказом управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 04.09.2014 р. №172 н затверджено перелік (17) щойно виявлених об'єктів археології. Станом на сьогодні проводиться робота по виготовленню облікової документації а також робота з органами місцевого самоврядування по заключенню охоронних договорів на пам'ятки та об'єкти археології (заключено 486 охоронних договори).

Внаслідок проведення інвентаризації та перегляду відповідності об'єктів і пам'яток археології Хмельниччини сучасним критеріям, певна частина їх не буде запропонована для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Однак, враховуючи останні знахідки, станом на сьогодні, ми можемо констатувати збільшення переліку щойно виявлених об'єктів археології Хмельницької області.

У 2010 р., після консультацій у Міністерстві культури України, автором статті розпочата робота по винесенню меж в натурі (на місцевості), встановленню зон охорони та режимів використання пам'яток та об'єктів археології (до роботи долучилися археологи С.П. Маярчак, В.А. Захар'єв,

співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області). З 2010 р. по 2014 р. Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області винесено межі в природі (на місцевості), встановлено зони охорони та режими використання 50 пам'яток археології. У 2014 році такі роботи проводились на 15 пам'ятках археології Хмельниччини.

Роботи по виготовленню технічної документації, а саме «Проектів меж території, зон охорони та режимів їх використання об'єктів (пам'яток) археології», визначення території, охоронних зон об'єктів археології в природі (на місцевості) виконані Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області спільно із землепорядними організаціями.

На співробітників Відділу охорони пам'яток покладались завдання:

1. Забезпечити організацію процедури визначення меж охоронних зон пам'яток археології в природі.

2. Взяти участь у розробленні «Проектів меж територій, зон охорони та режимів використання пам'яток археології».

3. Розроблені «Проекти» винести на розгляд Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини у Хмельницькій області для затвердження наказом Управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА.

4. Вивчити літературу і джерела, де міститься наукова інформація про результати досліджень пам'яток археології.

5. Провести натурні дослідження на визначеній пам'ятці археології на місці, що не передбачають руйнування культурного шару, але передбачають визначення меж розповсюдження давнього культурного шару на поверхні, датування культурного шару на основі підйомного археологічного матеріалу, фотофіксацію, науковий опис пам'ятки археології.

6. Спільно з працівниками землепорядних організацій провести процедуру визначення меж охоронних зон пам'яток археології в природі та прийняти від працівників цих підприємств на схоронність (від імені Відділу охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області) межові знаки.

7. Скласти нові паспорти на пам'ятки археології, що враховували б сучасні методичні вимоги.

8. Забезпечити збереження отриманої у ході натурального дослідження пам'яток археології наукової інформації у формі написання наукового звіту й публікацій.

При визначенні меж територій пам'яток та їх охоронних зон враховувалися: межі розповсюдження культурного шару, визначені на місці, природні і штучні кордони (яри, схили каньйону річок, краї плато, дороги тощо), а також збереженість історичного ландшафту біля пам'яток.

Режими використання, що встановлюються на пам'ятках та об'єктах археології:

1. На території об'єктів можуть виконуватись лише роботи, пов'язані зі збереженням, дослідженням та музеєфікацією об'єктів археологічної спадщини. На території об'єктів забороняється здійснення будь-яких земельних або будівельних робіт (у тому числі оранки), що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією. Територія об'єкту може використовуватися для сінокосіння та як пасовище.

2. У зоні охорони об'єктів забороняється будівництво та інші земельні роботи без попереднього проведення охоронних археологічних досліджень. У зоні охорони об'єкту може проводитися оранка не глибше 0,15 м.

3. Будь-які ландшафтні перетворення в зоні охорони об'єкту та на території об'єкту археології повинні узгоджуватися з органом охорони культурної спадщини.

При розробці "Проектів" до режимів використання пам'яток здійснювався диференційний підхід. Так, наприклад, для Глибівського городища, котре непогано збереглося й розміщене за межами населеного пункту, були прописані наступні режими використання (територія пам'ятки включає власне городище, а зона охорони пам'ятки – територію посаду городища та збережений історичний ландшафт, що прилягає до території посаду).

1. На території пам'ятки можуть виконуватись лише роботи, пов'язані зі збереженням, дослідженням та музеєфікацією об'єктів археологічної спадщини. На території пам'ятки забороняється здійснення будь-яких земляних або будівельних робіт, що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією.

2. У зоні охорони пам'ятки забороняється здійснення будь-яких земляних або будівельних робіт, що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією. Зона охорони пам'ятки може використовуватися для сінокосіння і випасу худоби.

3. Будь-які ландшафтні перетворення в зоні охорони пам'ятки та на території пам'ятки археології повинні узгоджуватися з органом охорони культурної спадщини.

Інша пам'ятка археології, городище Городиська, займає приблизно 1/3 території однойменного села. Отже, на значній площі культурний шар тут зруйновано чи порушено. Для цієї пам'ятки були встановлені наступні режими використання.

1. На території пам'ятки археології забороняється проведення земляних (що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією) та будівельних робіт за межами вже існуючих городів і присадибних ділянок.

2. На території пам'ятки археології будівництво дозволяється лише в межах існуючих присадибних ділянок за умов попереднього проведення на території будівництва археологічних досліджень та погодження будівництва органом охорони культурної спадщини.

3. На території зони охорони пам'ятки археології будівництво дозволяється лише за умов погодження з органом охорони культурної спадщини.

4. На території пам'ятки археології лише у межах існуючих городів дозволяється ручний (не механізований) обробіток ґрунту до глибини 0,25 м для потреб городництва.

5. Будь-які ландшафтні перетворення в зоні охорони та на території пам'ятки археології повинні узгоджуватися з органом охорони культурної спадщини.

Нарешті, ще один приклад. Пам'ятка археології “Курган Єлизаветпіль” знаходиться за межами населеного пункту й за 50 м від неї є історичний об'єкт (ДОТ “Лінії Молотова” 1930-х рр.). При визначенні меж охоронної зони пам'ятки враховувалися: розміри кургану, імовірна зона розповсюдження культурного шару, необхідна територія для археологічних розкопок й екскурсійного огляду (у перспективі), наявність біля пам'ятки історичного об'єкту, штучний кордон (польова дорога). Визначено, що охоронна зона пам'ятки археології з північного сходу прилягає до польової дороги, з південного заходу навколо кургану проходить за 10 м від насипу, з південного сходу проходить за 5 м від ДОТа. Тобто, обидва об'єкти (курган і ДОТ) включено в охоронну зону.

Охоронні зони встановлювались по географічному ландшафту навколо об'єктів згідно Методичних рекомендацій, затверджених Міністерством культури України. Відповідно до вимог чинного законодавства, режими використання у межах територій об'єктів археології призначаються для збереження об'єктів в автентичному стані або до їх повного дослідження та можливої музеєфікації.

Для виконання роботи по встановленню та закріпленню меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) об'єктів археології використовуються наступні документи і матеріали:

- обґрунтування меж згідно матеріалів обстеження;
- картографічні матеріали різних масштабів;
- каталоги координат геодезичних пунктів;
- схема розташування об'єкта.

Для виготовлення технічної документації проведено підготовчі та вишукувальні роботи. Підготовчі роботи включають збір та аналіз виконавцями наявних документації із землеустрою, матеріалів лісовпорядкування, планово-картографічних матеріалів, правових підстав надання земельної ділянки у власність (користування), відомостей про наявність спірних питань щодо меж земельної ділянки, переліку обмежень у використанні зе-

мельної ділянки і наявні земельні сервітути, координат пунктів державної геодезичної мережі. Після проведення підготовчих робіт виконано топографо-геодезичні, картографічні роботи, а результати цих робіт оформлюються відповідно до Законів України «Про землеустрій», «Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність», Інструкції з топографічного знімання у масштабах 1:5000, 1:2000, 1:1000 та 1:500 (ГКНТА-2.04-02-98), затвердженої наказом Укргеодезкартографії від 09.04.98 N 56, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 23.06.98 за N 393/2833 (із змінами).

Для виконання топографо-геодезичних, картографічних робіт використовуються наступні прилади та інструменти:

- Комплект електронного тахеометра Leica TC407 №844665.
- Комплект GNSS – приймачів Leica Geosystems AG CS10.

Основним методом для створення знімальної геодезичної мережі є виконання GPS – спостережень. В залежності від району робіт та наявності і в якості базових точок із відомими координатами використовуються пункти державної геодезичної мережі або VRS від оператора активних референсних станцій ZAKPOS. В обох випадках точність створення знімальної основи відповідає Інструкції з топографічного знімання у масштабах 1:5000, 1:2000, 1:1000 та 1:500 (ГКНТА-2.04-02-98). Після створення знімальної геодезичної мережі виконується горизонтальне знімання електронним тахеометром або GPS – спостереження кінематичним методом (stop&go) та RTK. В результаті опрацювання геодезичних вимірювань проектується земельна ділянка та виготовляється кадастровий план що відповідає ст.34, Закону України «Про Державний земельний кадастр». Для опрацювання польових геодезичних вимірювань та виготовлення планово-картографічних матеріалів використовується ліцензоване програмне забезпечення Digitals та LEICA Geo Office.

Встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) здійснюється із використанням електронного тахеометра, який орієнтується по пунктах державної геодезичної мережі та точках знімальної мережі, що були закріплені під час виконання горизонтального знімання. За допомогою програмного забезпечення LEICA Geo Office в тахеометр завантажуються координати поворотних точок межі земельної ділянки та точок тривалого закріплення на місцевості. Межі земельної ділянки закріплюються межовими знаками довгострокового зберігання, про що складається відповідний акт.

На кожний межовий знак складено карточку-крок розміщення межового знака. Межові знаки здані на збереження представникам відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, про що складено «Акт про встановлення в натурі (на місцевості) меж земельної ділянки території об'єкту археології і її охоронної зони та передачі межових знаків для забезпечення їх схоронності».

Виходячи з отриманих даних інвентаризації пам'яток та об'єктів археології Хмельницької області у 2010-2014 р., на сьогодні завдання пам'яткоохоронних органів допрацювати облікову документацію (облікові картки, паспорти) та занести виявлені та обстежені об'єкти археології до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Крім того, з метою детального обстеження археологічної спадщини Хмельниччини, необхідно щомісячно обстежувати пам'ятки та об'єкти археології, роблячи на них виїзди (з фіксуванням їх технічного стану, описом, встановленням орієнтовних меж їх територій). Задля реалізації вище зазначених заходів, необхідно розробити і затвердити обласну програму з питань охорони культурної спадщини (з виділенням коштів з обласного та місцевих районних бюджетів). Зазначені заходи сприятимуть кращому збереженню об'єктів і пам'яток археології Хмельницької області.

Станом на сьогодні, у період масової приватизації землі, який нині відбувається в Україні, розроблення подібних “Проектів” є надзвичайно актуальним. Адже різні органи місцевої влади таким чином отримують вичерпну інформацію про археологічну спадщину, яка знаходиться на їх території, а отже мають більше можливостей її охороняти. Роботу над створенням “Проектів” Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області планується продовжувати.

Джерела та література:

1. Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 8.06.2000 р. №1805 (п. 4, 5 Ст. 6; п. 1. Ст. 32);

2. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини” від 9.09.2010 р. №2518 (п. 3, Ст. 2; п. 12, Ст. 7);

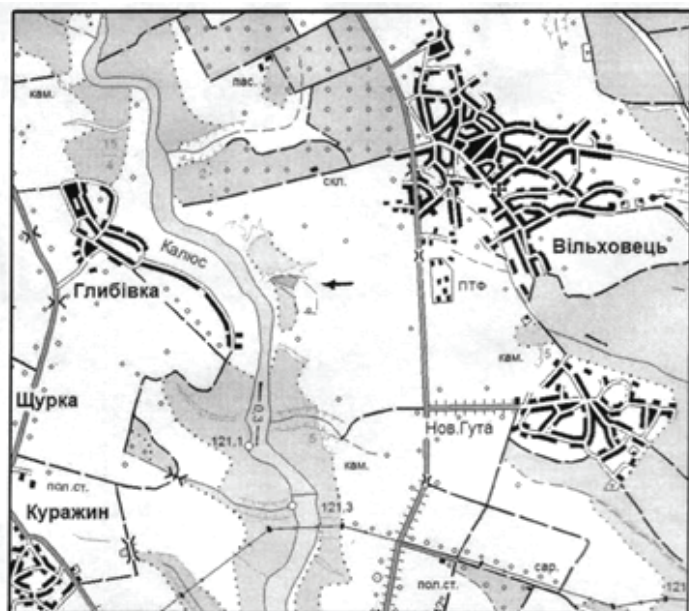
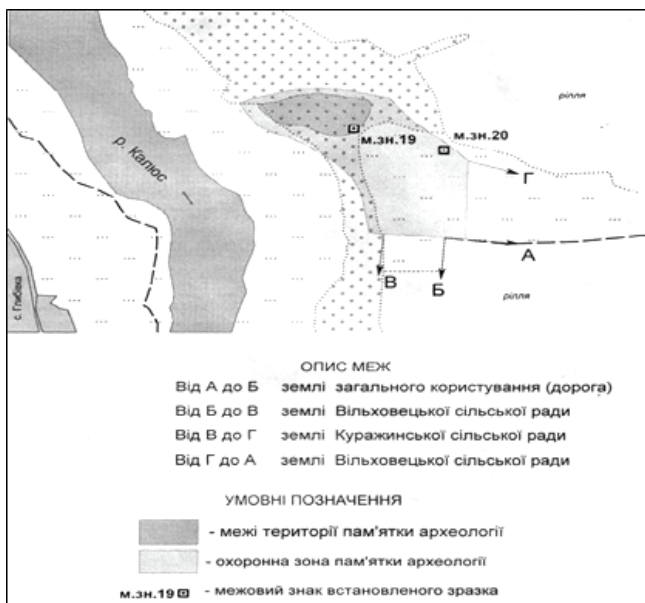
3. Постанова КМУ №1094 від 25.08.2004 р. “Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою з організації та встановлення меж територій природно-заповідного фонду, іншого природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення”.

4. Бобровський Т.А. Методологічні аспекти визначення охоронюваних археологічних територій // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Випуск 1. – К., 2005. – С. 226-231;

5. Бобровський Т.А. Проект порядку розроблення науково-проектної документації щодо визначення меж територій та зон охорони пам'яток археології, а також режимів їх використання // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Випуск 1. – К., 2005. – С. 234-241.

6. Вечерський В.В., Бобровський Т.А. Порядок визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Випуск 5. – К., 2010. – С. 275-284.

Додатки:

Фрагменти ілюстративної частини одного з "Проектів".

ЕКСПЛІКАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ, га

№	Склад земельних угідь	території пам'ятки археології	охоронна зона пам'ятки археології
1	Сіножаті	0,04	6,93
2	Чагарники	1,99	4,69
	Разом	2,03	11,62

Директор	Жилок І. Д.			Договір №139/06/10 від 02.09.2010 року			
Розробив	Братішнік В. М.		10.10	ПАМЗ "Слов'янські городище і посад Глибівка (Вільховець)" Хмельницька область, Новоушицький район			
				Проект меж території, зон охорони та режимів їх використання пам'ятки археології "Слов'янське городище і посад Глибівка (Вільховець)"	Стадія	Аркуш	Аркуші
					П	1	1
				План земельної ділянки	ДП "Подільськедекартографія" Хмельницький філіал 2010 рік		

*Виніс меж городища с. Княгинин
Кам'янець-Подільського району 2014р.*

*Виніс меж городища с. Княжпіль
Кам'янець-Подільського району. 2014р.*

*Виніс меж курганної групи (3) біля с. Солобківці
Яролинського району. 2014 р.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Блажевич Ольга Іванівна, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, науковий співробітник держархіву Хмельницької області, член Національної спілки краєзнавців України.

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету, член Національної спілки краєзнавців України.

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член Національної спілки краєзнавців України.

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член Національної спілки краєзнавців України

Западенко Ігор Валентинович, науковий співробітник Державного історико-культурного заповіднику “Межибіж”, член Національної спілки краєзнавців України.

Захар’єв Володимир Анатолійович, науковий співробітник Відділу охорони пам’яток історії та культури у Хмельницькій області, член Національної спілки краєзнавців України.

Коцюк Володимир Дмитрович, кандидат історичних наук, декан факультету денної форми навчання Хмельницького інституту МАУП.

Кучеров Геннадій Геннадійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Подільського державного аграрно-технічного університету.

Лисий Анатолій Кононович, кандидат історичних наук, доцент Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Михайла Грушевського

Маліновський Юрій Леонідович, зав. відділенням Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Михайла Грушевського

Нуров Дмитро Сергійович, археолог, історик

Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук, завідувач відділу держархіву Хмельницької області, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член Національної спілки краєзнавців України.

Пажимський Богдан Олександрович, директор Державного історико-культурного заповідника «Самчики», село Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області.

Погорілець Олег Григорович, директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член Українського національного комітету ICOMOS, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної громадської організації «Постійно діюча археологічна експедиція «Межибіж-2000».

Сварчевський Анатолій Вацлавович (о.Пантелеймон), церковнослужитель Лядавського скельного монастиря Вінницької Єпархії, Голова Вінницького Церковно-Історичного Комітету, заступник Керівника Історичного Відділу Вінницької Єпархії, головний редактор газети «Обитель».

Степанчук Юрій Степанович, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з навчальної роботи Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Стецюк Тетяна Василівна, провідний спеціаліст у справах релігій Вінницької ОДА.

Стрельбіцька Наталія Іванівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член Національної спілки краєзнавців України.

Халайцян Володимир Петрович, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Церклевич Вікторія Сергіївна, кандидат педагогічних наук, магістр історії, Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут.

Шпаковський Сергій Михайлович, науковий співробітник Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член Національної спілки краєзнавців України.

ЗМІСТ

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО	3
НАШІ ЮВІЛЯРИ	5
<i>Григоренко О.П.</i> НАТАЛІЯ ІВАНІВНА СТРЕЛЬБИЦЬКА – ТАЛАНОВИТА ДОСЛІДНИЦЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ	6
<i>Завальнюк К.В.</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ПОРТРЕТ Н.І. СТРЕЛЬБИЦЬКОЇ В ЕЗОТЕРИЧНОМУ АСПЕКТІ	17
<i>Зварич К.</i> МАНДРИ – ЦЕ ПОКЛИКАННЯ	26
НАУКОВІ СТАТТІ	29
<i>Блажевич Ю.І., Блажевич О.І.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРАФІЯЛЬНИХ РЕЛІГІЙНИХ БРАТСТВ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЄПАРХІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	29
<i>Блажевич Ю.І.</i> СКЕЛЬНІ МОНАСТИРІ ПОДІЛЛЯ – ОБ’ЄКТИ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ	35
<i>Галатир В.В.</i> ПЕРЕДУМОВИ ВІЙНИ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ З УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ В 1917 Р.: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ	45
<i>Григоренко О.П.</i> РЕКТОРИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ С.М. ГАНЖУРОВ І Р.І. СІЛІН – УЧАСНИКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	54
<i>Григоренко О.П.</i> ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ. 1960-1980-ТІ РОКИ	66
<i>Григоренко О.П., Захар’єв В.П.</i> ВИЗНАЧНІ ПРЕДСТАВНИКИ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ-РЕФОРМАТОРІВ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ	75
<i>Западенко І.В.</i> “ДО ОСНОВАНЬЯ, А ЗАТЕМ... - ?” СТАН ПАМ’ЯТОК АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТООБУДУВАННЯ У М. ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ. ПІДСУМКИ ГРОМАДСЬКОГО МОНІТОРИНГУ	88
<i>Єсюнін С.М.</i> РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНИ друг. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.	96

Кучеров Г.Г., Коцюк В.Д. СТАТУТИ СІЛЬСЬКИХ “ПРОСВІТ” ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1917-1923 РР.) ...	103
Лисий А.К. ХРЕСНА ДОРОГА ПОДІЛЬСЬКОГО КСЬОНДЗА	113
Маліновський Ю.Л. СТАНОВЛЕННЯ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ХІХ СТОЛІТТІ.....	120
Нуров Д.С. СПРОБА ЧАСТИН РСЧА В ЛІПНІ – СЕРПНІ 1941 РОКУ ЗУПИНИТИ НАСТУП ВЕРМАХТУ НА ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛІ. ОПИС ПОДІЙ, ХАРАКТЕРИСТИКА, НАСЛІДКИ	124
Олійник Ю.В. ТРАГЕДІЯ ЄВРЕЇВ ШАРГОРОДЧИНИ	141
Пажимський Б.О. ЗЕМЛЯК САМЧИКІВЧАН: МИКОЛА ПРОКОПЮК ТА ОЛЕКСАНДР ПАЖИМСЬКИЙ	145
Погорілець О.Г. КАРТИ ГІЙОМА ЛЕВАССЕРА ДЕ БОПЛАНА СЕРЕДИНИ ХVІІ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЙ БИТВИ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ ВОСЕНИ 1648 Р.	150
Сварчевський А.Вацлавович (о. Пантелеймон) РУКОПОЛОЖЕННЯ СВЯЩЕНИКА ІОАННА СІЧИНЬСЬКОГО БЕССАРАБСЬКИМ ЄПИСКОПОМ АМФІЛОХІЄМ У 1779 Р.	156
Степанчук Ю.С. ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ В ГЕТЬМАНЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІ – НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	163
Стрельбіцька Н. І. МІСЬКІ ПОЛОЖЕННЯ 1870 І 1892 РР. ЯК ПРАВОВА БАЗА МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПОДІЛЛЯ ...	168
Халайцян В.П. ДОВІДКОВО-СТАТИСТИЧНІ ВИДАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИХ КОМПЛЕКСІВ ПОДІЛЛЯ	172
Церклевич В.С. ЛЕГЕНДИ ШЛЯХЕТСЬКИХ ПАЛАЦІВ: ДОРОГОЦІННІ ПЕРЛИНИ РОЗІРВАНОВОГО НАМИСТА (ВЕЛИКИЙ ЖВАНЧИК, НОВОСЕЛИЦЯ, СЛОБІДКА-ШЕЛЕХІВСЬКА)	176
Шпаковський С.М. ОХОРОННО-ДОСЛІДНИЦЬКІ РОБОТИ НА ПАМ’ЯТКАХ ТА ОБ’ЄКТАХ АРХЕОЛОГІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ. СТВОРЕННЯ ПРОЕКТІВ МЕЖ ТЕРИТОРІЙ, ЗОН ОХОРОНИ ТА РЕЖИМІВ ВИКОРИСТАННЯ ПАМ’ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ	181
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	190

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 1

Підписано до друку 25.11.24. Формат 60х90/16
Обл.-вид. арк. 11.25.

Надруковано: ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (0382) 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.